

Український
ІСТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

6

1963

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6
ЛИСТОПАД —
ГРУДЕНЬ
1963

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Важлива віха на шляху до комунізму	3
М. Н. Лещенко, В. Г. Сарбей — Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса	13
О. М. Швидак (<i>Луцьк</i>) — Партійні організації України в боротьбі за дівість науково-атеїстичної пропаганди в період між XX і XXII з'їздами КПРС	25
П. В. Шостако — Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933—1934 рр.)	34

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби і співробітництва народів СРСР

В. Ф. Фініков (<i>Чернівці</i>) — Діяльність КП України по поданню допомоги кадрами цілиним районам Казахської РСР (1954—1956 рр.)	45
М. І. Кравчук, Ш. Х. Ширіяжданов (<i>Фрунзе</i>) — Співробітництво народів СРСР у розвитку промисловості Киргизії (1941—1945 рр.)	50
М. М. Лемещук (<i>Брест</i>) — Участь українців в обороні Брестської фортеці	56
В. А. Чирко — Створення і діяльність Українського відділу Наркомнацу	62
Ж. П. Тимченко — Труляці жінки Києва у боротьбі за владу Рад	68
О. Г. Жужунадзе (<i>Тбілісі</i>) — З історії класової боротьби в Київській Русі кінця XI ст.	74
Д. Я. Фрейліхер (<i>Харків</i>) — З історії руху прогресивних сил Франції на захист Радянської Росії в 1920 р.	79
<i>До історії міст і сіл Радянської України</i>	
В. П. Панченко (<i>Чернігів</i>) — Перші підсумки роботи і плани на майбутнє	85
В. С. Петренко — Черняхівка	87
А. Г. Момонт (<i>Полтава</i>), В. Н. Жук (<i>Полтава</i>) — Диканька	90

ЗАМІТКИ

І. І. Островерхий (<i>Запоріжжя</i>) — Україна — Кубі	94
Р. А. Худяк — Піднесення матеріального добробуту робітників вугільної промисловості Донбасу (1951—1955 рр.)	97
С. В. Владимиров — Виховувати підростаюче покоління на героїчних традиціях радянського народу	100
Ю. О. Ковмір (<i>Глухів</i>) — Семен Олійничук	102
М. Ф. Тищенко (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст.	105
Л. Г. Ляшенко — Сторінки культурних зв'язків України з Сербією в XIX ст.	107

НАШ КАЛЕНДАР

Л. П. Дрожин — Вихованні партією (до 60-річчя з дня народження М. О. Вознесенського)	110
М. І. Горлач — Борець за народне щастя (до 80-річчя з дня народження М. Є. Чувиріна)	112

Г. Ю. Гостєв — Військовий комісар М. П. Амелін	115
Є. М. Галушко (<i>Львів</i>) — Г. В. Іваненко (Бараба) (до 70-річчя з дня народження)	118
Ф. Л. Гольдін (<i>Одеса</i>) — Поет, патріот, революціонер (до 150-річчя з дня народження М. П. Огарьова)	120
Л. В. Олійник — І. П. Котляревський (до 125-річчя з дня смерті)	122

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

І. О. Кацевал (<i>Запоріжжя</i>) — Картини на лекціях з історії КНРС	125
П. М. Шулик (м. <i>Вишниця, Чернівецької області</i>) — Розкриття історико-хронологічної послідовності подій і взаємозв'язків між ними як засіб активізації учнів	128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С. Я. Боровой (<i>Одеса</i>) — В. Т. Чунтулов. История народного хозяйства СССР (эпоха социализма). Учебное пособие	130
Л. Д. Мришук — В. Т. Зінич. Соціалістичні перетворення, паростки нового, комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України	131
И. Мітєв (<i>Болгарія</i>) — М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм	132
І. М. Премислер — «Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.)». «Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941—1944». «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів»	134
Ф. С. Павлов (<i>Дніпропетровськ</i>), М. В. Бєльська (<i>Дніпропетровськ</i>) — А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики	137
П. І. Воробей (<i>Одеса</i>) — В. Я. Боршевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции	139
М. Н. Никифорович — К. И. Шабуня. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 гг.	140
Л. Г. Мельник, З. І. Мухіна — О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст.	142
О. П. П'янков (Мінськ) — Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності	144
О. А. Макаренко — И. М. Краснов. Классовая борьба в США и движение против антисоветской интервенции (1919—1920 гг.).	145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. С. Коваль, А. В. Бондаревський, В. В. Кузьменко — III Міжнародний конгрес з історії європейського руху Опору	147
С. Я. Случевська — Славний ювілей	148
Д. С. Щедрина — Збори, присвячені 75-річчю з дня народження Е. І. Квірінга	149
Д. Д. Гаджинський (<i>Баку</i>) — Наукова сесія в Баку	149
Ш. І. Левіт — Київському музею В. І. Леніна — 25 років	150
М. В. Кузьменко (м. <i>Лебедин, Сумської області</i>) — Зустріч учнів з Г. Я. Лозгачовим-Єлізаровим	151
О. В. Молодчиков — Назустріч 400-річному ювілею вітчизняного книгодрукування	151
П. А. Гаврюк — По історичних місцях бойової слави	152
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1963 р.	153

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар Л. Д. Мришук

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4, телефон Б-9-71-31

Статті

ВАЖЛИВА ВІХА НА ШЛЯХУ ДО КОМУНІЗМУ

Комуністична партія — велика творча сила, що підняла відсталу в минулому нашу країну до вершин соціально-економічного прогресу. Головний підсумок діяльності партії і народу — повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР, величезні успіхи у вихованні людини комуністичних ідеалів і високих моральних принципів, вступ нашої Батьківщини в період розгорнутого будівництва комунізму.

Особливе місце в історії нашої партії і держави займає останнє десятиріччя. Суспільно-політичні зрушення, які сталися за ці роки, справили і справлять винятковий щодо глибини і масштабів вплив на долю не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь. В економічній галузі це був період найбільш бурхливого, піз будь-коли в минулому, розвитку всіх галузей народного господарства, вирішального зміцнення економічної і оборонної могутності Радянського Союзу, період корінного перелому в економічному змаганні з капіталізмом. У галузі політичній це десятиріччя характеризується справжнім розквітом соціалістичної демократії, піднесенням громадсько-політичної активності комуністів і всіх трудящих, дальшим підвищенням ролі Комуністичної партії в житті країни. Подолавши культ особи Сталіна, партія здійснила історичного значення роботу по відновленню і розвитку лєнінських норм партійного, державного і громадського життя. Вона викрила і розгромила антипартійну групу капітулянтів і фракціонерів, ще більше зміцнила свою єдність, свої зв'язки з масами. Викриття культу особи і боротьба з його наслідками увінчались видатною морально-політичною перемогою партії, її лєнінського Центрального Комітету.

Останні десять років принесли великі зміни й на світовій арені. Видатні перемоги Радянського Союзу, всіх соціалістичних країн, успіхи національно-визвольного і міжнародного комуністичного руху змінили співвідношення сил у світі на користь миру і соціалізму. Створилась обстановка, коли об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних неосоціалістичних країн, міжнародного робітничого класу і всіх сил, що відстоюють справу миру, можна відвернути світову війну.

Підсумки останнього десятиріччя яскраво свідчать про те, що Радянський Союз, усі соціалістичні країни зробили великий крок вперед у своєму розвитку, створивши якісно нову розстановку класових сил на нашій планеті. Економічна могутність імперіалізму рік у рік послаблюється, бо в мирному змаганні двох систем перемагає соціалізм. Отже, політичні й економічні підсумки минулого десятиріччя явно не на користь імперіалізму. Щоб втримати свої позиції, імперіалізм вдається до всіляких засобів, усіх форм боротьби проти соціалізму, який наступає широким фронтом. Враховуючи безперспективність воєнних авантур і розуміючи, що економічне змагання з табором со-

ціалізму не принесе їм перемоги, імперіалістичні сили, хоч і не відмовилися від воєнних і економічних засобів боротьби, проте головну увагу в сучасних умовах звертають на так звану «війну ідей», на ідеологічні диверсії щодо соціалістичних країн, на проповідь антикомунізму. Всі темні сили реакції і мракобісся об'єдналися під прапором антикомунізму — від фашистів і клерикалів до правих соціалістів і тих, що зуть себе «безпартійними» художниками, письменниками, вченими (а насправді є слугами монополії). Під прикриттям брехливої лицемірної теорії «мирного співіснування ідеологій» робляться спроби ідейно розкласти соціалізм, підносячи фальшиві концепції «безпартійності» мистецтва, безідейності, аполітичності, «абсолютної свободи творчості», конфлікту «батьків і дітей» і т. д. Цей збанкрутілий ідейний арсенал апологетів імперіалізму, який до того ж не є новим, розрахований на ідейно нестійких людей, на живучість пережитків минулого у свідомості людей. Завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, висунуте ХХІІ з'їздом КПРС, може бути успішно здійснене тільки в найтіснішому, нерозривному зв'язку з вихованням нової людини і, насамперед, вихованням у неї комуністичного ставлення до праці. Все це вимагає значного посилення ідеологічної роботи.

Великою подією в ідеологічній діяльності Комуністичної партії, в житті радянського народу, важливою віхою на героїчному шляху до комунізму є червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, який обговорив актуальні питання ідеологічної роботи на сучасному етапі: про виховання нової людини, про боротьбу комуністичної і буржуазної ідеології. Постанови Пленуму, яскрава промова Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова і змістовна доповідь секретаря ЦК КПРС Л. Ф. Ільчова «Чергові завдання ідеологічної роботи партії» свідчать про ту надзвичайно велику увагу, яку приділяє ідеологічній роботі Комуністична партія Радянського Союзу. Виконуючи заповіді В. І. Леніна, наша партія високо несе прапор комуністичної ідейності, веде непримиренну боротьбу за торжество і чистоту великих ідей марксизму-ленінізму.

На початку липня відбувся Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України, який обговорив доповідь секретаря ЦК КП України А. Д. Скаби «Завдання Комуністичної партії України по виконанню рішень червневого Пленуму ЦК КПРС про подальше піднесення ідеологічної роботи». На Пленумі з промовою виступив член Президії ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС М. В. Підгорний. Пленум одностайно схвалив постанову червневого Пленуму ЦК КПРС, промову товариша М. С. Хрущова на Пленумі і накреслив конкретні заходи по докорінному поліпшенню всієї ідеологічної роботи в республіці.

Здійснюючи наукове керівництво розвитком суспільства, партія на всіх етапах своєї діяльності приділяла і приділяє неослабну увагу творчому застосуванню і розвитку марксизму-ленінізму, ідеологічній роботі, постійно приводить зміст, форми й методи керівництва ідейно-виховною роботою у відповідність з соціально-економічними змінами в житті суспільства, творчими завданнями радянського народу. Цілком закономірним є те, що після ХХІІ з'їзду КПРС, після пленумів, на яких були обговорені корінні питання розвитку промисловості і сільського господарства, керівництва економікою країни, Центральний Комітет поставив на розгляд Пленуму ідеологічні питання.

У відповідності з рішеннями ХХІІ з'їзду і Програмою КПРС червневий Пленум Центрального Комітету партії вказав на основні на-

прями й конкретні завдання по комуністичному вихованню трудящих: «Головне завдання ідейно-виховної роботи партії в сучасних умовах.— вказується у постанові Пленуму,— ідеологічно забезпечити перетворення в життя Програми КПРС, створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини; підвищувати політичну пильність, вести розгорнутий наступ проти імперіалістичної ідеології, проти пережитків минулого у свідомості людей»¹.

Вся робота Пленуму, його рішення є продовженням, дальшим творчим розвитком тієї ідеологічної роботи, яку провела партія за останні роки. В цей час були відновлені і розвинуті далі ленінські принципи політичної роботи в масах, плідно вирішувались нагальні проблеми комуністичного виховання. Велику роль відіграло подолання наслідків культу особи Сталіна, які вели до догматизму і начотництва, до застою теоретичної думки, шаблону і схематизму. Втілюючи послідовно в життя ленінські принципи у керівництві країною, партія здійснила поворот в ідеологічній роботі до вимог життя, взяла курс на зміцнення єдності теорії і практики, на тісний зв'язок усієї виховної діяльності з розв'язанням конкретних завдань комуністичного будівництва. XX, XXI і XXII з'їзди партії, нова Програма КПРС знаменували небачене досі піднесення в ідейно-політичному житті радянського народу. Важливу роль відіграла постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (1960 р.). Після XXII з'їзду ЦК КПРС здійснив ряд заходів, спрямованих на широке розгортання ідейно-політичної роботи в нових умовах. Велике значення мали Всесоюзна нарада з питань ідеологічної роботи (грудень 1961 р.), Всесоюзна нарада працівників кафедр суспільних наук (січень 1962 р.). Питанням розвитку суспільних наук були присвячені загальні збори АН СРСР (жовтень 1962 р.), на яких була заслухана доповідь тов. Л. Ф. Ільчова «Будівництво комунізму і суспільні науки». В удосконаленні форм партійного керівництва ідеологічною роботою велику роль відіграли рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС. Перебудова партійних органів за виробничим принципом дала можливість парторганізаціям більш конкретно й цілеспрямовано займатися ідейно-виховною роботою з урахуванням специфіки промисловості і сільського господарства.

Значною подією в ідеологічному житті партії було скликання Всесоюдної наради істориків (грудень 1962 р.), на якій радянські історики, заслухавши доповідь тов. Б. М. Пономарьова «Завдання історичної науки і підготовка науково-педагогічних кадрів в галузі історії», підкреслили: «Почесним обов'язком радянських істориків є найактивніша участь у справі будівництва комуністичного суспільства шляхом планомірного здійснення завдань, поставлених перед радянською історичною наукою Програмою КПРС і рішеннями XXII з'їзду Комуністичної партії»².

У грудні 1962 р. і в березні 1963 р. мали місце зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва. Ці зустрічі та промова М. С. Хрушова «Висока ідейність і художня майстерність — велика сила радянської літератури і мистецтва» мають величезне загальноідеологічне значення, є видатними подіями в ідейно-політичній діяльності партії, в житті радянського народу.

¹ «Постанова Пленуму Центрального Комітету КПРС. Червень 1963 року». К., 1963, стор. 7.

² Журн. «Вопросы истории», 1963, № 2, стор. 63.

Рішення червневого Пленуму ЦК були підготовлені тією кипучою ідеологічною діяльністю, яка характерна для життя партії за останні десять років. Пленум, підвівши підсумки величезної ідеологічної роботи, узагальнив набутий досвід і на цій основі висунув конкретні завдання на дальший період.

Оглядаючи пройдені шляхи, ми маємо всі підстави сказати, що за обсягом і результатами теоретичної діяльності нашої партії після В. І. Леніна десятиріччя 1953—1963 рр. було найбільш творчим, найбільш плодотворним. Рішення XX, XXI, XXII партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС, що проходили протягом 1953—1963 рр., становлять величезний вклад у скарбницю марксизму-ленінізму, є документами великого теоретичного значення. Найбільш повну уяву про розвиток революційної марксистсько-ленінської теорії за останні десять років дають матеріали XXII з'їзду, Програма КПРС, яка після творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна є найвидатнішою працею наукового комунізму і по праву названа Комуністичним маніфестом нашої епохи.

Серед найважливіших теоретичних проблем будівництва комунізму, розроблених КПРС за останні роки, слід назвати розробку конкретних шляхів створення матеріально-технічної бази комунізму, найбільш раціональні методи керівництва економікою, розвиток комуністичних форм праці, проблеми переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні, теоретичне узагальнення процесу розвитку держави диктатури пролетаріату і перетворення її в загальнонародну соціалістичну державу, шляхи переростання загальнонародної держави у комуністичне громадське самоуправління, перетворення КПРС з партії робітничого класу в партію всього народу і закономірності зростання її ролі і значення як керівної і спрямовуючої сили суспільства.

У співробітництві з іншими комуністичними і робітничими партіями КПРС виробила нові теоретичні положення з актуальних питань сучасного світового суспільного розвитку, які були закріплені в документах, прийнятих на Московських нарадах у 1957 і 1960 рр. Уперше в історії марксистської думки так конкретно висвітлено головні етапи визвольної боротьби від знищення феодально-колоніального і капіталістичного гніту до побудови комуністичного суспільства: розкрито зміст сучасної епохи, досліджено шляхи соціальної революції і завоювання диктатури пролетаріату, визначено співвідношення загальнодемократичних і соціалістичних завдань робітничого класу, збагачено ленінське вчення про союз сил соціалізму і національно-визвольного руху.

Неоціненним вкладом у теорію і практику марксизму-ленінізму є творче розв'язання проблем миру і війни в сучасних умовах. Революційний рух робітничого класу і національно-визвольний рух тепер не можуть розглядатися без зв'язку з боротьбою за відвернення термоядерної війни. Боротьба за мир — найважливіша умова боротьби за соціалізм. Цей висновок, що впливає з глибоко науковою оцінкою сучасної епохи, підтримують усі, хто міцно стоїть на позиціях марксизму-ленінізму. «Хто заперечує можливість перемоги революційних сил робітничого класу в класовій боротьбі в умовах мирного співіснування,— говорив М. С. Хрущов на мітингу радянсько-угорської дружби 19 липня 1963 р.,— той не вірить в революційну енергію і рішучість робітничого класу, той переоцінює сили імперіалізму, виявляє страх перед ним»³.

³ Газ. «Радянська Україна», 20 липня 1963 р.

Червневий Пленум ЦК вказав на основні напрями ідеологічної роботи, що відповідають сучасному етапові будівництва комунізму в СРСР і класової боротьби на міжнародній арені. Це — формування комуністичного світогляду трудящих; подолання пережитків минулого у свідомості і поведінці радянських людей; трудове виховання активних і свідомих будівників комунізму; підвищення освіченості та культури народу; виховання народу в душі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму; рішуча боротьба проти антикомунізму, всіх форм буржуазної ідеології.

Ці основні напрями являють собою конкретизацію шляхів формування нової людини, невід'ємними рисами якого є високі принципи морального кодексу будівника комунізму. Кожен з цих напрямів найтісніше зв'язаний з головними економічними і політичними завданнями, що стоять перед Комуністичною партією на сучасному етапі.

Виховання радянських людей у душі комуністичної свідомості, формування в них науково-матеріалістичного світогляду вимагають глибокого вивчення комуністами й безпартійними марксистсько-ленінської теорії. В. І. Ленін не раз підкреслював, що сформувати науковий світогляд — значить добиватися, щоб висновки комунізму спирались на знання основ наук, стали власними висновками, неминучими з точки зору сучасної освіти. Оволодіння основами марксизму-ленінізму, глибоке розуміння політики партії стали тепер життєвою потребою для кожної радянської людини. Про масштаби ідейно-політичної освіти народу переконливо свідчить розповсюдження творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, політичної літератури. Праці В. І. Леніна за роки Радянської влади видані в СРСР 93 мовами, загальним тиражем понад триста мільйонів примірників. Нову Програму партії видано в кількості 15 мільйонів примірників. Понад двадцять мільйонів чоловік організовано, в системі політичної освіти, вивчають історію, теорію і політику партії. У вищих учбових закладах запроваджується новий курс «Основи наукового комунізму». Учні середніх навчальних закладів приступили до вивчення суспільствознавства. І все ж, як відзначалося на Пленумі ЦК КПРС, сучасний стан політичної освіти — цієї вирішальної ланки виховної роботи — не може задовольнити. Червневий Пленум поставив завдання, щоб вивчення марксистсько-ленінської теорії провадилось у нерозривному зв'язку з життям, щоб набуті знання допомагали трудящим досягати кращих результатів у виробництві, сприяли утвердженню комуністичних суспільних відносин і комуністичної моралі в життя радянського народу. Формування наукового світогляду і комуністичної моралі неможливе без боротьби з релігійною ідеологією. Релігія — основний противник наукового світогляду, один з найживучіших пережитків минулого, від якого не звільнилися ще значні верстви населення. Тому потрібно протиставити релігії бойову, наступальну науково-атеїстичну пропаганду, викривати суть діяльності бузувірських сект, які завдають фізичної і моральної шкоди людям, мають відкрито антисуспільний характер.

В центрі уваги партійних організацій повинно бути трудове виховання активних і свідомих будівників комунізму. Ставлення людини до праці — вирішальний показник його комуністичного виховання. Могутнім фактором виховання нової людини став рух за комуністичну працю. Тільки на Україні у 1963 р. в ньому брало участь понад 5 млн. чоловік, близько 200 тис. виробничих колективів. Пленум зажадав від партійних організацій широко розвивати соціалістичне змагання і рух за комуністичну працю, впроваджувати передовий

досвід, оточити пошаною і повагою героїв праці, боротися проти бюрократичного ставлення до творчого почину трудящих, підняти всі сили громадськості на боротьбу проти дармоїдів, п'яниць і ледарів.

Червневий Пленум детально розглянув питання поліпшення партійного керівництва всією ідеологічною роботою. Наша партія буде всю свою діяльність, у тому числі й ідеологічну, на науковій основі, по-науковому керує розвитком радянського суспільства. Програма партії і рішення Пленуму чітко визначили мету, напрям, основні завдання ідеологічної діяльності, і тепер її успіх залежить від рівня організаторської роботи партійних організацій. Тільки підвищення рівня такої роботи, рівня керівництва приведе до посилення дієвості всієї ідеологічної роботи. Пленум зажадав ширше й активніше використовувати у виховній роботі керівні партійні і радянські кадри, усі громадські організації трудящих, розвивати громадські засади в роботі партійних комітетів та ідеологічних установ, які за останні роки набули великого розвитку. Тільки на Україні на громадських засадах працює 2,5 тис. ідеологічних комісій і позаштатних відділів партійних комітетів, 4200 кабінетів політичної освіти, 4300 методичних комісій і груп, 2400 народних університетів культури, 400 народних театрів, філармоній, ансамблів.

Розв'язати завдання формування наукового світогляду, виховання нової людини неможливо без активної участі армії вчених, особливо працівників суспільних наук. В. І. Ленін вказував: «Без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду»⁴⁻⁶.

Суспільні науки, зокрема історичні, є сильною ідеологічною зброєю в руках партії як наукова основа керівництва розвитком суспільства і як засіб наступу проти буржуазних ідей. Минуле десятиріччя ознаменувалось серйозними зрушеннями в розвитку історичної науки. Розвінчання партією культу особи Сталіна, рішення XX і XXII з'їздів КПРС надали історичній науці творчого характеру, дали вірний напрям в її розвитку. Значні досягнення в історичній науці є й на Україні. Характерною рисою історичних досліджень останніх років є глибоке використання ленінської спадщини, наближення тематики досліджень до потреб комуністичного будівництва. Після XX і XXII з'їздів КПРС на Україні видано ряд монографічних досліджень, а також багато брошур, статей, збірників документів, в яких на основі глибокого вивчення першоджерел, наукового узагальнення численного фактичного матеріалу дається правдиве висвітлення питань історії КП України і Української РСР, проведена значна робота по ліквідації шкідливих наслідків культу особи Сталіна в історичній науці. Безперечним досягненням українських істориків є видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», підготовлених авторським колективом працівників Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС з участю науковців деяких вузів та науково-дослідних закладів. Зараз автори закінчують роботу над другим, доповненим і виправленим виданням «Нарисів». Підготовку до друку кардинально переробленого в світлі останніх досягнень історичної науки двотомника «Історії Української РСР» завершує авторський колектив Інституту історії АН УРСР.

Останнім часом українськими істориками опубліковано ряд змістовних монографій, присвячених питанням соціально-економічної істо-

⁴⁻⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 197—198.

рії та класової боротьби періоду феодалізму, історії робітничого класу України, колгоспного будівництва в західних областях республіки, боротьби за мир Української РСР та її зв'язків із зарубіжними соціалістичними країнами тощо. Відрадным явищем є те, що дедалі більше виходить фундаментальних праць з історії радянського народу. В цьому відношенні особливо слід відзначити і останні публікації документів. До найважливіших з них належать підготовлені співробітниками Інституту історії партії ЦК КП України, Інституту історії АН УРСР, Державним архівом Української РСР та іншими установами збірники «Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1905 — апрель 1918 гг.)», «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919)», «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР», «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» (т. I), «Работать и жить по-коммунистически. 1958—1962 гг.», «Українська РСР на міжнародній арені. 1944—1961 рр.». Видаються також численні документальні збірники з різних питань історії громадянської війни та історії партійних організацій окремих областей. Заслуговеє наслідування почин одеських, львівських та деяких інших істориків по створенню нарисів обласних партійних організацій.

Однак те, що зроблено істориками Радянської України, — лише початок. Рішення червневого Пленуму ЦК вимагають того, щоб історична наука стояла на рівні завдань нового етапу в ідеологічній роботі партії, щоб вона була дійовою зброєю в руках партії по дальшому розвитку марксистсько-ленінської теорії, виховання активних будівників комуністичного суспільства. Це покладає на істориків України, як і всього Радянського Союзу, великі і почесні завдання. Радянські історики покликані подати партії дійову допомогу в боротьбі за утвердження комуністичного світогляду, виховання мас у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, героїчних революційних традицій, активно сприяти вихованню колективізму, любові і поваги до суспільно корисної праці, комуністичного ставлення до всенародного багатства. Партія вимагає від істориків глибокого вивчення і узагальнення практики будівництва комунізму, історичного досвіду мас, наполегливої боротьби за чистоту революційної теорії марксизму-ленінізму, за її творчий розвиток. Радянська історична наука повинна посилити викриття антикомунізму, догматизму і сектантства, вести певпинну боротьбу з пережитками минулого. Необхідно дати на озброєння нашої атеїстичної пропаганди нові дослідження, науково-популярні праці, які подали б дійову допомогу в боротьбі з релігійними забобонами.

Почесне завдання радянських істориків — показати героїчний шлях боротьби і перемог ленінської партії, яка вже більше 60 років бореться за справу народу і перемагає, керуючись безсмертним вченням марксизму-ленінізму, всебічно розкрити теоретичне багатство ленінської спадщини, висвітлювати наукові основи політики партії, нерозривну єдність революційної теорії і практики.

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції перед істориками Радянської України стоять важливі завдання створити багатотомну історію Комуністичної партії України, видати цілий ряд великих узагальнюючих монографій з історії Великого Жовтня, громадянської війни та іноземної інтервенції, Великої Вітчизняної війни на Україні, з минулого робітничого класу, селянства, розвитку культури Української РСР, з історії історичної науки в республіці, опублікува-

ти синтетичну колективну працю «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму в СРСР». Всі ці видання мають на меті переконливо і конкретно показати, яких величезних успіхів у всіх галузях життя досяг український народ за роки Радянської влади.

В республіці повинна і далі продовжуватись робота по подоланню наслідків культу особи в історичній науці, по відновленню історичної правди. Це питання є актуальним ще й тому, що в нашій республіці мали місце факти, коли на працях окремих істориків, що вийшли вже після XX з'їзду КПРС, був помітний вплив культу особи Сталіна. Це, насамперед, такі проблеми, як історія громадянської війни, колективізації на Україні, розвиток держави і права в Українській РСР, окремі питання джерелознавства, деякі етапи створення і розвитку Компартії України, а також діяльність окремих діячів Комуністичної партії і Радянської держави, які стали жертвою культу особи.

Історія Комуністичної партії і народів СРСР дає великі можливості для комуністичного виховання трудящих. Ось чому вороги соціалізму роблять усе, щоб опорочити славний шлях, який пройшов радянський народ під керівництвом Комуністичної партії з часу Жовтневої революції. Великі надії вони покладали на те, що з ліквідацією культу особи Сталіна буде відкинута все, що було зроблено партією і народом, поставлено під сумнів правильність пройденого шляху. Проте вороги, як і завжди, прорахувалися. Всі бачать, що культ особи, незважаючи на його негативні наслідки, не змінив і не міг змінити природу нашого ладу. Показуючи славний і героїчний шлях, пройдений нашою партією і країною, радянські історики повинні виховувати у молоді глибоку повагу до подвигу батьків і дітей, розкривати наступність і нерозривний зв'язок поколінь будівників комунізму.

Червневий Пленум особливо увагу звернув на необхідність актуалізації проблематики історичних досліджень, підпорядкувавши її завданням комуністичного будівництва. Вивчення найновіших явищ і подій повинно стати в центрі уваги історичної науки. Актуалізація проблематики історичних досліджень дає нові широкі можливості для дальшого розвитку радянської історичної науки, є яскравим свідченням сили марксистсько-ленінської методології, що дає можливість науково аналізувати явища, безпосередньо зв'язані з сучасністю. Безприкладний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні, всенародний рух за комуністичну працю, подвиг передовиків промисловості, сільського господарства, героїчна праця мільйонів і мільйонів радянських людей, що наблизила настання розгорнутого будівництва комунізму, дають безмежні можливості для історичного дослідження.

Саме життя, жива практика наших днів вимагають глибоких досліджень, в яких з достатньою повнотою і на великому фактичному матеріалі висвітлювались би основні закономірності зростання керівної ролі КПРС у період розгорнутого будівництва комунізму, розвитку форм і методів партійного керівництва народним господарством, діяльність партії по зміцненню союзу робітничого класу і селянства та дружби народів нашої країни. Особливо важливим є висвітлення ідеологічної діяльності КПРС, того великого вкладу в розвиток марксистсько-ленінської теорії, який внесла наша партія за останнє десятиріччя. У зв'язку з цим важливі завдання стоять і перед «Українським історичним журналом». Редколегії необхідно більше вміщувати матеріалів узагальнюючого характеру, з широкою постановкою ідеологічних питань, важливих науково-теоретичних проблем. Журнал повинен вести боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії і її даль-

ший розвиток. На сторінках журналу слід посилити боротьбу проти буржуазних фальсифікаторів.

Відповідальні завдання поставив Пленум перед істориками, що досліджують історію зарубіжних країн. Вони повинні глибше аналізувати процеси боротьби двох протилежних світових систем, краху капіталістичного ладу, піднесення революційного робітничого і національно-визвольного руху, вивчати шляхи й форми дальшого зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності, загальні закономірності їх розвитку. У світлі рішень червневого Пленуму ЦК невідкладного розв'язання потребує багато важливих питань щодо підготовки і зростання наукових кадрів істориків. Слід тісніше пов'язати тематику дисертаційних робіт з плановими проблемами, над якими працюють наукові установи і учбові заклади республіки. Потрібно ширше практикувати застосування принципів колективізму в науковій роботі.

Червневий Пленум ЦК з усією силою підкреслив, що комуністична ідеологія повинна і далі вести непримиренну боротьбу з ідеологією імперіалізму. В доповіді Л. Ф. Ільчова піддано різкій критиці основні, найбільш характерні для ідеології антикомунізму концепції. Викриваючи брехливість і безгрунтовність сучасних буржуазних теорій, що стосуються суспільного розвитку взагалі, радянські історики мають водночас давати рішучу відсіч буржуазним фальсифікаторам історії нашої партії і нашої країни. В запеклій боротьбі проти буржуазної ідеології відповідальні завдання постають і перед істориками Радянської України, адже історія КП України і історія Української РСР піддаються особливо злісній фальсифікації з боку зрадників українського народу — українських буржуазних націоналістів, які користуються активною підтримкою імперіалістичної реакції. Радянські історики, у тому числі й українські, повинні посилити боротьбу проти буржуазної ідеології, зробити цю боротьбу більш наступальною.

За останній час в СРСР, у тому числі й на Україні, немало видано брошур, написано статей і повідомлень про героїв революційної боротьби, про видатних діячів партії, організаторів соціалістичного будівництва. Цю важливу роботу потрібно продовжувати й далі. Висвітлюючи життя й діяльність видатних діячів партії і держави, слід зосереджувати увагу на тих рисах героїв, які були властиві їм як вірним лєнінцям, типовим для старої гвардії безстрашним революціонерам: непохитна віра у справедливість справи робітничого класу, відданість партії і народу, вміння підпорядковувати особисте загальним інтересам, високе усвідомлення свого обов'язку.

На червневому Пленумі ЦК КПРС підкреслювалась важливість написання історії міст і сіл. Ця робота вже розпочата в республіці.

Наукове і науково-методичне керівництво створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» доручено Інституту історії АН УРСР. Участь у підготовці цієї колективної праці — одне з найважливіших і почесних завдань усіх установ Секції суспільних наук АН УРСР, працівників центральних і обласних архівів республіки. Однак слід підкреслити, що видання до 50-річчя Великого Жовтня історії міст і сіл України є справа честі всіх українських істориків, які повинні виявляти якнайбільшу активність у цій справі. Створюючи цю фундаментальну працю, слід особливо наголошувати на тому, які великі матеріальні і культурні блага трудящим міст і сіл нашої республіки дала Радянська влада, яких успіхів досяг український народ в єдиній сім'ї братніх радянських народів під керівництвом Комуністичної партії.

Глибина історичних досліджень великою мірою залежить від рівня

наукової критики. Важливе місце в її розгортанні відводиться історичним журналам. В «Українському історичному журналі», зокрема, за останній час підвищилась якість рецензій, у них стало більше аналізу історичних творів, доброзичливої критики недоліків. Однак журналу потрібно ще багато зробити, щоб менше публікувалося схожих одна на одну рецензій типу нотаток, що не містять глибокого аналізу праць, елементів наукової дискусії і принципіальної товариської критики. Потрібно добитися того, щоб кожна рецензія сама була певним вкладом в історичну науку.

Один з основних напрямів ідеологічної роботи в сучасних умовах — підвищення освіченості і культури народу. Розгорнуте будівництво комунізму зв'язане з дальшим зростанням культурно-технічного рівня найширших трудящих мас. Червневий Пленум приділив багато уваги роботі середніх і вищих учбових закладів, вказавши на тісний, нерозривний зв'язок її з завданнями комуністичного виховання. Історики, що працюють у вищих учбових закладах, повинні різко підвищити не тільки дослідницьку роботу, а й у викладанні історичних дисциплін до кінця перебороти елементи схоластики, начотництва, формалізму, тісніше пов'язати підготовку майбутніх істориків з завданням комуністичного будівництва.

Велика роль відводиться історичним дисциплінам у шкільному навчанні й вихованні. За останні роки майже повністю були обновлені підручники та учбові посібники з історії. Проте, як відзначалось на Пленумі, деякі шкільні підручники з історії мають багато недоліків. У них, зокрема, ще велика диспропорція у висвітленні далекого минулого і сучасного. Почесне завдання істориків науково-дослідних установ і вищих учбових закладів більше допомагати вчителям історії, зв'язувати свою діяльність із завданням середньої школи, популяризувати історичні знання серед молоді, реально допомагати школі виховувати підрастаюче покоління.

Визначені червневим Пленумом ЦК КПРС основні завдання нового етапу в ідеологічній діяльності вимагають різкого поліпшення роботи всіх партійних організацій, ідеологічних установ і організацій. Від рівня роботи на всіх ділянках ідеологічного фронту залежить успішне просування радянського народу до комунізму. «Комуністична ідеологія, марксистсько-ленінське вчення,— говорив М. С. Хрущов,— це, образно кажучи, цемент, який з'єднує в єдиний моноліт волю і дії мільйонів, партію і народ»⁷. Робота Пленуму ЦК КПРС, його рішення з усіх питань, всі його документи знаходять повну підтримку та гаряче схвалення партії і всього народу. Його рішення запалюють комуністів, усіх працівників ідеологічного фронту на наполегливу, творчу працю, надаючи їм нові сили і енергію в боротьбі за здійснення величних завдань комуністичного будівництва.

⁷ М. С. Хрущов. Марксизм-ленінізм — наш прапор, наша бойова зброя, К., 1963, стор. 10.

М. Н. ЛЕЩЕНКО, В. Г. САРБЕЙ
ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ
В ПРАЦЯХ Ф. ЕНГЕЛЬСА

Останнє десятиріччя (1953—1963) характерне небаченим раніше піднесенням в усіх галузях життя радянського народу. Сміливі заходи, проведені нашою партією та її Центральним Комітетом на чолі з М. С. Хрущовим по ліквідації шкідливих наслідків культу особи, благотворно вплинули на розвиток суспільних наук, «які становлять наукову основу розвитку суспільства»¹. В системі заходів партії по подоланню гальмуючого впливу культу особи Сталіна на історичну науку значне місце посіла пропаганда праць основоположників марксизму. Адже Сталін, як висловився в своїй доповіді на Всесоюзній нараді істориків (грудень 1962 р.) секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов, «поставив розробку проблем історії партії під свій контроль, підпорядкувавши її завданню возвеличення своєї особи... «Короткий курс», по суті, заслонив собою від дослідників теоретичну скарбницю марксизму-ленінізму, праці Маркса, Енгельса, Леніна»². ЦК КПРС на чолі з М. С. Хрущовим поклав край такому зовсім ненормальному становищу і, щоб задовольнити зрослий попит широких кіл читачів, прийняв постанови про друкування другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса і п'ятого, найбільш повного з усіх, видання творів В. І. Леніна. За постановою ЦК КП України здійснюється переклад другого російського видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою.

Важливим завданням радянських істориків є оволодіння великою історіографічною спадщиною К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. У безсмертних творах класиків марксизму-ленінізму ми знаходимо не тільки основоположні вказівки щодо матеріалістичного розуміння історичного процесу, а й численні зразки справді наукового розв'язання найголовніших питань історії народів нашої Батьківщини. Основоположники марксизму проявляли великий інтерес до історії Росії і народів, що населяли її, цікавилися, насамперед, класовою боротьбою трудящих проти експлуататорів, розвитком революційного руху в країні. У творах Маркса і Енгельса знайшли наукову оцінку найрізноманітніші події різних періодів в історії нашої Батьківщини, починаючи від часів Київської Русі і аж до кінця XIX ст. Певний відбиток у цих творах знайшла також і історія українського народу.

В. І. Ленін перший звернув увагу на величезне значення історіографічної спадщини Маркса і Енгельса для наукової розробки проблем історії нашої Батьківщини. У 1895 р. в некролозі на смерть Фрідріха Енгельса В. І. Ленін писав: «Маркс і Енгельс, що обидва знали російську мову і читали російські книги, дуже цікавилися Росією, з

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 111.

² Б. Пономарев. Историческую науку и образование на уровень задач коммунистического строительства, журн. «Коммунист», 1963, № 1, стор. 15.

співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами»³. Перші спроби спеціальної розробки проблеми «Основоположники марксизму і історія Росії» знаходимо в працях відомих радянських істориків М. Покровського, Ф. Бистрянського, В. Невського⁴, імена яких були віддані на забуття в часи панування культу особи Сталіна. Окремі аспекти названої проблеми розробляли також Г. М. Панкратова, Ом. Ярославський та ін.⁵ До 120-річчя з дня народження Ф. Енгельса були опубліковані праці Ом. Ярославського, С. В. Гранського та ін.⁶ У 1952 р. вийшла в світ брошура В. Н. Котова «К. Маркс і Ф. Енгельс про Росію і російський народ»⁷, однак на ній, як і на інших працях на цю тему, опублікованих у період панування культу особи, позначився негативний вплив безпідставної критики Сталіним ряду правильних положень, висунутих Енгельсом, зокрема в його праці «Зовнішня політика російського царизму»⁸.

Після XX з'їзду КПРС, коли радянська історична наука була остаточно звільнена від пут догматизму і суб'єктивізму, породжених негативним впливом культу особи, значно поживилась дослідницька робота в усіх галузях історіографії. Одним з відчутних результатів цієї роботи було те, що в ряді виданих за останні роки праць широке коло дослідників вітчизняної історії одержало вдало систематизований і ґрунтовно прокоментований матеріал, який певною мірою розкриває великий вклад, зроблений Марксом і Енгельсом у вивчення історії нашої Батьківщини⁹. В ряді праць, що вийшли в світ останнім часом, зроблені перші спроби висвітлення безпосереднього впливу основоположників марксизму на розробку конкретних положень історії українського народу¹⁰. Однак все це, по суті, тільки перші кроки ра-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 12.

⁴ М. Покровський. Маркс как историк, «Памяти Карла Маркса», М., 1918, в. 2, стор. 41—49; його ж. Маркс как историк, «Вестник Социалистической Академии», 1923, № 4, стор. 372—384; Ф. Быстрицкий. Ф. Энгельс (1820—1920). К его характеристике, М., 1920; Маркс и Энгельс о России (Библиография). Под ред. В. И. Невского, М., 1934, та ін.

⁵ А. М. Панкратова. Маркс и Энгельс об исторической роли пролетариата, «История пролетариата СССР», 1930, № 1; Е. Ярославский. Карл Маркс и революционное народничество, М., 1933; Л. Горбовский. Маркс и Энгельс о морских операциях в Восточную войну 1853—1856 гг., «Морской сборник», 1934, № 9 і 10, та ін.

⁶ Е. М. Ярославский. Маркс и Энгельс о России, журн. «Историк-марксист», 1940, № 10; С. В. Гранский. Маркс и Энгельс о России и русских революционерах, Воронеж, 1940; В. Шульгин. Энгельс в русской легальной печати в 40—70-х годах, «Исторический журнал», 1940, № 8.

⁷ В. Н. Котов. К. Маркс і Ф. Енгельс про Росію і російський народ, К., 1952.

⁸ Див., наприклад: Ф. И. Кожевников. Русская дипломатия XIX века в оценке Энгельса, журн. «Советское государство и право», 1950, № 12; А. Л. Нарочницкий. Значение письма И. В. Сталина «О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» для советской исторической науки, М., 1950.

⁹ Див. Р. П. Колюшья. Фридрих Энгельс о революции в России, журн. «История СССР», 1930, № 6, стор. 3—18; і і ж. «К. Маркс и Ф. Энгельс об историческом развитии России», «Очерки истории исторической науки в СССР», т. II, М., 1950, стор. 219—259; А. С. Рослова. Открытие К. Марксом и Ф. Энгельсом материалистического понимания истории. Основоположники марксизма об историческом развитии России, «Историкография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции», М., 1961, стор. 330—345; В. И. Астахов. Курс лекций по русской историографии. Харьков, 1932, стор. 228—245; В. Н. Котов і В. П. Козинцев. К. Маркс, Ф. Енгельс про Росію та їх зв'язки з російськими революціонерами Науково-популярний нарис, К., 1952.

¹⁰ П. Шморгул. Видання і розповсюдження творів Маркса і Енгельса на Україні, журн. «Комуніст України», 1960, № 11, стор. 64—68; Й. А. Багмут. Розповсюдження творів Фрідріха Енгельса на Україні, «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 66—73; Л. А. Коваленко. Питання історії України в працях

дянської історіографії в оволодінні великим творчим доробком Маркса і Енгельса щодо історії народів нашої країни. Одну з спроб у цьому напрямі роблять і автори даної статті, спиняючись в основному на висвітленні Енгельсом проблем внутрішньої історії Росії, головним чином — класової боротьби трудящих та розвитку революційного руху.

Введення другим виданням творів Маркса і Енгельса в науковий обіг цілого ряду праць, невідомих раніше широким колам дослідників, вимагає негайного застосування положень цих праць до розробки найважливіших проблем, над якими зараз працюють радянські історики. Висвітлення дійсних поглядів Маркса і Енгельса на основні проблеми історії нашої Батьківщини має в наш час тим більше значення, що зарубіжна імперіалістична реакція в боротьбі проти нездоланих ідей комунізму широко вдається до фальсифікацій, по-наклепницькому намагаючись зображувати основоположників марксизму ледве чи не ворогами Росії, російського народу, а то й взагалі цілого ряду слов'янських народів. При цьому широко застосовується шахрайський прийом ототожнення російського царизму з російським народом, Росією в цілому¹¹.

Історичною заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса, їх величним науковим подвигом є створення теорії матеріалістичного розуміння історії. Це був революційний переворот в ідеології, на основі якого історія стала наукою. З виникненням марксизму, відзначав В. І. Ленін, хаос і сваволя, що панували досі в поглядах на історію і політику, замінилися цілісною і стройною теорією суспільного розвитку. Маркс і Енгельс науково довели, що люди самі є творцями своєї історії, показали історію як закономірний процес. В основу наукового вивчення історичного процесу вони поклали непохитний принцип історизму, який вимагає всебічного і об'єктивного висвітлення історичних фактів, викриття глибоких тенденцій суспільного розвитку, правдивого показу успіхів і невдач, перемог і поразок, сприятливих обставин і реальних труднощів. Принцип історизму вимагає розглядати події і явища в сукупності з урахуванням тенденцій і перспектив дальшого розвитку.

Домарксистська історіографія не знала справжніх законів розвитку суспільства і в значній мірі давала перекручене зображення історичного процесу. Після появи марксизму буржуазна історіографія в основній своїй тенденції стала виконувати фальсифікаторську роль. Ф. Енгельс відзначав, що буржуазія перетворює історичну науку на товар. А тому, що згідно з самою природою буржуазії їй властиво фальсифікувати будь-який товар, фальсифікує вона також і історію, причому найкраще оплачується той твір, в якому фальсифікація історії найбільше відповідає інтересам буржуазії¹².

Ф. Енгельс говорив, що «всю історію треба почати вивчати заново»¹³. Сам він дав зразковий приклад всебічного наукового дослідження найважливіших питань історії. Він вніс величезний вклад у наукову розробку теорії історичного матеріалізму. Фактично всі його твори, в яких висвітлюється той чи інший бік життя суспільства, на основі аналізу різноманітного конкретного матеріалу обґрунтовують матеріалістичне

К. Маркса і Ф. Енгельса, «Ужгородський Державний Університет. Доповіді та повідомлення. Серія історична, № 4», Ужгород, 1930, стор. 85—89; Й. А. Багмут і П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, Харків, 1962.

¹¹ Г. А. Деборин. Мертвец подают голос, журн. «За рубежом», 1961, № 5; Публицист. Что говорил Маркс о России и как об этом пишут в Америке, журн. «Коммунист», 1962, № 11.

¹² Див. «Архив К. Маркса и Ф. Энгельса», т. X, стор. 104.

¹³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949, стор. 410.

розуміння подій і явищ людської історії. Особливо важливими в цьому відношенні є праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині», «До житлового питання», «Анти-Дюринг», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», рецензія «К. Маркс. До критики політичної економії» та ін. Енгельс науково розробив ряд найважливіших питань щодо взаємодії базису і надбудови, об'єктивного і суб'єктивного факторів у суспільному розвитку, на великому фактичному матеріалі з історії розкрив дію закону класової боротьби як основної рушійної сили розвитку класово-антагоністичного суспільства. За словами Ф. Енгельса, цей закон є таким же важливим для історичної науки, як закон перетворення енергії для природознавства.

Велику теоретичну цінність мають численні листи Ф. Енгельса до різних осіб, написані після смерті К. Маркса. В них він виступає проти спроб буржуазних вульгаризаторів звести марксистське розуміння історії до ненаукової теорії економічного матеріалізму, наполегливо роз'яснює, що історичний матеріалізм — це не універсальний ключ, який позбавляє дослідника необхідності вивчення конкретного історичного матеріалу, а лише єдино науковий метод дослідження, який допомагає знаходити внутрішній зв'язок історичних подій з тим, щоб правильно розуміти їх.

Дослідження історичного минулого в працях основоположників марксизму було підпорядковане завданням революційної практики. Звертаючись до вивчення найвіддаленіших епох історії людського суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс виявляли загальні закономірності історичного розвитку і на основі цього визначали правильний напрям революційної боротьби пролетаріату. Так, у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», яку В. І. Ленін вважав одним з «основних творів сучасного соціалізму», в якій кожна фраза «написана на основі величезного історичного і політичного матеріалу», Ф. Енгельс поряд з науковим поясненням процесу виникнення класів, держави та інших соціально-економічних явищ переконливо показує перспективи їх дальшого розвитку. З аналізу попередніх історичних епох, коли ще не було класів і держави, Енгельс робить висновок, що і в майбутньому неодмінно настане такий час, коли на основі більш високого ступеня історичного розвитку перестануть існувати антагоністичні класи і державний апарат. Диктатура пролетаріату знищить класи і будь-яку експлуатацію людини людиною.

Ф. Енгельс глибоко досліджував конкретний фактичний матеріал з історії різних суспільно-економічних формацій. Історія класів і класової боротьби, історія революційних воєн і рухів (особливо селянська війна в Німеччині, революція 1848 р. в країнах Європи, Паризька Комуна), історія пролетарських організацій і партій, національно-визвольний рух, історія науки і багато інших найважливіших питань з історії окремих країн і народів дістали наукове висвітлення на сторінках праць Ф. Енгельса. Ці праці разом з працями К. Маркса і В. І. Леніна є зразком матеріалістичної історіографії.

Найбільше уваги Енгельс приділяв питанням наукового висвітлення тієї частини історичного процесу, яку він називав «сучасною історією» або «історією поточних подій». Підкреслюючи необхідність першочергової наукової розробки в інтересах пролетаріату історичних проблем сучасності, Ф. Енгельс не приховував усієї складності цієї дослідницької роботи. І хоч відсутність узагальнених і перевічених документальних матеріалів, даних статистики тощо в певній мірі сковує дослідницькі можливості у вивченні сучасних історичних проблем, однак, вказував

він, ця обставина «нікого не змушує відмовитись писати історію поточних подій»¹⁴. В наш час ці положення Енгельса особливо варто згадати в зв'язку з настановами Комуністичної партії, що вимагають від радянських істориків більш інтенсивного розроблення історичних проблем сучасності. Важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики російського царизму, розвитку економічних процесів, революційного руху і національно-визвольної боротьби народів Росії широко висвітлювались у статтях і листах основоположників марксизму. Особливо багато таких питань порушено в листуванні Маркса і Енгельса з російськими політичними діячами П. В. Анненковим, Н. Д. Сазоновим, Г. О. Лопатиним, П. Л. Лавровим, М. Ф. Даніельсоном, В. І. Засулич, К. І. Утіним, Г. В. Плехановим та ін. Своїми дружніми порадами Маркс і Енгельс вносили свій вклад у розвиток революційного руху в Росії.

Маркс і Енгельс підтримували листування з деякими передовими людьми, діяльність яких була пов'язана з Україною. Вони знали особисто професора Київського університету М. І. Зібера, прихильно відгукувалися про його праці. В свою чергу М. І. Зібер популяризував «Капітал» К. Маркса і «Анти-Дюринг» Ф. Енгельса. В двох листах Енгельса до Маркса згадується ім'я і праці відомого українського революціонера-демократа С. А. Подолинського¹⁵, який у своїй монографії «Ремесла і фабрики на Україні» спробував застосувати ряд марксистських положень до історії розвитку капіталістичних відносин на Україні. Безперечно, взаємини з прогресивними українськими діячами збагачували Маркса і Енгельса конкретними знаннями про життя і боротьбу українського народу. Для Енгельса засвоєння цього матеріалу полегшувалось його обізнаністю з українською мовою, що засвідчено в його листуванні з Марксом¹⁶. Особиста бібліотека Маркса, якою користувався і Енгельс, налічувала кілька сот книг і брошур російською мовою, у тому числі твори Плеханова, Герцена, Добролюбова, Чернишевського, Флеровського, Ковалевського, Семевського, Лаврова, Енгельгардта, Скалдїна, Соловйова, Чичерїна, Костомарова, Драгоманова та ін. Ці твори ретельно студіювалися Марксом і Енгельсом і критично використовувались ними в їх дослідженнях російської історії. Сучасну їм історію народів Росії Маркс і Енгельс вивчали на основі критичного аналізу даних офіційних матеріалів, статистичних звітів, тодішніх періодичних видань — газет і журналів. Енгельс писав, що Маркс зібрав майже все, що було опубліковано на той час з питань тодішнього соціального становища Росії¹⁷.

Мовою оригіналу читали Маркс і Енгельс також кращі твори класиків російської художньої літератури — Пушкіна, Грибоедова, Некрасова, Салтикова-Щедрина, Л. Толстого. Твори російських письменників допомагали основоположникам марксизму повніше і всебічніше пізнавати історичні процеси, які розвивалися в Росії. Наприклад, відомий твір О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін», який зображував цілий історичний період у житті російського суспільства, не раз цитувався Енгельсом в його працях, що стосувались історії Росії. Аналізуючи фактичні дані найрізноманітніших джерел, Маркс і Енгельс перші дали справді наукове, діалектично-матеріалістичне тлумачення цілого ряду найважливіших проблем історії багатьох народів Росії.

Першочергову увагу в своїх дослідженнях Маркс і Енгельс приділили історії боротьби народних мас Росії за своє соціальне визволення.

¹⁴ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. I, К., 1955, стор. 86.

¹⁵ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXIV, стор. 602—605.

¹⁶ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIV, стор. 142, 144.

¹⁷ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXVII, стор. 348.

Вивчаючи історію феодалізму в різних країнах, Маркс і Енгельс зробили висновок, що тоді «всі великі повстання починалися на селі»¹⁸. Так само було і в історії нашої Батьківщини. Енгельс у праці «Про суспільні відносини в Росії» відзначав, що історія Росії дає безліч прикладів розрізаних селянських повстань проти поміщиків-кріпосників¹⁹. Як відомо, найбільші з цих повстань переросли в справжні селянські війни під керівництвом Болотникова, Разіна, Пугачова. На Україні одним з найбільших антифеодальних рухів було повстання 1768 р., відоме в історії під назвою «Коліївщина». Згадуючи про це повстання в праці «Яке діло робітничому класу до Польщі?», Енгельс викриває віроломно-демагогічну політику, яку проводив царський уряд щодо повстанців²⁰.

Ставлячись з глибоким співчуттям до антикріпосницької боротьби селян, основоположники марксизму не затушковували і її слабих сторін, які зумовлювались відсталістю кріпосного селянства. Енгельс вказував, наприклад, на локальну обмеженість російського селянина²¹. Істотну причину слабості антикріпосницьких виступів у Росії Енгельс вбачав у царистських ілюзіях селян. Сліпа віра в царя, як відзначав Енгельс, доходила до того, що цар уявлявся селянам у вигляді земного бога. Тому деякі ватажки селянських повстань, враховуючи настрої селянства, проголошували себе законними претендентами на царський престол. Як на одного з таких «самозванців» Енгельс вказував на Омельяна Пугачова, який видавав себе за імператора Петра III²².

Проте, якщо, з одного боку, царистські ілюзії Енгельс вважав звичайними для кріпосних селян, враховуючи загальний їх ідеологічний рівень, то, з другого боку, він гостро виступав проти деяких ідеологів російського народництва, які робили спроби піднести ці ілюзії до ступеня наукової теорії «безкласовості» російської держави. Так, критикуючи відомого народницького ідеолога Ткачова, Енгельс показав, що й після реформ 60-х років кўпці поміщиків-дворян у Європейській Росії належало майже стільки ж землі, скільки й багатомільйонному селянству, 15 тис. дворян володіли по 3300 дес. у середньому кожний. Енгельс вказував також, що селяни платили у 15 разів більше податків, ніж дворяни, що поміщицькі землі, як правило, кращі від селянських, що селян визискували куркулі, лихварі, що закони і суди захищали інтереси експлуатарських класів. Енгельс довів безпідставність і теоретичну неспроможність тверджень Ткачова про те, що російська держава «не втілює в собі інтересів ніякого стану» і «висить у повітрі». Влучно використавши в полеміці вираз Ткачова, Енгельс саркастично зазначив: «...Нам починає здаватися, що не російська держава, а скоріше сам п. Ткачов висить у повітрі»²³.

Основоположники марксизму довели, що держава в класово-антагоністичному суспільстві завжди служить інтересам панівного класу. У класичній праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс писав, що «антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення селян-кріпаків, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом»²⁴. В одній з підготовчих праць до «Анти-Дюринга» Енгельс розкриває це положення на прикладі історії російського феодально-кріпосницького законо-

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 3, стор. 52.

¹⁹ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 47.

²⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 16, стор. 105.

²¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 44.

²² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 47.

²³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 41.

²⁴ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 277

давства, починаючи від першого Романова і кінчаючи Катериною II. Він вказував, що «це законодавство дозволяло поміщикам усе більше утискувати селян, так що гніт усе більше й більше посилювався»²⁵. Відзначаючи велике історико-теоретичне значення критики Енгельсом помилок російської народницької історіографії в питанні про соціальну суть держави, слід підкреслити спрямованість цієї критики проти всіх взагалі теорій «безкласовості», у тому числі й проти поширюваної українськими буржуазними націоналістами фальшивої теорії «безкласовості української нації».

Основоположники марксизму були нещадними критиками кріпосницької і реакційної як внутрішньої, так і зовнішньої політики російського царизму, який, починаючи з французької буржуазної революції кінця XVIII ст., виступав у ролі жандарма Європи. Маркс неодноразово підкреслював, що робітнича партія змушена воювати не на життя, а на смерть з російським царизмом. На прохання представників групи «Визволення праці» Енгельс написав статтю «Зовнішня політика російського царизму», яку В. І. Ленін вважав одним з найважливіших творів Енгельса, написаних «у дусі матеріалістичного розуміння історії»²⁶. В ній простежено історію зовнішньої політики царської Росії протягом двох століть. Хоч стаття Енгельса й містить деякі перебільшення в оцінці ролі і складу дипломатичної служби царської Росії, в ній правильно розкрито реакційний характер зовнішньої політики царизму, який при прямому потуранні західноєвропейських реакційних сил нещадно душив революційно-демократичні і національно-визвольні рухи, переконливо показано органічний зв'язок між зовнішньою і внутрішньою антинародною політикою царського самодержавства.

Пізніша критика Сталіним праці Енгельса «Зовнішня політика російського царизму» ґрунтувалася на невірному, антиісторичному ототожненні Сталіним міжнародної обстановки, що склалась на початку 90-х років, з тою, яка була в епоху імперіалізму напередодні першої світової війни. Ототожнення принципово різних за своїм соціальним характером міжнародних ситуацій В. І. Ленін розглядав як «*верх* неісторичності»²⁷ і різко виступав проти тих, хто намагався відшукувати помилки Енгельса там, де він насправді займав правильну позицію. «Я на своєму віку,— писав В. І. Ленін в кінці 1916 р.,— дуже багато бачив скороспішних обвинувачень Енгельса в опортунізмі і ставлюся до них архінедовірливо: Спробуйте, мовляв, доведіть спочатку, що Енгельс був неправий!! Не доведете!»²⁸.

Викриття реакційності зовнішньої і внутрішньої політики російського царизму сполучалось у працях Маркса і Енгельса з такою ж нещадною критикою всіх його реакційних спільників в Європі. Вони нещадно таврували пресловутий «Священний Союз». Енгельс називав цю реакційну спілку російського, пруського і австрійського монархів «союзом трьох убивць Польщі» і відзначав, що вістря цього союзу було спрямоване на те, «щоб придушувати всередині трьох імперій революційний дух, національні прагнення і в такій же мірі політичні і соціальні рухи трудящих класів»²⁹. А в знаменитому «Маніфесті Комуністичної партії» його геніальні автори вказували, що в переслідуванні комуністичних ідей та їх прихильників об'єдналися всі сили старої Європи — римський папа і російський цар, австрійський канцлер (Меттерніх) і французький

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 20, стор. 645.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 10—11.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 219.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 213.

²⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXVII, стор. 4.

прем'єр (Гізо), французькі радикали і німецькі поліцаї. В період же революції 1848 р., як писали Маркс і Енгельс пізніше в передмові до російського видання «Маніфесту...» (1882 р.), царя проголосили главою європейської реакції. Енгельс намалював убивчої сили портрет «пихатого пустоголового Миколи». За характеристикою Енгельса, це була «посередня людина з кругозором взводного командира; для нього **зовнішня сторона влади** була понад усе і заради неї він готовий був піти на все»³⁰.

Коли в 1851 р. у Франції знову утвердилась монархія, і політичні інтереси старого «жандарма Європи» Миколи I і нового жандарма Франції Наполеона III, який вирішив взяти реванш за 1812 р., зіткнулися, Маркс і Енгельс вітали конфлікт, що насувався. З точки зору інтересів європейської революції не мало значення, який з двох самодержців — петербурзький чи паризький — потерпить поразку, бо і в тому, і в другому випадку революція виграла б. Проте, вважаючи самодержавство Миколи I більш сильним і міцним, ніж авантюристичний режим нового французького імператора, Маркс і Енгельс, насамперед, бажали поразки николаївській, кріпосницькій Росії.

В цілому ряді своїх праць 50-х років XIX ст. Маркс і Енгельс викривали деспотизм царського самодержавства у внутрішній політиці, його завойовницьку, контрреволюційну зовнішню політику, а також потурання царизмові з боку буржуазних державних діячів країн Західної Європи. Висунутий Марксом і Енгельсом лозунг революційної війни проти царизму мав на меті розв'язати революційний рух у Європі, підняти народні маси всіх європейських країн проти своїх урядів. Саме в цьому й полягала принципова відміна позиції основоположників марксизму від націоналістичної позиції тих представників європейської буржуазної демократії, які, підтримуючи контрреволюційні уряди Англії і Франції, широкомовно проголосили їх війну проти Росії війною між «свободою і деспотизмом».

Як і в період революції 1848 р., так і пізніше в численних статтях Маркса і Енгельса, присвячених історії Кримської війни 1853—1856 рр., пропагувався лозунг революційної війни проти царизму. Зокрема, цілком ясні заклики щодо цього сформульовані в працях Ф. Енгельса «Європейська війна», «Війна» та ін. В. І. Ленін повністю схвалював і високо цинив цю послідовну революційну тактику основоположників марксизму в ставленні до царського самодержавства³¹.

У статтях «Інкерманська битва», «Кампанія в Криму» та деяких інших Енгельс, даючи високу оцінку героїзму російських солдатів, піддав нищівній критиці відсталість військової справи в царській армії, бездарність великої частини її генералітету, показну муштру солдатів, тобто явища в значній мірі обумовлені відсталим феодално-кріпосницьким режимом царської Росії. Застарілі методи комплектування і навчання військ, їх технічну відсталість як результат відсталості економіки царської Росії Енгельс описує також у спеціальній праці «Російська армія» (1855 р.).

Через вкрай погане спорядження і суворі природні умови зимового бездоріжжя Південної України російська армія зазнала величезних втрат, ще не дійшовши до фронту. «Південноросійські степи, — писав Енгельс, — які повинні були стати могилою ворога, що вдерся, стали могилою російських армій, які Микола з властивою йому жорстокою і тупою нещадністю гнав одну за одною в Крим аж до середини зими»³². Підкреслюючи залежність способу ведення війни від способу виробни-

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стор. 35, 40.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 408.

³² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стор. 39.

цтва, Енгельс характеризував війну Росії з Англією і Францією як «боротьбу нації з примітивними способами виробництва проти націй з сучасним виробництвом»³³. Маркс і Енгельс відзначали, що «...царизм зазнав жалюгідного краху..., він скомпрометував Росію перед усім світом і разом з тим самого себе — перед Росією. Настало небувале протвердження»³⁴. Енгельс розглядав поразку царизму в Кримській війні як поразку старої феодально-кріпосницької Росії, на руїнах якої, за його образним висловом, починала будуватися Росія буржуазна³⁵.

Скасування кріпосного права в Росії Енгельс пов'язував з поразкою царизму в Кримській війні, яка показала необхідність для Росії швидкого промислового розвитку. Розвиваючи цю думку в післямові до статті «Про суспільні відносини в Росії», Енгельс писав: «Перш за все, необхідні були залізниці, а їх побудування нездійсненне у великому масштабі без вітчизняної великої промисловості. Попередньою умовою для виникнення останньої стало так зване визволення селян; разом з ним настала для Росії капіталістична ера...»³⁶.

Проте, як вказували Маркс і Енгельс, падіння кріпосництва не могло здійснитися лише під тиском економічних сил. Перехід від старих, відживаючих суспільно-економічних відносин до нових відбувається шляхом непримиренної класової боротьби, шляхом революції. Головною суспільно-політичною силою, здатною розбити кайдани кріпосництва, було в той час селянство. Воно, як основний пригноблений клас феодально-кріпосницького ладу, було найбільш зацікавлене в знищенні кріпацтва і дедалі активніше піднімалося на боротьбу проти ненависного поміщицького гніту. Навіть за явно применшеними офіціальними даними, у 1858 р. в Росії відбулося 86 селянських виступів, у 1859 р. — 90, а в 1860 — 108³⁷. В одному з своїх листів 1858 р. до Маркса Енгельс звернув спеціальну увагу на селянські заворушення на Україні, які справді в той період набрали тут, особливо на Херсонщині, Катеринославщині і Поділлі, величезного розмаху³⁸. «Російська історія, — писав Енгельс, — йде дуже добре. Тепер там і на півдні бунтують»³⁹. Як відомо, Маркс вважав селянський рух в Росії напередодні реформи 1861 р. і рух рабів-негрів у Сполучених Штатах Америки найвидатнішими світовими подіями того часу⁴⁰. Енгельс, повністю поділяючи цю думку Маркса, в опублікованій ним у 1860 р. праці «Савойя, Ніцца і Рейн» зазначав: «...Ми отримали союзника в особі російських кріпосних. Боротьба, яка в цей час розгорілася в Росії між панівним класом і пригнобленим класом сільського населення, вже тепер підриває всю систему російської зовнішньої політики»⁴¹. Геніальні вожді міжнародного пролетаріату Маркс і Енгельс зуміли побачити в багатомільйонному селянстві Росії могутній резерв пролетарської революції на Заході.

Але революційна війна, про яку писали К. Маркс і Ф. Енгельс, не вдалась. Не привела до революційного вибуху і революційна ситуація, що склалася в Росії в кінці 50 — на початку 60-х років XIX ст. Скасування кріпосного права було здійснене не повсталим народом, не шляхом революції, а шляхом реформи, проведеної поміщицьким урядом.

³³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIX, стор. 128.

³⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стор. 40.

³⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стор. 261.

³⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стор. 447.

³⁷ «Крестьянское движение 1827—1869 гг.», вып. I, М., 1931, стор. 123, 132, 146.

³⁸ Див. Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.), К., 1959, стор. 105—111.

³⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 29, стор. 297.

⁴⁰ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXII, стор. 474.

⁴¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 13, стор. 635.

Цілком природно, що реформатори зробили все від них залежне, аби одержати від реформи найбільше вигід для себе. Характеризуючи реформу 1861 р. як початок нової промислової ери в Росії, Енгельс показав грабінницький характер «визволення» селян, у яких всього було «надто багато, щоб померти з голоду, і надто мало, щоб існувати»⁴².

Таке «визволення» селян, вказував Енгельс, створило революційну ситуацію. Обурене грабінницькою реформою, селянство рішуче виступало за більш радикальне вирішення аграрного питання. Лише на Україні в 60-х роках ХІХ ст. відбулося понад 2870 селянських виступів, якими було охоплено близько 4,4 тис. сіл з населенням більше 2 млн. чоловік. Масова соціальна боротьба селянства на Україні, в Білорусії, Польщі і Литві тісно перепліталась з національно-визвольним рухом пригноблених народів. Найбільш активну участь у ньому брали поляки, боротьба яких, за визначенням В. І. Леніна, становила один з компонентів першої революційної ситуації 1859—1861 рр. Ця боротьба в січні 1863 р. переросла в збройне повстання проти царизму.

Подіям у Польщі К. Маркс і Ф. Енгельс надавали важливого значення. Вони уважно слідкували за їхнім розвитком. У листі до К. Маркса від 17 лютого 1863 р. Ф. Енгельс писав, що коли поляки протримаються до 15 березня, то по всій Росії вибухнуть повстання⁴³. Захоплюючись мужністю повстанців, Ф. Енгельс писав в іншій праці, що «поляки... підняли таке повстання, що потрібні були всі сили імперії і вся лють російських генералів, щоб потопити його в потоках крові»⁴⁴. Водночас на основі аналізу тодішніх подій у Польщі і вивчення історії російсько-польських державних відносин у минулому Енгельс прийшов до висновку про реакційну, зрадницьку щодо свого народу роль польської шляхти. «Жодне дворянство, — писав Енгельс у листі до Маркса від 21 квітня 1863 р., — не зробило так по-дурному, як польська шляхта, яка засвоїла для себе один метод — продаватися Росії»⁴⁵.

Глибоке вивчення «польського питання», історії Польщі привернуло увагу основоположників марксизму і до тісно пов'язаної з нею історії України. Енгельс рішуче виступав проти зазіхань панівних експлуаторських класів Польщі на споконвічні українські землі. «Що ж до колишніх польських провінцій по цей бік Двіни і Дніпра, — писав Енгельс у листі до Вейдемейера 12 квітня 1853 р., — то я про них і слухати не хочу відтоді, як довівся, що всі селяни там українці, поляками ж є тільки дворяни і частково буржуа, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині у 1846 р., відновлення Польщі означало б відновлення старої дворянської влади у всій її силі»⁴⁶. В праці «Німеччина і панславизм» Енгельс відзначав історично виникле тяжіння українського населення, що перебувало під владою Австрії, до інших українських областей в складі Росії⁴⁷. Соціальне і національне відродження України Енгельс пов'язував з поваленням царизму. Тільки тоді, писав він у 1888 р., Україна «вільно визначить свою політичну позицію»⁴⁸.

Основоположники наукового комунізму високо оцінювали історичне значення польського повстання. У привітанні учасникам мітингу в Женеві, присвяченого 50-річчю польського повстання 1830 р., К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що польське повстання 1863 р., яке викликало

⁴² К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 22, стор. 41.

⁴³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. XXIII, стор. 135.

⁴⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 19, стор. 145.

⁴⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. XXIII, стор. 147.

⁴⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 28, стор. 487—488.

⁴⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 202.

⁴⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. XXVIII, стор. 5.

дружній протест англійських і французьких робітників проти міжнародних злодіянь їх урядів, послужило вихідним пунктом Інтернаціоналу, заснованого за участю польських вигнанців. Серед польських вигнанців знайшла своїх вірних захисників Паризька Комунa⁴⁹. Одне з істотних слабих місць польських революціонерів основоположники марксизму вбачали в територіальній обмеженості їх діяльності. «Вона, — писав Енгельс у 1875 р., — обмежується Польщею, Литвою і Україною. Справжнє ядро Російської імперії — Великоросія — залишається майже зовсім виключеною з галузі цієї діяльності»⁵⁰.

Однак революційний рух інтенсивно розвивався у той період і в самій Росії. В статті «Виключний закон проти соціалістів у Німеччині. Становище в Росії» Ф. Енгельс відзначав, що він уже протягом кількох років звертає увагу європейських соціалістів на становище в Росії, де назрівають події вирішального значення. «Боротьба між урядом, — говорить Ф. Енгельс, — і таємними товариствами набрала там настільки гострого характеру, що довго це продовжуватися не може. Рух, здається, ось-ось вибухне. Агенти уряду чинять там неймовірні жорстокості. Проти таких кровожерливих звірів потрібно захищатися всякими засобами, з допомогою пороху і куль. Політичне вбивство в Росії єдиний засіб, який є в розпорядженні розумних, сміливих і поважаючих себе людей для захисту проти нечувано деспотичного режиму»⁵¹. Послідовними борцями за інтереси селянства, виразниками його помислів і прагнень виступали революційні демократи, діяльність і творчість яких одержала високу оцінку Маркса і Енгельса. У відповіді російській громадській діячці Євгенії Папріц, яка вважала, що російські соціалісти недосвідчені в суспільних справах, не мають належних наукових знань, Енгельс відзначав: «Мені здається, що Ви трохи несправедливі до Ваших співвітчизників. Ми обидва, Маркс і я, не можемо на них поскаржитися. Якщо деякі школи й відзначалися більш своїм революційним запалом, ніж науковими дослідженнями, якщо були і є ще різні блукання, то, з другого боку, була й критична думка й самовіддані шукання в галузі чистої теорії, гідні народу, який дав Добролюбова й Чернишевського. Я кажу не тільки про окремих революційних соціалістів, але й про історичну і критичну школу в російській літературі, яка стоїть незрівнянно вище всього того, що створено в Німеччині й Франції офіційною історичною наукою»⁵².

Схвально відзивався Енгельс про мужню боротьбу революційних народників, які, за його словами, «своєю відданістю і відвагою довели царський абсолютизм до того, що йому доводилося вже подумувати про можливість капітуляції та про її умови»⁵³. Водночас Енгельс підкреслював, що не поділяє їх ілюзій про можливість здійснення революційних перетворень без народних мас і про якусь виняткову обранність російського народу в соціальної революції⁵⁴. Енгельс піддав ґрунтовній критиці дрібно-буржуазні утопічні погляди російських народників. На основі глибокого аналізу соціально-економічних відносин, що існували в той час у країні, він викрив повну безпідставність надій народників на російську общину, показавши, що общинна власність в Росії давно вже пережила час свого розквіту і йде до свого розкладу.

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 19, стор. 248.

⁵⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 18, стор. 568.

⁵¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 19, стор. 158.

⁵² К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, стор. 369.

⁵³ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 4.

⁵⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. XXVII, стор. 462—463; К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 4.

Вивчаючи історію общини в Росії, Маркс і Енгельс звернулися до виданого в 1873 р. в Петербурзі «Збірника матеріалів про артїлі Росії» (вип. I), основу якого становила праця «Артїлі в Архангельській губернії» О. Я. Єфіменко, яка намагалась у своїх дослідженнях подолати антиісторизм народницьких поглядів на общину. Маркс законспектував працю Єфіменко, а Енгельс спеціально посилався на збірник, де вона була вміщена, у своїй праці «Про суспільні відносини в Росії»⁵⁵. В ній він піддав нищівній критиці «наддитаці уявлення про хід революції» російського народника Ткачова і переконливо довів, що Росія перебувала тоді напередодні буржуазно-демократичного перевороту, який був би серйозною допомогою пролетарській революції на Заході. В свою чергу перемігший пролетаріат Європи допоміг би трудящим Росії прилучитися до соціалізму.

Вважаючи повалення царизму справою ближчого часу, Маркс і Енгельс напередодні другої революційної ситуації 1879—1881 рр. в Росії радили росіянам не дуже поспішати кидатись у коловорот капіталізму. Вони виходили з можливості некапіталістичного шляху розвитку для Росії, який відкрила б для неї перемога пролетарської революції на Заході. Але некапіталістичний шлях розвитку Росії в розумінні Маркса і Енгельса був принципово відмінний від розуміння некапіталістичного шляху розвитку народниками, які думали, як вказував Ф. Енгельс, «прямо перескочити від артїлі в соціалістичний суспільний лад»⁵⁶, без розвитку важкої промисловості і пролетаріату. На думку Маркса і Енгельса, демократична революція в Росії повалила б царизм, а пролетарська революція на Заході забезпечила б необхідні умови для перетворення всієї економічної системи дрібного виробництва в Росії.

Розвиток капіталізму в Росії висунув на передній план революційного руху в країні робітничий клас як могутню силу, здатну очолити боротьбу трудящих мас за соціалістичну революцію. Маркс і Енгельс уважно стежили за робітничим рухом у Росії, вітали його успіхи в боротьбі проти царизму і капіталістичного гніту. Енгельс уже в 1875 р. підкреслював величезний розвиток робітничого руху в Росії⁵⁷.

В. І. Ленін в одній з своїх праць відзначав, що Маркс і Енгельс глибоко вірили в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення⁵⁸. У 1882 р. у передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» Маркс і Енгельс вказували, що Росія стала передовим загоном революційного руху в Європі. Великі вчителі пролетаріату на основі глибокого наукового аналізу історичної дійсності побачили переміщення центру міжнародного революційного руху з Заходу на Схід, в Росію. В майбутній соціалістичній революції в Росії Енгельс вбачав «поворотний пункт у всесвітній історії»⁵⁹. Дальший розвиток подій в нашій країні повністю підтвердив передбачення Енгельса, зроблене ним в результаті глибокого вивчення історії нашої Батьківщини.

Основоположні висловлювання Енгельса — глибокого знавця історії Росії — і донині зберігають важливе методологічне значення в дослідницькій роботі над проблемами історії нашої Батьківщини. Радянські історики повинні оволодіти всім багатством творчої спадщини Маркса, Енгельса, Леніна щодо історії народів нашої країни. В цьому запорука успіхів у розв'язанні найскладніших питань історичної науки.

⁵⁵ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 42.

⁵⁶ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори..., т. II, стор. 43.

⁵⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 18, стор. 519.

⁵⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 325.

⁵⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. XXVII, стор. 80.

О. М. ШВИДАК

**ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ
В БОРОТБІ ЗА ДІЄВІСТЬ НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНОЇ
ПРОПАГАНДИ В ПЕРІОД МІЖ ХХ І ХХІІ З'ЇЗДАМИ КПРС**

Успішне здійснення величної програми комуністичного будівництва вирішальною мірою залежить від підвищення рівня свідомості трудящих. Це вимагає від партійних і громадських організацій добитись того, щоб кожний радянський громадянин засвоював науковий марксистсько-ленінський світогляд і вміло, творчо застосовував його на практиці. Комуністичне виховання трудящих, формування наукового світогляду і комуністичної моралі неможливі без наполегливої боротьби з релігійними пережитками, які завдають великої шкоди справі комуністичного будівництва. В. І. Ленін неодноразово зазначав, що партія не може й не повинна байдуже ставитися до несвідомості, темноти і мракобісся у вигляді релігійних вірувань. Тому Комуністична партія використовує всі засоби ідейного впливу для виховання людей у дусі науково-матеріалістичного світогляду, не допускаючи образи почуттів віруючих. Володимир Ілліч вказував, що з релігією треба вміти боротися, що «масам необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами з найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.»¹.

Спираючись на єдино вірний науковий світогляд — марксизм-ленізм, — Комуністична партія завжди була непримиренною до релігії, ніколи не ставилась до релігійної ідеології нейтрально. Приділяючи постійну і серйозну увагу як змісту, так і методам антирелігійної пропаганди, ЦК КПРС у постановах «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» (7 липня 1954 р.), «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (10 листопада 1954 р.) підкреслив, що боротьба проти релігійних пережитків повинна розглядатись як ідеологічна боротьба матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду. ЦК КПРС вказував на недопустимість образи почуттів віруючих і зажадав від партійних організацій виправити допущені помилки в антирелігійній роботі, посилити науково-атеїстичну пропаганду, як важливий засіб виховання трудящих².

Виконуючи рішення ХХ і ХХІ з'їздів партії, постанови ЦК КПРС з питань антирелігійної пропаганди, партійні організації стали глибше вникати в її зміст і форми. Після ХХ з'їзду в республіці широкого розмаху набрали такі форми пропаганди природничо-наукових і науково-атеїстичних знань, як доповіді й лекції, атеїстичні вечори для віруючих

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 195.

² «Вопросы идеологической работы. Сборник важнейших решений КПСС (1954—1961 гг.)», М., 1961, стор. 61—66, 72—76.

і невіруючих, вечори запитань і відповідей, колективні читання науково-популярної літератури, індивідуальні бесіди з віруючими, заняття в природничо-наукових гуртках тощо. Партійні організації особливу увагу звертали на поліпшення атеїстичного виховання. Так, 17 вересня 1957 р. на засіданні бюро Закарпатського обкому КП України розглядалося питання про серйозні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді серед населення Закарпатської області. Питання про поліпшення атеїстичного виховання обговорювалися також на пленумах, активах, бюро партійних комітетів, зборах первинних партійних організацій області³. Ровенський обком КП України у вересні 1957 р. надіслав на місця доповідну записку відділу пропаганди і агітації обкому партії про стан атеїстичної пропаганди серед населення області. Після цього питання поліпшення атеїстичного виховання було широко обговорено в усіх первинних партійних і комсомольських організаціях області, на нарадах, семінарах агітаторів, пропагандистів, лекторів⁴. Крім того, партійні комітети Ровенщини разом з відділеннями Товариства для поширення політичних і наукових знань подбали про добір кадрів лекторів-атеїстів. У 1957 р. в усіх лекторських групах партійних комітетів та в кожній з 419 сільських груп Товариства налічувалося по 3—5 лекторів-атеїстів. Все це сприяло розмаху і підвищенню якості атеїстичної пропаганди. Лектори партійних комітетів області прочитали в 1957 р. 1567 лекцій на атеїстичні теми, тоді як у 1956 р. на цю тему було прочитано 472 лекції. Членами Товариства для поширення політичних і наукових знань у 1957 р. прочитано 3557 науково-атеїстичних лекцій проти 1248 у 1956 р. В культурно-освітніх закладах області за той же рік відбулося близько тисячі атеїстичних вечорів та читачьких конференцій, влаштовано 879 книжкових виставок⁵.

Питання про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичної пропаганди обговорювалося у вересні 1957 р. на бюро Хмельницького обкому КП України. В постанові зверталася особлива увага на піднесення ролі первинних партійних організацій, культурно-освітніх закладів у проведенні антирелігійної пропаганди. Багато уваги поліпшенню науково-атеїстичної пропаганди було приділено на пленумі обкому КП України, який відбувся у жовтні 1957 р. Виконуючи рішення обкому КП України, партійні організації області намітили конкретні заходи по поліпшенню антирелігійної пропаганди. В обкомі партії, в усіх лекторських групах міськомів та райкомів КП України, в районних відділеннях і сільських групах Товариства для поширення політичних і наукових знань були створені групи лекторів-атеїстів⁶.

Подаючи допомогу партійним організаціям в атеїстичному вихованні трудящих, Хмельницький обком КП України провів повсюдно кушові наради секретарів райкомів партії, райкомів ЛКСМУ, первинних парторганізацій, голів сільських Рад, завідуючих клубами та керівників сільських груп Товариства для поширення політичних і наукових знань тих населених пунктів, де діяли церковні та сектантські обштини. В нарадах взяло участь понад 1600 чоловік⁷. Після цього в усіх районах області відбулися семінари лекторів, агітаторів, секретарів первинних комсомольських організацій, завідуючих клубами, бібліотеками та інших працівників. Були також проведені районні конферен-

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 216, од. зб. 128, арк. 10.

⁴ Там же, арк. 69.

⁵ Там же, арк. 10, 69—70.

⁶ Там же, од. зб. 129, стор. 38—39.

⁷ Там же, арк. 47.

ції культурно-освітніх працівників, де працювали клубні та бібліотечні секції, на яких обговорено питання про заходи щодо поліпшення атеїстичної пропаганди в клубах і бібліотеках⁸. З доповідями виступили секретарі, завідувачі відділами пропаганди і агітації райкомів партії. В більшості будинків культури, клубів, бібліотек були організовані довідкові столи, кутки атеїстів, книжкові виставки, вивішені списки рекомендованої літератури.

Конкретну допомогу партійним організаціям відділень Товариства для поширення політичних і наукових знань у справі атеїстичного виховання трудящих подав Київський обком КП України. Обговоривши у грудні 1957 р. питання про стан і заходи по поліпшенню науково-атеїстичної пропаганди серед населення області, обком партії широко залучив до активної антирелігійної роботи кваліфікованих пропагандистів з числа керівних працівників, вчителів, викладачів учбових закладів, лікарів. Щоб подати допомогу лекційним групам на місцях, обком партії направив у райони області 20 лекторів-атеїстів з числа наукових працівників і викладачів вузів Києва, які читали лекції, проводили консультації з питань методики і практики проведення атеїстичної пропаганди⁹. Організації і проведенню лекцій, доповідей і бесід на науково-атеїстичні теми був присвячений спеціальний випуск обласного «Блокнота агітатора».

Партійні організації республіки після XX з'їзду партії особливу увагу звернули на підготовку кадрів лекторів-атеїстів. Так, у вересні—листопаді 1957 р. Херсонський обком КП України провів семінари з позаштатними лекторами міськомів і райкомів партії, доповідачами райкомів, міськомів ЛКСМУ та членами Товариства, які виступали з лекціями по науковому атеїзму. На семінарах були обговорені питання: «Про ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії», «Про форми й методи науково-атеїстичної пропаганди», «Про релігійне сектантство», «Про атеїстичне значення мічурінського вчення» та ін. У листопаді 1957 р. проведено дводенний обласний семінар культосвітніх працівників з питань науково-атеїстичної пропаганди. На місячних курсах завідуючих сільськими клубами і бібліотеками був прочитаний цикл лекцій з науково-атеїстичних питань та проведено обмін досвідом роботи по організації науково-атеїстичної пропаганди. При Київському та Білоцерківському університетах марксистсько-ленінізму організовано 6-місячні курси по підготовці пропагандистів-атеїстів. Курси закінчило 60 пропагандистів. Лекторська група Київського обкому КП України разом з обласним відділенням Товариства для поширення політичних і наукових знань у другій половині грудня 1957 р. провели обласний п'ятиденний семінар, у роботі якого взяло участь понад 250 сільських лекторів-атеїстів. У грудні 1957 р. Київське обласне управління культури разом з обласним Будинком народної творчості організували п'ятиденний семінар методистів і директорів районних будинків культури, на якому був прочитаний цикл лекцій з науково-атеїстичної тематики. На обласному семінарі завідуючих районними бібліотеками в грудні 1957 р. проведено обмін досвідом роботи бібліотек по пропаганді науково-атеїстичної літератури¹⁰.

Важливою формою підготовки кадрів лекторів-атеїстів були школи атеїстів. Особливого поширення вони набули у Дніпропетровській, Черкаській, Сумській та деяких інших областях республіки. Ініціатором створення шкіл атеїстів виступили партійні комітети. Так, у травні

⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 129, арк. 48.

⁹ Там же, арк. 14.

¹⁰ Там же, арк. 9, 15, 17.

1958 р. бюро Черкаського обкому КП України прийняло постанову про створення міських і районних шкіл атеїстів. Згідно з цією постановою при будинках і кабінетах політичної освіти міськкомів і райкомів партії були створені постійно діючі школи атеїстів¹¹. Лекції в школах атеїстів читали лектори партійних комітетів, відділень Товариства для поширення політичних і наукових знань за рекомендованою обкомом КП України примірною тематикою. Це сприяло збільшенню кількості і підвищенню якості науково-атеїстичних лекцій. Якщо в Черкаському районі за весь 1957 р. членами Товариства знань було прочитано 215 науково-атеїстичних лекцій, то в 1958 р. тільки за 6 місяців — 219¹². Значно збільшилась кількість лекцій на атеїстичні теми і в інших областях та районах. Наприклад, в установах культури Миколаївської області за перше півріччя 1958 р. прочитано 4650 лекцій на антирелігійні теми, Івано-Франківської — 4220, Вінницької — 3438, Тернопільської — 3246, Дніпропетровської — 2570, Донецької — 3184, або в 2—3 рази більше, ніж за весь 1957 р.¹³

Ведучи широку атеїстичну пропаганду, рішучу боротьбу проти релігійних обрядів і забобонів, партійні і комсомольські організації активно впроваджували в життя нові форми комуністичного побуту. В цьому зв'язку заслуговують на увагу проведення комсомольських весіль, проводи молодих допризовників у Радянську Армію, «Дні народження», «Дні повноліття». Приклад у цьому показували комсомольські організації Вінницької, Тернопільської, Ровенської та ряду інших областей¹⁴. Наприклад, у 1958 р. в Ровенській області було проведено 127 комсомольських весіль¹⁵.

Урочисто й весело проходили комсомольські весілля в багатьох районах Хмельницької області. На цих весіллях зберігалися народні, не зв'язані з релігією обряди: фата, вінки, букети, зустріч молодих з хлібом і сіллю, виконання нерелігійних весільних пісень, що створювалися народом віками і відкидати які було б неправильно. А їх використання вбивало ґрунт з-під ніг релігійників. Славутські комсомольці проявили хорошу ініціативу у вшануванні молодих матерів. Так, вони організовували зустрічі молодих матерів, які поверталися з родильних будинків, вручали їм квіти, придане для новонароджених. Це відвертало жінок від хрещення дітей¹⁶. В селі Карижин, Вінковецького району, Хмельницької області, записи про шлюб проводилися в урочистій обстановці в клубі. Молодих у присутності молоді села поздоровляли голова чи депутат сільської Ради, представники партійної і комсомольської організацій, рідні й друзі. В клубі грав духовий оркестр, організовувалися танці, ігри, виступали гуртки художньої самодіяльності¹⁷.

Така організація народних обрядів давала свої позитивні результати. На території с. Підісний Мукарів, Хмельницької області, наприклад, є православна і католицька церкви. Проте після влаштування комсомольських весіль і урочистих записів до шлюбу тут за останні 2—3 роки не вінчалася жодна пара¹⁸.

Проведення тематичних вечорів, вечорів запитань і відповідей, демонстрація науково-атеїстичних кінофільмів, впровадження нових форм

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 129, арк. 73.

¹² Там же, арк. 77—78.

¹³ Там же.

¹⁴ Журн. «Партийная жизнь», 1962, № 10, стор. 26.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 123, арк. 43.

¹⁶ Там же, арк. 43.

¹⁷ Там же, од. зб. 129, арк. 41.

¹⁸ Там же.

комуністичного побуту сприяли відверненню молоді від церкви, відходу віруючих від релігії. Як показує досвід, для впровадження нових обрядів не обов'язково мати розкішні палаци чи якісь особливі умови.

Значний досвід у впровадженні нових форм комуністичного побуту нагромадили комсомольські організації Івано-Франківської області. Тут у 1958 р. відбулося понад 150 комсомольських весіль¹⁹. Стало традицією реєструвати шлюб у святково прикрашеному клубі, куди молоді приходили в національних весільних костюмах разом з друзями та рідними. Голова і секретар сільської Ради, секретарі партійної і комсомольської організації, голова колгоспу, знатні люди колгоспного села тепло вітали їх, бажали щасливого сімейного життя, вручали подарунки.

Комсомольські весілля набули також великого поширення в багатьох областях республіки, зокрема у Київській, Кіровоградській, Житомирській, Ровенській, Волинській, Львівській, Чернівецькій, Закарпатській. У березні 1958 р. у Новоград-Волинському Будинку культури Житомирської області відбулося комсомольське весілля Степана Поліщука і Ганни Кирилук, яке завдяки старанній і вдумливій підготовці перетворилося у справжнє народне гуляння. Молодих гаряче привітали секретар міськкому партії, секретар обкому комсомолу. Молодь співала пісні радянських композиторів, українські і російські народні пісні²⁰. Сумський обком комсомолу в травні 1958 р. зняв короткометражний фільм про комсомольське весілля на заводі ім. Фрунзе і використовував його в антирелігійній роботі серед молоді області²¹. Все це було активною формою впровадження у життя нових форм комуністичного побуту.

Після XX з'їзду партії значно поліпшили роботу по атеїстичному вихованню молоді комсомольські організації республіки. До цієї важливої ділянки комуністичного виховання вони почали підходити більш конкретно, детально вивчаючи стан справ на місцях. ЦК ЛКСМУ у 1958 р. прийняв рішення про поліпшення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді республіки. Для допомоги комсомольським організаціям ЦК ЛКСМУ відрядив на місця агітпропгрупи з числа найбільш досвідчених атеїстів, які допомагали організовувати атеїстичну роботу. Лише в червні—липні 1958 р. позаштатні лектори-атеїсти ЦК ЛКСМУ побували в усіх західних областях республіки. При багатьох комітетах ЛКСМУ були створені комісії по антирелігійній роботі серед молоді. Все це сприяло посиленню атеїстичного виховання молоді. Якщо раніше деякі комсомольські організації часто зводили науково-атеїстичну пропаганду серед молоді лише до організації лекцій і доповідей, то тепер у практику антирелігійної роботи комсомольських комітетів міцно входили організація тематичних вечорів молоді, вечорів запитань і відповідей, усних журналів, вечорів цікавої хімії, фізики, астрономії, на яких викривалися так звані релігійні «чудеса», вечорів, присвячених досягненням сучасної науки і техніки. Влаштовувалися також «дні» і «тижні» атеїста. Цікаво, зокрема, проходив «тиждень атеїста» в Златопільському районі, Черкаської області. Для його проведення райком ЛКСМУ залучив широкий актив, інтелігенцію, учнів технікуму і шкіл. Протягом тижня в усіх 25 селах району відбулися молодіжні вечори, на яких викривалися релігійні «чудеса» за допомогою

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 129, арк. 62.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, арк. 114.

хімічних дослідів. Лекції на науково-атеїстичні теми були проведені більш ніж у 600 селах²².

Багато комсомольських організацій республіки в дні релігійних свят планували свою роботу так, щоб молодь була зайнята цікавими і корисними справами,— проводилися масові спортивні змагання, виступи колективів художньої самодіяльності, недільники по посадці дерев, збиранню металолому, впорядкуванню садиб, парків, міст і сіл. Наприклад, комсомольська організація колгоспу ім. Борканюка, Хустського району, Закарпатської області, під час релігійного свята організувала на відкритій площадці виступи учасників художньої самодіяльності. Концерт дивились сотні людей, в той час як до церкви пішли одиниці. Комсомольські організації Закарпатської області проводили велику роботу по атеїстичному вихованню учнівської молоді. В школах області широко практикувались такі форми роботи, як тематичні вечори художньої самодіяльності, на яких використовувалися твори російських, українських, угорських письменників, що викривають антинауковий характер релігії. На ці вечори учні запрошували своїх батьків. У Жаб'ївському районі, Івано-Франківської області, комсомольські організації почали випускати стінні газети «Молодий атеїст». В них вміщувалися статті про походження та суть релігії, а також виступали колишні віруючі з розповідями, чому вони стали атеїстами. В Житомирській області майже при всіх колгоспних комсомольських організаціях діяли ініціативні групи молодих атеїстів. При багатьох райкомах ЛКСМУ з числа інтелігенції і комсомольського активу створені ради молодих атеїстів²³.

У Миколаївській, Житомирській, Львівській та інших областях науково-атеїстична пропаганда велася і засобами художньої самодіяльності. Такі твори, як «Влада темряви» Л. Толстого, «Єретик», «Світе, ясний» Т. Шевченка, «Ні знахар, ні бог, ні ангели бога — селянству не підмога» В. Маяковського, «Піп на пущі» С. Руданського, твори Я. Галана, М. Білкуна, Є. Кравченка та інші, стали часто зустрічатися в репертуарі гуртків художньої самодіяльності²⁴.

Бібліотеки Хмельницької, Закарпатської, Сумської та ряду інших областей, поповнивши свої книжкові фонди науково-атеїстичною літературою, почали проводити цілі комплекси заходів по ангирелігійній пропаганді: колективні читання і обговорення атеїстичних книг і статей, проведення вечорів атеїстичної книги, читацькі конференції, виставки, плакати, тематичні картотеки тощо. 685 читацьких конференцій і літературних вечорів, 958 бібліографічних оглядів, понад 700 книжкових виставок на науково-атеїстичні теми влаштовано за 1958 р. в масових бібліотеках Тернопільської області, 435 книжкових виставок— у бібліотеках Черкаської області. У багатьох бібліотеках Дніпропетровщини працювали довідково-консультаційні столи, де у встановлені дні чергові агітатори-атеїсти давали відповіді з питань атеїзму²⁵. Виправдовують себе в проведенні антирелігійної пропаганди будинки, кімнати, куточки атеїста, пересувні клуби атеїста. В Одеській області перший будинок атеїста був створений з ініціативи партійних організацій і культосвітніх працівників у вересні 1957 р. в Палаці культури ім. Лесі Українки — кращому культосвітньому закладі міста²⁶. З ініціативи партійних організацій Сумської і Чернігівської областей в кожному райо-

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 129, арк. 111—112.

²³ Там же, арк. 112, 114.

²⁴ Там же, арк. 121.

²⁵ Там же, арк. 122—123.

²⁶ Л. Ануфрієв, Одеський Будинок атеїста, Одеса, 1959, стор. 5, 6.

ні були створені пересувні клуби атеїста²⁷. В 1960 р. 34 пересувні клуби атеїста Сумської області зробили 500 виїздів у села області²⁸.

Конкретною програмою діяльності партійних організацій у дальшому посиленні атеїстичного виховання, як і всієї ідеологічної роботи, є постанова ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». В ній визначено основні завдання комуністичного виховання, зокрема по подоланню релігійних пережитків у свідомості окремих людей. ЦК КПРС вказував на необхідність «поставити комуністичне виховання трудящих в центрі всієї партійно-політичної роботи»²⁹. Партійні організації республіки звернули увагу на дальше поліпшення справи підготовки і перепідготовки кадрів атеїстів. Для підвищення теоретичної і методичної майстерності атеїстів використовувалися найрізноманітніші форми. Для слухачів деяких вечірніх університетів марксизму-ленінізму створювалися факультети атеїзму, на яких читався курс антирелігійних лекцій. При багатьох вечірніх університетах марксизму-ленінізму організовані трьох-шестимісячні курси лекторів-атеїстів.

Широкого розповсюдження набрали гуртки і семінари по вивченню питань наукового атеїзму. В них навчалася, головним чином, інтелігенція: викладачі природознавства, хімії, фізики, історії, філософії, медичні працівники. У 1958/59 навчальному році в Запорізькій області слухачі гуртків і семінарів по вивченню питань наукового атеїзму допомогли партійним комітетам підготувати і провести 28 теоретичних конференцій з питань наукового атеїзму³⁰. Для підвищення кваліфікації лекторів-атеїстів практикувалися проведення двох-трьохтижневих і місячних республіканських та обласних семінарів з питань науково-атеїстичної пропаганди. Організації Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР в 1957—1959 рр. на цих семінарах підготували понад 25 тис. лекторів-атеїстів³¹.

Заслуговує на увагу досвід проведення місячних обласних семінарів атеїстів Житомирським обкомом КП України. Для навчання на курсах підбирали активістів, насамперед з тих сіл і підприємств, де найбільш відчувався вплив церковників та сектантів. На одномісячних курсах тут підготовлено понад 500 кваліфікованих пропагандистів та агітаторів-атеїстів³².

В результаті застосування різноманітних форм атеїстично-виховної, зокрема індивідуальної роботи з віруючими, у 1960 р. чимало тих, хто вірував, порвало з релігією. Наприклад, 16 членів двадцятки Малинської іудейської общини подали заяви про свій розрив з общиною. З релігією порвали окремі служителі культу³³.

Партійний і радянський актив, первинні партійні організації стали значно активніше вести науково-атеїстичну пропаганду. В селах Єміль-

²⁷ Д. М. Пастух. Ставлення КПРС до релігії і атеїстичне виховання, К., 1962, стор. 87.

²⁸ Поточний архів Сумського обкому КП України. Матеріали відділу пропаганди і агітації за 1960 р.

²⁹ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах. Постанова ЦК КПРС», К., 1960, стор. 11.

³⁰ «За войовничий атеїзм. Збірник статей», К., 1959, стор. 12.

³¹ Там же, стор. 13.

³² Поточний архів Житомирського обкому КП України. Довідка відділу пропаганди і агітації від 17 січня 1961 р., арк. 2.

³³ Поточний архів Житомирського обкому КП України. Довідка відділу пропаганди і агітації від 4 червня 1959 р., арк. 2.

чинського району, Житомирської області, протягом року було близько двадцяти так званих престольних свят. Це відбивалось на ході сільськогосподарських робіт і завдавало немалих збитків колгоспному виробництву. Райком партії заздалегідь посилав до сіл, де проходили ці «свята», агітаційні групи на чолі з членом бюро, секретарем райкому. Члени агітгруп роз'яснювали колгоспникам реакційне походження «свят». Перед «престольним святом» оголошувалась трудова вахта. Внаслідок систематичної роз'яснювальної роботи переважна більшість населення в районі перестала відзначати «престольні свята». Бюро обкому КП України схвалило досвід емільчинців, їх приклад наслідували партійні організації більшості районів області³⁴.

Відділ пропаганди і агітації Житомирського обкому КП України разом з обкомом ЛКСМУ розробили і рекомендували партійним і комсомольським організаціям заходи по відверненню населення від релігійного свята «пасхи». Заходи передбачали організацію трудових вахт, недільників по посадці дерев, благоустрою клубів і бібліотек, а також проведення у всіх населених пунктах дійової науково-атеїстичної роботи. З 28 квітня по 3 травня 1959 р. в області було проведено народне свято «Перша весна семирічки»³⁵.

Велику організаторську і масово-політичну роботу серед трудящих провели партійні та громадські організації Переяслав-Хмельницького району, Київської області. Внаслідок цього населення багатьох сіл району не відзначала «храмів». Водночас колгоспники влаштовували народні торжества, присвячуючи їх видатним подіям у житті села. В побут трудящих республіки дедалі владніше входять свята трудової слави, весни, врожаю, пісні і танцю, масові народні гуляння тощо³⁶.

Розширюючи рамки атеїстичної пропаганди, партійні організації Чернівецької області залучили до антирелігійної роботи партійний і комсомольський актив, учених, широкі кола інтелігенції, культосвітніх працівників, що дало змогу створити при більшості лекторських об'єднань атеїстичні секції, а при агітколективах — групи агітаторів-атеїстів для проведення індивідуальної роботи з віруючими. При лекторських групах партійних і комсомольських комітетів, у відділеннях і групах Товариства для поширення політичних і наукових знань створено 287 науково-атеїстичних секцій, що об'єднували понад 1160 лекторів-атеїстів³⁷. З метою попередження і викриття порушень церковниками і сектантами радянського законодавства і постанов уряду про релігійні культи при всіх райвиконкомах і окремих сільських Радах створено громадські комісії сприяння уповноваженим у справах православної церкви і релігійних культів. Обком КП України в червні 1960 р. провів семінар усіх членів районних комісій сприяння уповноваженим у справах православної церкви і релігійних культів, а у листопаді 1960 р. — семінар голів цих комісій разом з керівниками атеїстичних секцій районних відділень Товариства для поширення політичних і наукових знань, головами рад районних будинків атеїстів і керівниками районних шкіл атеїстів з питань дотримання радянських законів про куль-

³⁴ Поточний архів Житомирського обкому КП України. Довідка відділу пропаганди і агітації від 4 червня 1959 р., арк. 2.

³⁵ Поточний архів Житомирського обкому КП України. Довідка відділу пропаганди і агітації від 17 січня 1961 р.

³⁶ «Блокнот агітатора» відділу пропаганди і агітації ЦК КП України, 1959, № 10, стор. 20; М. Пастух. Ставлення КПРС до релігії і атеїстичне виховання, К., 1962, стор. 74.

³⁷ Поточний архів Чернівецького обкому КП України. Довідка відділу пропаганди і агітації від 19 грудня 1960 р.

ти і даліше поліпшення антирелігійної роботи серед населення області³⁸.

Одночасно з заходами, які проводилися в області по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу, партійні організації Чернівецької області велику увагу приділяли антирелігійній роботі з віруючими, відриву їх від релігії. З цією метою в області у 1960 р. створено 15 будинків і 327 кімнат і кутків атеїста, 287 науково-атеїстичних секцій, які об'єднували понад 1160 лекторів-атеїстів³⁹. До індивідуальної роботи з віруючими в кожному районі залучено від 180 до 200 агітаторів-атеїстів. Особливу увагу партійні організації звертали на посилення роботи з віруючими у віддалених населених пунктах. З цією метою в Чернівецькому, Кельменецькому, Путильському районах створено в кожному понад 300 постійно діючих агітпунктів на десятихатках⁴⁰.

Партійні організації республіки, керуючись рішеннями XXII з'їзду партії, новою Програмою КПРС, удосконалюють форми і методи антирелігійної пропаганди. Визначені в Програмі КПРС принципи морального кодексу будівника комунізму вже стали для багатьох радянських людей нормою повсякденного життя. Нині партія ставить завдання, щоб принципи комуністичної моралі стали нормою кожної радянської людини, перетворились в її особисті переконання, стали невід'ємними рисами будівника комунізму. Особливої уваги потребує виховна робота серед тієї частини людей, які перебувають у полоні релігійних забобонів і вірувань, старої буржуазної моралі. «Комуністичне виховання,— підкреслює М. С. Хрущов,— має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям цілком проявити свої творчі сили»⁴¹.

Радянські люди в переважній більшості — атеїсти. В нашій країні давно вже підрізано соціальні корені релігії, але релігійні погляди ще існують. Релігія — головний противник наукового світогляду всередині країни, один з найживучіших пережитків минулого, від якого не звільнилися ще значні верстви населення. Червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС поставив перед партійними та іншими громадськими організаціями завдання «вести наполегливу боротьбу проти релігійних пережитків, ширше розгорнути науково-атеїстичну роботу»⁴². Найголовнішим завданням партійних і всіх громадських організацій, всіх ідеологічних працівників є вкрай важливо відібрати з багатьох різноманітних, перевірених життям, форм і методів атеїстичної роботи найбільш дієві, допомогти віруючим звільнитися від релігійних пережитків, оволодіти основами науково-природничих наук, основами марксизму-ленінізму, стати свідомими, активними будівниками комунізму.

³⁸ Поточний архів Чернівецького обкому КП України. Довідка відділу пропаганди і агітації від 31 грудня 1960 р., стор. 2.

³⁹ Там же, стор. 4.

⁴⁰ «Методичні поради агітаторам. Збірник статей», К., 1960, стор. 125.

⁴¹ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1961, стор. 105.

⁴² «Постанови Пленуму Центрального Комітету КПРС. Червень 1963 року», К., 1963, стор. 14.

П. В. ШОСТАК

РОЛЬ ПОЛІТВІДДІЛІВ МТС У ЗМІЦНЕННІ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ НА УКРАЇНІ

(1933—1934 рр.)

Діяльність політвідділів МТС у 30-х роках в історичній літературі майже не висвітлена. В більшості дисертацій і статей наукових збірників, присвячених цій проблемі, роль політвідділів розглядалася головним чином з точки зору успіхів, досягнутих у господарській діяльності машинно-тракторних станцій і колгоспів у 1933—1934 рр. В них відсутні узагальнення політичної діяльності на селі і аналіз кадрів політвідділів, мало прикладів виховної роботи серед колгоспників, що її проводили політвідділці, зовсім не розкривається стиль роботи апарату політвідділів МТС. Ці недоліки має і повідомлення А. П. Євтушенка, присвячене діяльності політвідділів МТС у степовій частині України¹.

Тим часом всебічне дослідження діяльності політвідділів по зміцненню колгоспів у 1933—1934 рр. становить значний науковий інтерес. У доповіді на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущов говорив: «...В 1933 р. на допомогу колгоспам було послано 17 тис. партійних працівників для роботи в політвідділах. Багато тисяч інших працівників промисловості в різний час направлялись в МТС, колгоспи і радгоспи. Це була серйозна допомога колгоспному селянству. У більшості своїй працівники, яких направляли, гаряче бралися за діло і з честю виправдали довір'я партії. Хоч вони спочатку й не мали потрібних знань у сільському господарстві, але, маючи високу політичну підготовку і досвід організаторської роботи, швидко оволоділи дорученою справою, проявили себе здібними керівниками і багато зробили для зміцнення колгоспів»².

Політичні відділи при МТС були створені в 1933 р., після січневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), який розробив і затвердив положення про політвідділи машинно-тракторних станцій. Згідно з положеннями політвідділи склалися з начальника, двох заступників по загальнопартійній роботі та помічників по комсомольській роботі і роботі серед жінок. У червні 1933 р. у зв'язку з організацією в кожному політвідділі газет до їх штату було введено посаду редактора газети³. Одночасно створювалися політвідділи при радгоспах, діяльність яких потребує окремого дослідження.

Чим зумовлювалась історична необхідність створення політичних відділів при МТС?

З перемогою колективізації на кінець першої п'ятирічки утворилися соціалістичні виробничі відносини як у місті, так і на селі. Це

¹ Див. «Український історичний журнал», 1961, № 1, стор. 61—70.

² М. С. Хрущов. Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР, К., 1953, стор. 84.

³ Газ. «Правда», 16 червня 1933 р.

відкривало широкі можливості для дальшого розвитку виробничих сил країни. Але в роботі щойно організованих колгоспів та МТС було багато хиб і недоліків. У колгоспах часто не вистачало досвідчених керівних кадрів, особливо голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, механізаторів, грубо порушувалася трудова дисципліна, строки розподілу прибутків. Замість 20 січня, як вимагалось за інструкцією сільськогосподарських органів, на Україні, наприклад, за станом на 1 лютого 1933 р., тільки 22,7% всіх колгоспів провели розподіл прибутків за 1932 р.⁴ Решта колгоспів остаточний розрахунок з колгоспниками затягнули до весни 1933 р. Все це значно зменшувало зацікавленість селян у розвитку колгоспного господарства, знижувало продуктивність праці. Земельні органи і машинно-тракторні станції не завжди виступали оперативними організаторами виробництва у колгоспах. МТС України закінчили 1932 р. із збитками на суму майже 15 млн. крб.⁵ Тяжке становище склалося з ремонтом тракторного парку. На 1-е лютого 1933 р. в республіці було відремонтовано лише 25,9% тракторів⁶. Не вистачало запасних частин. Внаслідок формального ставлення до планування у виробничих планах не відбивались питання організації сівозмінь, підвищення продуктивності праці, розвитку тваринництва, допоміжних галузей колгоспного виробництва тощо. При складанні планів не розроблялися заходи боротьби за скорочення нераціональних витрат трудоднів, і в той же час велика кількість колгоспних прибутків витрачалась на утримання адміністративно-управлінського апарату. Політико-виховна робота серед колгоспників з боку партійних та комсомольських організацій проводилася слабо.

Політичні відділи разом з партійними організаціями повинні були усунути всі ці недоліки, зміцнити колгоспи в організаційно-господарському відношенні і піднести на вищий рівень усю організаційно-партійну та політико-виховну роботу на селі.

Партійні організації на основі рішень січневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) розгорнули велику роботу в країні по добору кращих кадрів для політвідділів МТС. З цією метою в ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія на чолі з секретарем ЦК М. М. Хатаєвичем, а пізніше П. П. Постишевим. На Україні такі комісії були створені при обкомах партії, їх очолювали секретарі обкомів.

Про добір кадрів з боку партійних органів на роботу в політвідділи МТС свідчать такі дані. В п'яти областях УРСР — Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Харківській та Одеській — на 15 січня 1933 р. обкомами було рекомендовано 554 чоловіки для роботи в політвідділах. Після проходження комісії ЦК КП України в ЦК ВКП(б) було затверджено і послано в політвідділи МТС тільки 144 чоловіки на посаду начальників політвідділів та їх заступників⁷. Це сталося тому, що спочатку окремі обкоми рекомендували людей без відповідної перевірки.

В політвідділи були відібрані ті комуністи, які мали досвід керівної партійної, комсомольської, організаційної і масово-політичної роботи серед населення. Значна частина з них сама виявила бажання поїхати на село. Так, студент Київського меліоративного інституту Ф. Л. Атаманов, член партії з 1917 р., командир полку в роки громадянської війни, подав заяву до Київського обкому партії з проханням

⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1, од. зб. 2193, арк. 28.

⁵ Газ. «Правда», 7 лютого 1933 р.

⁶ Там же.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 2219, арк. 6.

послати його на роботу в політвідділ. Київський обком партії рекомендував його начальником політвідділу МТС⁸. Подібні приклади не поодинокі.

За неповними даними, 91% усіх начальників політвідділів мали загальну вищу й середню освіту і майже половина з них — вищу політичну підготовку. Багато з них закінчили Інститут червоної професури, Вищі курси марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б), Вищу комуністичну сільськогосподарську школу та інші партійні учбові заклади⁹. Основне ядро (58%) працівників політвідділів становили робітники.

Велику допомогу комплектуванню кадрами політвідділів подали партійні організації Московської та Ленінградської областей і партійної організації Червоної Армії. На Україні в 1933 р. працювало 56% начальників політвідділів і 30% заступників начальників по партійно-масовій роботі з числа відібраних і направлених ЦК ВКП(б) з Московської та Ленінградської партійних організацій і партійної організації Червоної Армії¹⁰.

На Україні кадри для політвідділів МТС згідно з вказівками ЦК ВКП(б) почали добирати в грудні 1932 р. 5-го січня 1933 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У М. М. Хатаевич, який був у той час секретарем ЦК КП(б)У, доповів про перші наслідки комплектування кадрами політвідділів МТС¹¹. На цей час на місцях уже працювали 163 начальники політвідділів, 43 їх заступники по партійно-масовій роботі і 197 помічників по комсомольській роботі¹².

12 лютого 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про термін і порядок комплектування політвідділів МТС і радгоспів», згідно з якою комплектування політвідділів на Україні проходило таким чином: на 1 квітня 1933 р. з 590 машинно-тракторних станцій політвідділи мали 375, або 63,2%, МТС; на 1 травня 1933 р. їх було вже 505, або 83,3%; на 1 серпня 1933 р. з 646 машинно-тракторних станцій політвідділи мали 545, або 84,3%, МТС; на 5 січня 1934 р. з 655 машинно-тракторних станцій політвідділи мали 645, або 98,4%, МТС¹³.

Всього партійні організації України направили на постійну роботу на село 3500 комуністів¹⁴, у тому числі Київська обласна партійна організація направила 235 чоловік на постійну роботу в політвідділи МТС та 379 чоловік у політвідділи радгоспів¹⁵. Газета «Правда» писала, «що вперше за роки революції село одержало в такій великій кількості крупних, політично зрілих і відданих справі партії Леніна більшовиків»¹⁶.

Більшість політвідділів МТС з перших днів своєї роботи встановили правильні взаємовідносини і тісний контакт з райкомами партії, спільно працювали над питаннями зміцнення колгоспів і МТС, разом проводили наради голів колгоспів, секретарів колгоспних партійних організацій, зльоти ударників, семінари пропагандистів, кушові партійні збори. Беручи участь у засіданнях бюро райкомів, нарадах і пленумах райкомів партії, сесіях районних виконавчих комітетів, ро-

⁸ Київський обласний партійний архів, ф. 5, оп. 6, од. зб. 14, арк. 65.

⁹ «Материали о работе политотделов», М., 1934, стор. 207.

¹⁰ Там же, стор. 205.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2, арк. 3.

¹² Там же, арк. 42.

¹³ Дані складені за матеріалами політуправління МТС ПКС СРСР про роботу політвідділів, 1934, стор. 204.

¹⁴ Газ. «Комуніст», 24 листопада 1933 р.

¹⁵ Київський обласний партійний архів, ф. 5, оп. 6, од. зб. 14, арк. 65.

¹⁶ Газ. «Правда», 25 квітня 1933 р.

бітники політвідділів глибше вивчали життя району, знали, над якими питаннями працює районна партійна організація. Райкоми партії в свою чергу допомагали політвідділам кадрами.

З перших днів роботи дружні взаємовідносини встановилися між Лозівським райкомом партії і політвідділом Лозівської МТС Харківської області. Робітники райкому партії і політвідділу спільно вирішували питання зміцнення колгоспів. Невипадково Лозівський район у 1933 р. в числі перших по Харківській області виконав план сільськогосподарських робіт¹⁷. Поряд з цим, однак, траплялися випадки, коли керівники деяких райкомів партії займали неправильну позицію щодо політвідділів і, навпаки, деякі робітники політвідділів протиставляли себе райкомам партії. Так, Гайсинський, Немирівський, Махнівський, Копайгородський та інші райкоми партії Вінницької області не вважали за необхідне запрошувати робітників політвідділу на бюро під час розв'язання питань роботи колгоспів зони діяльності МТС¹⁸.

ЦК ВКП(б) прийняв постанову від 15 червня 1933 р. «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспні осередки і взаємовідносини політвідділів і райкомів»¹⁹, яка внесла ясність у взаємовідносини між політвідділами МТС і райкомами і тим самим ліквідувала непорозуміння, що мали місце в деяких районах, визначивши функції як одних, так і інших у керівництві колгоспами і колгоспними партійними організаціями.

Першим серйозним випробуванням для політвідділів МТС була весняна сівба 1933 р., яка проходила на Україні при значних труднощах, особливо в південних областях республіки. Невистачало посівного матеріалу, мало було робочих рук, кількість коней у 1933 р. зменшилась більш ніж у два рази у порівнянні з 1928 р.²⁰ В 1932 р. на півдні була посуха, недорід. У зв'язку з цим багато колгоспників переїжджали в інші райони країни, шукаючи роботи. Зважаючи на таке тяжке становище, уряд СРСР весною 1933 р. надав Українській РСР 35 млн. пудів насінної, продовольчої, фуражної позики²¹.

Долаючи труднощі, політвідділи разом з партійними організаціями зуміли витримати свій перший екзаме́н, організувати й очолити трудове піднесення колгоспників у боротьбі за врожай і стати центрами згуртованості кращих людей колгоспного села. Партія через політвідділи добилась значних успіхів у першому циклі сільськогосподарських робіт весною 1933 р. На Україні було посіяно зернових культур на 1 червня 1933 р. на 1,5 млн. га більше, ніж на той час у 1932 р. План сівби цукрових буряків був виконаний на 25 днів раніше, ніж у 1932 р.²²

Червневий Пленум ЦК КП(б)У 1933 р. визнав, що в переважній більшості районів і колгоспів республіки значно поліпшилась якість обробітку землі й посіву.

Першими завершили весняну сівбу на Україні колгоспи Кагарлицької МТС Київської області (начальник політвідділу І. М. Грекул), Чаплинської МТС Одеської області (начальник політвідділу І. Я. Морозов), Новотроїцької МТС Дніпропетровської області (начальник політвідділу П. С. Цвиль), Куп'янської МТС Харківської області (начальник політвідділу А. Д. Веселовський), Шевченківської МТС Оде-

¹⁷ Газ. «Комуніст», 17 червня 1933 р.

¹⁸ Вінницький обласний партійний архів, ф. 137, оп. 34, од. зб. 6, арк. 50—51.

¹⁹ Газ. «Правда», 16 червня 1933 р.

²⁰ «Підсумки обліку худоби на липень 1935 р. в УРСР», К., 1936, стор. 25.

²¹ Журн. «Партробітник України», 1933, № 16, стор. 3.

²² «Резолюція червневого Пленуму ЦК КП(б)У 1933 р.», К., 1933, стор. 5.

ської області (начальник політвідділу Г. О. Хлебніков), Остропільської МТС Вінницької області (начальник політвідділу І. І. Булгаков)²³.

Працівники політвідділів брали активну участь у завершенні перебудови роботи сільських партійних і комсомольських організацій за виробничим принципом. В результаті у колгоспах створювались виробничі осередки, тісно пов'язані з виробництвом, комуністи і комсомольці працювали на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. Так, до перебудови партійної роботи в районі діяльності Баштанської МТС Одеської області було 15 територіальних партійних організацій, що об'єднували всіх комуністів села. Більшість з них працювала не в колгоспі, а на інших роботах — у кооперації, сільраді тощо. Начальник політвідділу М. О. Мосалов, після детального вивчення питання про правильну розстановку партійних сил у колгоспах, запропонував створити 19 колгоспних партійних організацій, а в ті колгоспи, які не мали комуністів, направити 9 парторгів. Баштанський райком партії підтримав ініціативу політвідділу, і план перебудови був запроваджений у життя. Більшість комуністів почали працювати в полі, на фермі, на будівництві²⁴. Подібні приклади не поодинокі. В результаті перебудови кількість комуністів, зайнятих у колгоспному виробництві, по республіці збільшилась у два рази.

Водночас йшла перебудова комсомольських організацій, в якій значну роль відіграли помполіти по комсомолу. Для складної і відповідальної роботи помполітами по комсомолу ЦК ЛКСМУ послав у 1933 р. в політвідділи 849 кращих членів спілки²⁵. Це дало позитивні результати. Наприклад, до створення політвідділу в багатьох колгоспах зони Софіївської МТС Дніпропетровської області, не було комсомольських організацій, а існуючі працювали дуже незадовільно. Незабаром тут було створено 28 первинних колгоспних комсомольських організацій. На всіх вирішальних ділянках колгоспного виробництва стали працювати комсомольці і чесні, віддані справі молоді колгоспники. В комсомольській організації колгоспу «Червона зірка» всі комсомольці були ударниками. На всю країну прославив себе трудовими ділами комсомолець-бригадир Софіївської МТС Л. Литвиненко з колгоспу «Шлях майбутній». До нього приїздили з інших областей і республік вчитись організувати працю в польовій бригаді. Помполітом по комсомолу Софіївської МТС працював тоді Д. Перевертайленко, якого за активну роботу в політвідділах уряд нагородив орденом Леніна²⁶. Після ліквідації політвідділів Д. Перевертайленка було висунуто на відповідальну роботу в апарат ЦК ЛКСМУ.

Якщо в 1932 р. тільки 25% усіх секретарів колгоспних комсомольських організацій безпосередньо працювали на виробництві у колгоспах, то в 1933 р. в результаті перебудови їх було вже 76,7%²⁷. Більшість з них самовіддано працювала трактористами, бригадирами, конюхами, сівачами, запалюючи особистим прикладом не тільки комсомольців, а й позаспілкуву молодь на боротьбу за зміцнення колгоспів.

Політвідділи разом з партійними організаціями провели значну роботу по вихованню і підготовці колгоспних керівних кадрів та кадрів масових кваліфікацій. На керівні посади в більшості випадків висувались колгоспники-виробничники, які проявили себе в труді і промисльській діяльності. За даними політичного управління МТС НКЗ СРСР,

²³ Газ. «Комуніст», 10 червня 1933 р.

²⁴ «Политотделы — организаторы большевистских побед», М., 1933, стор. 149.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 12.

²⁶ Газ. «Правда», 10 травня 1934 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 12.

кожний політвідділ за 1933 р. у середньому висунув 56 колгоспників-активістів на керівну роботу в колгоспи — головами правління, бригадами, завідуючими тваринницькими фермами і т. д.²⁸ Особливо велику роботу по вихованню нових кадрів провели політичні відділи МТС в Одеській і Донецькій областях. Так, в Одеській області політвідділи разом з партійними організаціями рекомендували головами колгоспів 49,2%, завгоспами — 44,3%, бригадами — 32,2%; у Донецькій області висунули головами колгоспів — 44,1%, завгоспами — 59,5%, бригадами 33,8%, завідуючими фермами — 28,1% від загальної кількості робітників кожної категорії²⁹.

Особливо велике значення надавалося добору кадрів голів колгоспів з числа комуністів. На цю роботу висувалися перевірені у політичному і діловому відношенні люди, які мали досвід керівної роботи, добре знали колгоспне виробництво. Наприклад, у Донецькій, Київській і Одеській областях на кінець 1933 р. серед голів колгоспів більше половини було комуністів³⁰.

Для підготовки кадрів масових спеціальностей було відкрито багато різноманітних короткотермінових курсів, семінарів, агротехнічних гуртків, в яких колгоспники опановували наукові основи землеробства.

У Вінницькій області за рік роботи політвідділи висунули понад 11 тис. колгоспників-активістів на різні керівні посади в колгоспи, починаючи від обліковця в бригаді і до голови правління включно³¹. Ось один з багатьох прикладів. У колгоспі «Червоний котовець» Весело-Кутської МТС Одеської області з ініціативи робітників політвідділу колгоспника І. Якубу було висунуто старшим конюхом, а потім при активній підтримці політвідділу, як передовика виробництва, вмілого організатора, колгоспники його обрали головою правління. У колгоспі «Новий шлях» цієї ж МТС колгоспник-ударник В. Твердохлібенко був призначений завгоспом, а в 1934 р. колгоспники обрали його головою правління. Цей політвідділ тільки в 1938 р. висунув з числа рядових колгоспників 17 голів колгоспів і 45 бригадирів³².

З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС Донецької області (начальник політвідділу І. М. Куров) у 1933 р. була створена перша в Радянському Союзі жіноча тракторна бригада. Протягом багатьох років її очолювала Герой Соціалістичної Праці П. Ангеліна. Її бригада стала своєрідним «тракторним інститутом» по узагальненню передового досвіду механізаторів республіки.

Політвідділи застосовували найрізноманітніші форми масово-політичної роботи серед безпартійного активу, добиваючись виробничої активності колгоспних мас: скликали зльоти, наради і конференції різних груп колгоспників, жінок, молоді, колишніх червоноармійців, партизанів, бригадирів та їх помічників, а також працівників різних професій — трактористів, сіячів, доярок, конюхів; для роботи з колгоспним активом широко використовували різноманітні школи, гуртки, курси, семінари і колгоспні університети. Серед інших форм масово-політичної роботи великого поширення набули конкурси на кращого косаря, тракториста, снопов'язальниці, вручення перехідного Червоного прапора, конференції ударників, встановлення перехідних манда-

²⁸ «Материалы о работе политотделов», стор. 45.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, стор. 46.

³¹ Вінницький обласний партійний архів, ф. 137, оп. 34, од. зб. 6, арк. 73.

³² «МТС и ее политотдел», М., 1934, стор. 66.

тів, червоних і чорних досок, випуск листівок на актуальні теми дня та ін.

Велике значення в роботі політвідділів по вихованню активу має особистий і безпосередній зв'язок політвіддільців з більшістю активу. Це виховувало широкий колгоспний актив на конкретних завданнях колгоспного будівництва, давало змогу використовувати активістів у боротьбі за трудову дисципліну і охорону суспільної власності. Чим міцніший був особистий зв'язок політвіддільців з активом, тим краще вони були обізнані з життям колгоспу, оперативніше втручалися у розв'язання корінних питань колгоспного виробництва, допомагали колгоспам. З цього приводу начальник політвідділу Тульчинської МТС Вінницької області І. І. Лосев писав, що постійний особистий зв'язок з активістами підніс авторитет політвідділу в очах усіх колгоспників, які також дедалі частіше зверталися у політвідділ за порадами і допомогою. У зв'язку з цим, зазначав І. І. Лосев, в політвідділі було створено стіл довідок для колгоспників. До осені 1933 р. Тульчинський політвідділ відвідало більше тисячі чоловік, не враховуючи тих, хто звертався за порадами і допомогою до працівників політвідділу під час їх перебування у колгоспах³³.

Велике значення в справі політичного, організаційно-господарського зміцнення колгоспів мала також робота політвідділів по вихованню жіночого активу. У колгоспах з ініціативи політвідділу було організовано спеціальні жіночі бригади по вирощуванню цукрових буряків, городніх культур, картоплі, конопель. Відзначаючи видатні заслуги у колгоспному будівництві, енергійну боротьбу за організаційно-господарське зміцнення колгоспів і активну участь в усіх господарсько-політичних кампаніях, президія ЦВК СРСР 8 квітня 1934 р. нагородила орденами Леніна першу групу знатних жінок-колгоспниць: доярку Д. М. Чепець, бригадира польової бригади Г. М. Киненко, члена правління Є. П. Кучер³⁴.

На кінець 1934 р. жінок у складі керівних колгоспних кадрів на Україні налічувалось: 2646 голів і заступників голів колгоспів, більше 7 тис. членів правління колгоспів, близько 2,5 тис. бригадирів, 3,3 тис. завідуючих колгоспними фермами, 192,4 тис. ланкових, 3,1 тис. трактористок, 21,2 тис. доярок, 6,6 тис. телятниць, 18 тис. свинарок.

Усього в колгоспах республіки на кінець 1934 р. налічувалось 267,4 тис., а через рік — 376 тис. жінок³⁵, що оволоділи провідними професіями колгоспної праці.

У багатьох колгоспах з ініціативи політвідділів створювались спеціальні комісії з колгоспників-активістів для перевірки правильності нарахування трудоднів керівному апарату. Часто комісія виявляла порушення, а іноді й пряме зловживання рахівників і обліковців у нарахуванні трудоднів. У таких випадках наслідки своєї перевірки комісія виносила на обговорення загальних зборів колгоспників, з пропозицією зняти незаконно нараховані трудодні з осіб, які одержали їх, порушивши інструкцію Наркомзему СРСР.

Про зміцнення трудової дисципліни і поліпшення організації праці безпосередньо у виробничих бригадах у період діяльності політвідділів МТС свідчать такі дані: якщо в 1932 р. в середньому на одного працездатного колгоспника у колгоспах України припадало 115 трудоднів, то в 1933 р. кількість трудоднів зросла на кожного працездатного

³³ Вінницький обласний партійний архів, ф. 93, оп. 93, од. зб. 4, арк. 99.

³⁴ Газ. «Правда», 10 квітня 1934 р.

³⁵ «Соціалістична Україна», К., 1937, стор. 143.

до 147³⁶. Цікаві у зв'язку з цим повідомлення начальників політвідділів. Начальник політвідділу Диканської МТС Харківської області В. Телешев писав, що в колгоспах Диканської МТС уже весною 1933 р. під час сівби на роботу у пасхальні дні вийшло 99,5% колгоспників, а у минулому році цей період відзначався масовими прогулами³⁷. Колгоспник П. Куценко з Бобринецької МТС Одеської області на одній з нарад колгоспного активу говорив: «Так, як працюємо ми в цьому 1933 р., у колгоспі ще ніколи не працювали. Як подивившись, як працюють, то аж душа радіє. На полі добра дисципліна і це завдяки тому, що є політвідділ. Працівники політвідділу часто бувають серед нас, колгоспників, ведуть з нами розмови, піднімають усіх нас на боротьбу за високі врожаї, добрим словом, а там, де потрібно, вміють і примусити ледаря працювати»³⁸. Якщо в 1933 р. головним була боротьба з прогулами, то в 1934 р. рівень трудової дисципліни значно підвищився і в більшості колгоспів на чергу дня стали питання ущільнення робочого дня, перевиконання норм виробітку. Боротьба за підвищення продуктивності праці, за міцну дисципліну передбачала виховання колгоспників у комуністичному дусі.

Політвідділи відіграли також важливу роль у вихованні нового ставлення колгоспників до суспільної власності, мобілізації на її охорону від розкрадання. Вчорашні одноосібники, ставши колгоспниками, інтереси охорони суспільної власності ставили над усе. Ось один з прикладів. У квітні 1933 р. колгоспник артілі ім. 13-річчя Жовтня Лубенського району, Харківської області, Ю. Коваль вночі охороняв колгоспний амбар з зерном. Злодії, намагаючись вкрасти зерно, підпалили його хату, сподіваючись, що він кине́ться рятувати від пожежі своє майно. На очах у Ю. Ковалю згоріла його хата, але він не залишив поста. Ворожа вилазка провалилася. Лубенський райвиконком виділив Ю. Ковалю нову хату і нагородив його грошовою премією³⁹.

Важливу роль у боротьбі за зміцнення трудової дисципліни і підвищення продуктивності праці відіграла політвіддільська преса. За даними політичного управління МТС НКЗ СРСР, на 1 січня 1934 р. у Союзі виходило 2153 політвіддільські газети, у тому числі на Україні— 569⁴⁰. Великого поширення набули стінні, світлові й фотогазети, що випускалися у колгоспах, бригадах, на фермах і МТС. Навколо цих газет створювався сількорівський актив, який допомагав колгоспам, бригадам викиривати недоліки в роботі і боротись з ними. В. І. Ленін переконливо писав, що друкований «орган буде живим і життєвим тоді, коли на п'ять літераторів, що керують і постійно пишуть,— п'ятсот і п'ять тисяч працівників не літераторів»⁴¹. Політвіддільські газети з честю виконали заповіді В. І. Леніна. За порівняно короткий строк вони зуміли згуртувати навколо себе сількорівський актив. У середньому кожна політвіддільська газета на Україні на початку 1934 р. налічувала до 90 сількорів, які систематично писали в газету. Характерним прикладом роботи редакцій політвіддільських газет може служити газета «Знамя политотдела» Шептаківської МТС Чернігівської області. За рік роботи політвідділу МТС редакція цієї газети одержала від своїх сількорів з 23 колгоспів 1026 листів, з яких 820 було надруковано в газеті, а решта використовувалась працівниками політвідділу під час

³⁶ «О производительности труда в колхозах», М., 1935, стор. 9.

³⁷ «Политотделы — организаторы большевистских побед», стор. 72.

³⁸ Газ. «Комуніст», 10 травня 1933 р.

³⁹ Газ. «Социалистическое земледелие», 28 квітня 1933 р.

⁴⁰ «Материалы о работе политотделов», стор. 181.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 470.

виїзду в колгоспи для усунення вказаних у листах недоліків. 149 колгоспників було залучено в ряди сількорів, більшість з них писали в газету систематично. Майже половина сількорів були безпартійними, решта — комсомольці і комуністи. Редакція газети регулярно проводила наради і семінари сількорів і редакторів колгоспних стінгазет. Все це поживляло роботу сількорів і зміцнювало зв'язок редакції з колгоспними кореспондентами ⁴².

Політвіддільські газети практикували різноманітні форми й методи роботи, спрямовані на те, щоб зробити друковане слово більш близьким і зрозумілим колгоспним масам. Часто редакції політвіддільських газет організували виїзди у колгоспи і там на конкретному місцевому матеріалі випускали стінні газети, організували сторінки в чергових номерах політвіддільської газети; газети практикували на своїх сторінках заочні наради голів колгоспів і бригадирів, на яких обговорювались найважливіші питання сівби, збирання врожаю і хлібозаготівлі, організували сількорівські рейди перевірки підготовки колгоспів до проведення різних сільськогосподарських кампаній, у яких активну участь брали широкі маси колгоспників. Конкретність матеріалу, вміння висвітлити найголовніші ланки роботи і довести кожне питання до логічного кінця — характерна особливість роботи газет передових політвідділів республіки.

З допомогою політвідділів по-новому почали працювати всі організації на селі. Політвідділи принесли на село новий стиль роботи, шляхом поліпшення організаційно-партійної і масово-політичної роботи викоринювали застарілі, непридатні методи керівництва на селі, добивалися посилення авангардної ролі комуністів і комсомольців у колгоспному виробництві, виховували і згуртовували колгоспний актив. «Політвідділи,— говорив С. М. Кіров,— були найбільш свіжим струменем на селі, який поживлявав і підштовхував роботу і секретарів райкомів, і голів райвиконкомів, і директорів радгоспів та МТС» ⁴³.

Одним з важливих і характерних моментів у стилі роботи політвідділів були оперативність у розв'язанні питань, що виникали, і перевірка виконання. Працівники політвідділів не забували про зв'язок з масами. Вони виступали з доповідями, лекціями, намагалися якомога ширше відповісти на запитання, що хвилювали колгоспників. Начальник політвідділу Софіївської МТС Запорізького району, Дніпропетровської області, М. М. Рафаїлов на одній з нарад начальників політвідділів у Києві розповідав: «Коли ми в січні 1933 р. прибули до МТС, про нас всяка наволоч поширювала різні чутки, що це, мовляв, приїхали агенти ДПУ, «карний загін» тощо. Але минуло небагато часу і до політвідділу почали звертатись сотні колгоспників. Для цього їм не потрібно було обов'язково добиратись до канцелярії МТС. Вони бачили працівників політвідділу і вдень і вночі у бригаді, на полі, а то й у себе в хаті. Часто надсилали скарги, листи.

Надзвичайно цікаві листи ми одержували від колгоспників! В них говорилося про охорону колгоспної власності, про тих, хто заважав зміцнювати колгосп, про нове ставлення до праці. В цих листах була впевненість, що політвідділ допоможе. І ми, безумовно, все робили, щоб виправдати довір'я колгоспників...» ⁴⁴.

Правдивий образ начальника політвідділу В. П. Березкіна відобразив в українській художній літературі П. Ходченко в романі «Зро-

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 216, арк. 142, 145.

⁴³ С. М. Кіров. Вибрані статті і промови, К., 1939, стор. 536.

⁴⁴ Газ. «Комуніст», 10 червня 1933 р.

стання» (Київ, 1956). На жаль, це єдиний роман в українській художній літературі післявоєнних років, в якому розповідається про славні діла політвідділів.

Поступово форми роботи політвідділів удосконалювалися. Багато працівників політвідділів ставили важливі питання перед партійними і радянськими органами щодо поліпшення структури апарату Наркомзему та його органів на місцях, підготовки керівних кадрів для колгоспів, підвищення заробітної плати спеціалістам сільського господарства, поліпшення роботи машинно-тракторних станцій та ін.

Проекти перебудови роботи МТС і реорганізації земельних органів у нових умовах у зв'язку з перемогою колгоспного ладу розробили й надіслали до ЦК КП(б) України начальник політвідділу Гребінківської МТС Київської області І. М. Литвак і начальник політвідділу Орхівської МТС Дніпропетровської області Д. М. Полянський. Їх пропозиції було розіслано всім політвідділам республіки для обговорення⁴⁵.

Пропозиції працівників політвідділів МТС обговорювались у ЦК ВКП(б) в травні 1933 р. на нараді керівних працівників сільськогосподарських органів разом з робітниками політвідділів МТС. Тоді ж у ЦК ВКП(б) було створено спеціальну комісію для розробки організаційних заходів, спрямованих на поліпшення керівництва колгоспами і МТС. Пізніше апарат земельних органів, МТС і Облтрактор були реорганізовані. Раднарком СРСР затвердив нові штати МТС на 1933—1934 рр., розкрупнив великі МТС⁴⁶.

Постановою ЦВК Союзу від 7 травня 1934 р. велика група працівників політвідділів, у тому числі 31 начальник політвідділів УРСР, були нагороджені орденами Леніна⁴⁷.

Створюючи політвідділи, Комуністична партія враховувала значні політичні, організаційні й господарські недоліки в роботі на селі. За два роки з моменту організації політвідділів обстановка на селі різко змінилась. Зміцнився колгоспний лад. У порівнянні з минулими роками краще використовувалася сільськогосподарська техніка і, перш за все, тракторний парк. Так, сезонне навантаження на трактор по республіці становило в 1934 р. в переводі на м'яку оранку 421 га проти 348 га в 1933 р.⁴⁸; витрата пального на один гектар (у переводі на м'яку оранку) в середньому по Україні становила в 1933 р.— 32 кг, у 1934 р.— 22 кг⁴⁹. Загальні посівні площі республіки в 1934 р. стабілізувались на рівні 26 млн. га, що на 0,5 млн. га перевищувало посівну площу 1929 р. і на 3 млн. га дореволюційну⁵⁰.

Основним і дуже важливим фактором у роботі політвідділів і партійних організацій республіки було те, що вони за два роки наполегливої роботи довели до свідомості колгоспників крайню необхідність працювати на основі введення передової агротехніки у колгоспне виробництво. В цьому відношенні Комуністичній партії з допомогою політвідділів вдалося добитись серйозних успіхів. Якщо у 1932 р. зернові культури на Україні зовсім не прополювались, у 1933 р. було прополено 5800 тис. га, то в 1934 р. прополкою було охоплено 11 800 тис. га зернових посівів⁵¹. Якщо в 1933 р. на колгоспні поля було вивезено

⁴⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 2232, арк. 40.

⁴⁶ Там же, оп. 1, од. зб. 2443, арк. 4.

⁴⁷ Газ. «Правда», 10 травня 1934 р.

⁴⁸ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 23.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 351.

⁵¹ Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 22.

16 млн. возів гною, то в 1934 р.— 26 млн. возів⁵². Досягнення колгоспів України в організаційно-господарському і політичному зміцненні привели до значного підвищення врожайності колгоспних ланів, до більш високої оплати трудодня.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) 1934 р. в резолюції «Про політвідділи в сільському господарстві» відзначив, що в 1934 р., незважаючи на несприятливі погодні умови в південних районах країни, у тому числі й на Україні, був зібраний в цілому по країні врожай не менший ніж у 1933 р., а колгоспникам забезпечений повноцінний колгоспний трудодень. Успішне виконання колгоспами республіки, як і всієї країни державного плану хлібозаготівель і хлібозакупок було для працівників політвідділів і всіх сільських комуністів підсумком і перевіркою всієї попередньої організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі.

Радянська держава мала достатню кількість хліба для того, щоб повністю забезпечити потреби населення без карткової системи, шляхом широкого розгортання торгівлі хлібом. Комуністична партія і Радянський уряд у зв'язку з цим визнали за необхідне скасувати з 1 січня 1935 р. карткову систему на хліб і хлібні вироби.

Успішно виконавши поставлені партією завдання, рішенням листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1934 р. політвідділи були перетворені в звичайні партійні органи, а їх працівники залишені для роботи в сільських райкомах партії.

Комуністична партія після 1933—1934 рр. в міру необхідності неодноразово створювала політичні відділи в сільському господарстві. Так, наприклад, у роки Великої Вітчизняної війни, коли значна частина радянської території була окупована німецько-фашистськими військами і коли потрібно було розширити посівні площі і збільшити виробництво сільськогосподарської продукції в східних районах країни, тоді там створили політвідділи МТС. На роботу в них ЦК КПРС направив велику групу досвідчених партійних і радянських працівників. В міру виконання політичними відділами своїх ударних завдань, вони перетворювалися в звичайні партійні органи.

Досвід політвідділів періоду 1933—1934 рр. широко використовували політвідділи при МТС, створені в післявоєнний період у західних областях Української і Білоруської РСР. Вони провели значну роботу по соціалістичній перебудові села, залученню одноосібних селян у колгоспи, вихованню селянських мас у комуністичному дусі. Виконавши свої завдання, рішенням ЦК КПРС політвідділи при МТС у західних областях Української і Білоруської РСР в 1953 р. були ліквідовані, а їх працівники направлені для роботи в райкоми партії.

Комуністична партія в сучасних умовах проводить велику роботу по піднесенню на новий, вищий ступінь партійно-політичної роботи на селі, поліпшенню керівництва сільськогосподарським виробництвом. Згідно з рішеннями листопадового Пленуму ЦК КПРС 1962 р. утворено партійні комітети при колгоспно-радгоспних виробничих управліннях, в областях — обкоми партії та обласні виконавчі комітети депутатів трудящих по керівництву сільськогосподарським виробництвом. Досвід роботи передових політвідділів (1933—1934 рр.) по організації політичної роботи і вихованню кадрів може бути прикладом для комуністів сучасного колгоспного села в їх боротьбі за здійснення рішень ХХІІ з'їзду КПРС по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва і створенню матеріально-технічної бази комунізму.

⁵² Журн. «Більшовик України», 1935, № 1—2, стор. 22.

Довідомлення

З історії дружби і співробітництва народів СРСР

В. Ф. ФІНІКОВ

ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ ПО ПОДАННЮ ДОПОМОГИ КАДРАМИ ЦІЛИННИМ РАЙОНАМ КАЗАХСЬКОЇ РСР

(1954—1956 рр.)

Освоєння в короткий строк цілильних земель — великий трудовий подвиг радянського народу, велика перемога ленинської партії. Ініціатором та натхненником підкорення цілини є товариш Микита Сергійович Хрушов.

Історичну постанову про освоєння цілильних та перелогових земель ухвалив лютнево-березневий Пленум Центрального Комітету КПРС 1954 р. Партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації України під керівництвом Центрального Комітету КП України провели велику організаційну та масово-політичну роботу, мобілізуючи трудящих на успішне виконання завдань Комуністичної партії.

У зв'язку з практичним освоєнням великих масивів цілильних земель виникло багато проблем, у тому числі проблема кадрів. Освоєння нових земель відбувалося у районах малозаселених або зовсім необжитих. Основну масу робітників та спеціалістів сільського господарства необхідно було залучити з інших районів країни. М. С. Хрушов вказував: «Велику роль у доборі керівних кадрів для радгоспів і МТС східних районів повинні відіграти партійні організації України, Північного Кавказу, а також ряду інших районів, що мають підготовлені механізаторські кадри»¹.

Великий вклад в освоєння цілильних і перелогових земель зробила Українська РСР. Цьому питанню присвячено ряд праць істориків України². Метою даного повідомлення є висвітлення питання про допомогу Україні кадрами новим землям.

Виконуючи рішення лютнево-березневого Пленуму ЦК КПРС і наступних пленумів ЦК і Ради Міністрів СРСР, а також XX з'їзду КПРС, партійні організації України в 1954—1956 рр. провели велику роботу по добору керівних кадрів, спеціалістів, механізаторів і робітників масових професій для районів освоєння цілильних і перелогових земель. Кадри керівних працівників направлялися з України головним чином у цілинні райони Казахської РСР, а також в деякі області та краї Російської Федерації.

Першими на Україні виявили бажання їхати на цілинні землі комсомольці та молодь Димерського училища механізації сільського господарства Київської області³. Серед перших були також робітники київського заводу «Ленінська кузня», комсомольці-механізатори Літинської МТС Вінницької області, механізатори Комарівської МТС Чернігівської області, члени комплексної бригади тресту «Цивільжитлобудзв'язок»⁴, курсанти Золочівського училища механізації сільського господарства Львівської області⁵ та багато інших. За кілька днів лютого 1954 р. до комсомольських організацій України надійшло близько 1500 заяв з проханням послати на нові землі. Заклик про освоєння цілини особливо гаряче сприйняли колективи промислових підприємств республіки. До 19 лютого 1954 р. у м. Харкові було подано 300 заяв від комсомольців та молоді, що виявили бажання виїхати на цілину⁶.

Робітники заводу «Ленінська кузня» — зварниця М. Посівла, слюсар-ремонтник О. Остапчук, слюсар В. Лагода, токарі Д. Криворучко та Г. Лисенко — у своїй заяві

¹ Н. С. Хрушев. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства, т. 1 (сентябрь 1953 г. — январь 1955 г.), М., 1962, стор. 238.

² Див., наприклад, Л. Беренштейн, В. Горак. Україна — цілиним землям, К., 1962; В. М. Тараненко. Участь трудящих України в освоєнні цілильних та перелогових земель (1954—1956 рр.), «Український історичний журнал», 1959, № 6.

³ Газ. «Комсомольское знамя», 20 лютого 1954 р.

⁴ Газ. «Правда», 20 лютого 1954 р.

⁵ Газ. «Комсомольское знамя», 23 лютого 1954 р.

⁶ Газ. «Комсомольское знамя», 20 лютого 1954 р.

писали: «Просимо направити нас в один з районів країни, де розгортаються роботи по освоєнню нових земель. Ми запевняємо, що з честю носитимемо звання членів ВЛКСМ, працюватимемо так, щоб заслужити схвалення рідної Комуністичної партії»⁷.

У лютому 1954 р. з Києва у райони освоєння цілинних земель Казахстану виїхала перша група української молоді⁸⁻⁹. Комсомольці Київщини — трактористи, агрономи, токарі, слюсарі, будівельники — виїхали в Кустанайську область. 28 лютого першу групу комсомольців-механізаторів України радісно зустрічали жителі м. Кустаная. До 28 лютого 1954 р. в райони освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя вже виїхало 3409 чоловік, у тому числі з УРСР — 409 юнаків та дівчат¹⁰.

Потік заяв до комсомольських комітетів від комсомольців та неспілкової молоді, що хотіли виїхати на постійну роботу у райони освоєння цілинних та перелогових земель, зростав з кожним днем. Якщо до 25 лютого 1954 р. таке бажання виявили 16 870 чоловік¹¹, то до 23 березня комсомольські комітети одержали 65 тис. заяв, а більше як 11 тис. чоловік уже виїхали до цілинних районів Казахської РСР¹².

На освоєння цілини виїжджали тракторні бригади у повному складі. Це були переважно комсомольсько-молодіжні тракторні бригади. Серед них відома бригада Л. Дегтяренка з Макарівської МТС Київської області, А. Сороки з Дніпропетровської області¹³, комуністки Г. Карлович з Копичинської МТС Тернопільської області¹⁴, В. Костюченка з Донецької області¹⁵, комсомольська тракторна бригада М. Бойка з Миївської МТС Вінницької області¹⁶.

На цілинні землі Казахстану виїжджали у повному складі і молодіжні бригади з промислових підприємств та будов республіки, наприклад, бригада теслярів на чолі з бригадиром А. Кротовим з київського заводу «Ленінська кузня», комплексна комсомольсько-молодіжна бригада з київського будівельного тресту¹⁷, комсомольсько-молодіжна бригада тресту «Цивільнжитлобудзв'язок» на чолі з бригадиром О. Дорошечком¹⁸.

На кінець лютого 1954 р. партійні, профспілкові і комсомольські організації республіки разом з Міністерством сільського господарства УРСР розгорнули значну роботу по добору і відправці комсомольців і молоді до Казахстану. Виїхала перша велика група механізаторів і спеціалістів у кількості 8400 чоловік. З 3-го березня почалася масова відправка механізаторів сільського господарства до Казахстану. З Дніпропетровської області виїхало до Кустанайської області 220 механізаторів, з Харківської до Цілиноградської — 320 механізаторів, з Вінниці було відправлено до Кустанайської області спеціальний поїзд з 240 механізаторами¹⁹.

Партійні, радянські, комсомольські організації, земельні органи республіки, що відбирали кадри для цілинних районів, головну увагу зосереджували на комплектуванні МТС і радгоспів Казахської РСР досвідченими механізаторами різних спеціальностей. До 9 березня з України у машинно-тракторні станції Казахстану було направлено 4600 механізаторів з комсомольців і молоді²⁰.

В цей перший період робіт по добору механізаторських кадрів мали місце і певні труднощі. Окремі місцеві працівники не розуміли величезної важливості робіт, що розгорталися в країні по освоєнню нових земель. Так, керівники Блинківської, Панчівської, Ново-Миргородської машинно-тракторних станцій Кіровоградської області затримували добір кадрів на цілину, замість бригадирів тракторних бригад вони рекомендували для відправки трактористів низької кваліфікації.

У березні 1954 р. Рада Міністрів СРСР і Центральний Комітет КПРС дали вказівки про план добору і направлення механізаторських кадрів та інших кваліфікованих робітників і спеціалістів з комсомольців та молоді, що виявили бажання виїхати на роботу до районів освоєння нових земель.

⁷ Газ. «Комсомольское знамя», 20 лютого 1954 р.

⁸⁻⁹ Газ. «Казахстанская правда», 25 лютого 1954 р.

¹⁰ Архів ЦК ВЛКСМ, Відділ по роботі серед сільської молоді, ф. 1954 р., спр. 12, арк. 32.

¹¹ Газ. «Комсомольское знамя», 25 лютого 1954 р.

¹² «XVIII з'їзд Комуністичної партії України, 23—24 березня 1954 р., Матеріали з'їзду», К., 1954, стор. 93.

¹³ Газ. «Ленинский путь» (Орган Кустанайського обкому КП Казахстану і обласної Ради депутатів трудящих), 16 березня 1954 р.

¹⁴ Газ. «Ленинский путь», 1 квітня 1954 р.

¹⁵ Газ. «Ленинский путь», 11 квітня 1954 р.

¹⁶ Газ. «Правда Украины», 12 березня 1954 р.

¹⁷ Газ. «Комсомольское знамя», 20 лютого 1954 р.

¹⁸ Газ. «Правда», 20 лютого 1954 р.

¹⁹ Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 191, од. зб. 106, арк. 10.

²⁰ Там же.

Виконуючи вказівки Ради Міністрів СРСР і Центрального Комітету КПРС, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП України у квітні 1954 р. визначили план добору і відправки механізаторських кадрів та інших кваліфікованих робітників та спеціалістів з числа комсомольців і молоді, що виявили бажання добровільно поїхати на роботу до районів освоєння нових земель.

ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР зобов'язали обкоми партії і облвиконкоми, ЦК ЛКСМУ, міністерства сільського господарства і радгоспів республіки та уповноваженого міністерства заготівель по УРСР на основі широкої роз'яснювальної роботи забезпечити своєчасний і ретельний добір механізаторів, кваліфікованих робітників і спеціалістів сільського господарства в кількості 23 515 чоловік. До машинно-тракторних станцій цілинних областей Казахської РСР поїхали 8440 чоловік, до радгоспів — 14 195 і до заготівельних організацій — 880 чоловік²¹. Спліскою молоді України було проведено серед комсомольців і молоді велику роз'яснювальну роботу про значення освоєння цілинних та перелогових земель²². Добір молоді у райони освоєння цілини проводився індивідуально, за спеціальностями, у райкомах комсомолу всім вручали комсомольські путівки. Наближалися весняні польові роботи, і тому добір і відправка кадрів на цілину відбувалися в дуже стислі строки. Це надавало всій роботі бойового і цілеспрямованого характеру.

Вже до 16 квітня 1954 р. з України виїхало 22 488 чоловік механізаторів і молодих спеціалістів сільського господарства²³, а до 25 травня роботу по виконанню вказівок Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС було успішно завершено: до радгоспів і МТС цілинних районів Казахстану було відправлено 24 456 чоловік²⁴. Виконання завдання за спеціальностями характеризувалося такими даними: було направлено трактористів та комбайнерів — 10 140 чоловік, бригадирів тракторних бригад — 1887, ремонтних робітників — 4118, шоферів — 1763, будівельних робітників — 1374, причіплювачів — 4792, інженерів-механіків — 116, техніків-механіків — 73, інженерів-будівельників — 12, техніків-будівельників — 11 і т. д. З 24 456 чоловік спеціалістів і механізаторів Міністерству сільського господарства СРСР було направлено 8790 чоловік, Міністерству радгоспів СРСР — 14 777 чоловік і Міністерству заготівель СРСР — 889 чоловік²⁵.

Навесні 1954 р. у районах освоєння нових земель Казахстану працювало понад 60 тис. комсомольців та молоді, що прибули з Москви, України, Білорусії, Кубані та інших районів країни^{26–27}. Але у багатьох зернових радгоспах не вистачало робочої сили, особливо жіночих робочих рук. Цінне патріотичне починання виявили дівчата Маринівського радгоспу, Атбасарського району, Ціліноградської області. 17 липня 1954 р. вони звернулися з палким закликом до жінок та дівчат нашої країни приїхати на постійну роботу до цілинних радгоспів. Вони писали: «На цілинних землях працює багато чоловіків, а дівчат та жінок мало... Тим часом активні робітниця у радгоспах необхідні. Потрібні спеціалісти сільського господарства, механізатори, будівельники, доярки, лікарі, фельдшери, медсестри, вчительки, бухгалтери, зв'язківки»²⁸.

Цей заклик найшов широкий відгук серед дівчат Радянської України. На цілину виїхало 5 тис. дівчат, а всього по Радянському Союзу — більше 60 тис.²⁹ Ця чудова ініціатива відіграла певну роль у забезпеченні нових цілинних радгоспів необхідними кадрами працівників різних спеціальностей і одержала високу оцінку Комуністичної партії.

Українська партійна організація дуже допомагала цілинним районам Казахстану також кадрами досвідчених керівних працівників колгоспного та радгоспного виробництва. 2 жовтня 1954 р. ЦК КП України прийняв постанову про добір та направлення керівних працівників і спеціалістів до зернових радгоспів РРФСР і Казахської РСР, що організовувалися. Центральний Комітет зобов'язав міністерства радгоспів і сільського господарства республіки та обкоми партії з працівників центрального апарату, а також працівників сільського господарства, промислових підприємств і організацій республіки відібрати і направити до радгоспів, що організуються, 250 керівних працівників і спеціалістів, у тому числі на посаду директорів радгоспів — 60 чоловік, головних агрономів — 60 чоловік, головних інженерів — 55 чоловік, 50 інженерів та техніків-будівельників і 25 головних бухгалтерів³⁰.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 195, од. зб. 1710, арк. 24—26.

²² Там же, оп. 191, од. зб. 106, арк. 77.

²³ Там же, арк. 79.

²⁴ Там же, арк. 82.

²⁵ Там же, од. зб. 106, арк. 82.

^{26–27} «Борьба КПСС за освоение целины. По материалам межвузовской научной конференции (январь 1960 г.)», Алма-Ата, 1960, стор. 15.

²⁸ Газ. «Правда», 17 липня 1954 р.

²⁹ Л. Беренштейн, В. Горак. Назв. праця, стор. 41.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 1848, арк. 46.

Кадри керівних працівників і спеціалістів було відібрано з апарату Міністерств радгоспів і сільського господарства республіки, а також з підприємств рządu областей³¹. До нових цілнинних радгоспів направляли, перш за все, комуністів та комсомольців — досвідчених організаторів і спеціалістів радгоспного та колгоспного виробництва, які мали стаж роботи у сільському господарстві і позитивно зарекомендували себе на керівній роботі. Кандидатури цих товаришів обговорювалися та затверджувалися на бюро обкомів партії. Перевагу віддавали тим особам, що мали вищу спеціальну освіту. Наприклад, Хмельницький обком КП України рекомендував на пост директора зерно-радгоспу досвідченого агронома М. Г. Сталіцького. Одеський обком партії направив для використання на посаді директорів радгоспів — чотири чоловіки, головних агрономів — два, техніків-будівельників — чотири чоловіки. На посади директорів зернових радгоспів було рекомендовано: М. П. Коротченка — головного агронома радгоспу «Першотравневий», Г. П. Щербаченка — головного агронома Цебриківської МТС, техніком-будівельником було рекомендовано А. Д. Сагайдачну — техніка-будівельника Плоцької МТС³². Дніпропетровський обком партії рекомендував на посади директорів радгоспів О. А. Зайчукову, яка працювала директором радгоспу ім. Орджонікідзе, та І. А. Лобанова — директора радгоспу «Криворізький». На посади головних інженерів було відібрано шість чоловік із складу головних інженерів радгоспів і МТС області. Було також відібрано чотири головних агрономи радгоспів з вищою освітою, які працювали на цих посадах, і п'ять інженерів та техніків-будівельників. Серед них було 10 членів КПРС, два члени ВЛКСМ і шість безпартійних. До 23 листопада 1954 р. всі рекомендовані виїхали на нове місце роботи³³. До радгоспів цілнинних районів прибуло з Київської області 6, з Львівської — 11 керівних працівників і спеціалістів сільського господарства³⁴.

На 27 жовтня 1954 р. з апарату Міністерства радгоспів України до районів освоєння цілнинних земель було направлено 10 чоловік, з апарату Міністерства сільського господарства республіки — 33, з областей республіки — 122 чоловіки, у тому числі на посади директорів — 38, агрономів — 29, інженерів-механіків — 26, інженерів та техніків-будівельників — 26, бухгалтерів — три чоловіки³⁵. У зазначений ЦК КПРС термін з України у РРФСР і Казахську РСР виїхало 257 керівних працівників і спеціалістів³⁶. Завдання Центрального Комітету партії по добору і відправленню керівних працівників та спеціалістів для зернових радгоспів цілнинних земель було виконано повністю.

На Україні не тільки добирали кадри, а й готували їх спеціально для роботи у радгоспах і МТС цілнинних районів. Рада Міністрів Української РСР 2-го жовтня 1954 р. прийняла спеціальну постанову про прийом до училищ механізації сільського господарства Українського республіканського управління трудових резервів. Цю постанову було прийнято «з метою забезпечення механізаторськими кадрами МТС і радгоспів районів освоєння цілнинних і перелогових земель³⁷. В 1954—1955 рр. до Казахстану та інших районів освоєння цілини було направлено більше 60% випускників сільськогосподарських, зоотехнічних та ветеринарних інститутів і технікумів, а також училищ механізації сільського господарства Української РСР³⁸.

25 грудня 1954 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК КПРС прийняли постанову «Про заходи дальшого освоєння цілнинних і перелогових земель для збільшення виробництва зерна». Згідно з цією постановою 1 лютого 1955 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП України вирішили направити для роботи до радгоспів і МТС районів освоєння цілнинних земель 19 050 робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП України доручили Центральному Комітету ЛКСМ України разом з комсомольськими організаціями продовжити роботу по добору й направленню в добровільному порядку юнаків та дівчат на роботу до радгоспів і МТС, що займаються освоєнням цілнинних і перелогових земель³⁹. На 10 квітня 1955 р. з України було направлено до МТС і радгоспів Казахстану 17 901 чоловік, у тому числі для МТС — 8954 чоловіки і радгоспам — 8947 чоловік⁴⁰. На 17 травня 1955 р. комсомольські організації, разом з земельними органами відібрали для роботи в МТС Казахської РСР

³¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 1848, арк. 46.

³² Там же, оп. 191, од. зб. 106, арк. 112, 115.

³³ Там же, арк. 120.

³⁴ Там же, арк. 117, 118, 125.

³⁵ Там же, арк. 106.

³⁶ Там же, арк. 111.

³⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, ф. 1954 р. спр. «Листи, звіти...», стор. 156.

³⁸ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР. Матеріали про добір спеціалістів до Казахської РСР за 1954—1955 рр. на освоєння цілнинних і перелогових земель.

³⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 1904, арк. 13, 14.

⁴⁰ Там же, оп. 213, од. зб. 57, арк. 146.

1520 чоловік. Успішно виконали це важливе завдання комсомольські організації Черкаської, Хмельницької, Харківської та Донецької областей⁴¹.

Завдяки героїчній праці всього радянського народу, нашої чудової молоді освоєння цілинних і перелогових земель відбувалося успішно. Найбільших досягнень в оранці ділини було досягнуто у Казахстані. В результаті цього зросли валові збори і обсяг заготовок зерна. Це вимагало поліпшення елеваторного господарства, особливо у районах освоєння величезних масивів нових земель. З метою кращого забезпечення приїому та розміщення державного хліба, що його здавали колгоспи та радгоспи в районах освоєння нових земель, ЦК КППС і Рада Міністрів СРСР 7 березня 1955 р. прийняли постанову «Про будівництво зернохосовищ у 1955—1956 рр. в зв'язку з дальшим освоєнням цілинних та перелогових земель». У цій постанові було накреслено заходи по будівництву і введенню в експлуатацію нових елеваторів і зернохосовищ. ЦК КППС і Рада Міністрів СРСР доручили ЦК ВЛКСМ відібрати у першому півріччі 1955 р. з комсомольців та молоді 10 тис. чоловік і направити їх до районів освоєння цілинних земель.

Комсомольські організації України провели разом з земельними органами велику роботу по добору кадрів для організації «Заготзерно» і «Головзаготбуду» Міністерства заготівель. Для організації «Заготзерно» районів цілинних земель з 18 областей України було виділено 1850 асфальтувальників, теслярів, столярів, штукатурів і різнорабочих⁴², які мали працювати у Кустанайській, Кокчетавській, Цілиноградській, Павлодарській і Карагандинській областях. Для організації «Головзаготбуду» з дев'яти областей України було відібрано 1250 теслярів, бетонників, штукатурів, арматурників, каменярів і різнорабочих. На 26 травня 1955 р. роботи по добору і відправленню молодих робітників в організації «Заготзерно» і «Головзаготбуду» Міністерства заготівель було успішно завершено: замість 3100 поїхало 3185 чоловік⁴³.

У 1955 р. Центральний Комітет КППС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про заходи по забезпеченню робочою силою і про умови оплати праці працівників міського і сільського будівництва, які зайняті на будівництві у районах освоєння цілинних і перелогових земель. У цьому ж році ЦК КП України і Рада Міністрів Української РСР прийняли постанову про добір і направлення робітників та інженерно-технічних працівників будівельних спеціальностей на будови Міністерства міського і сільського будівництва СРСР у районах освоєння цілинних і перелогових земель, яким зобов'язали Центральний Комітет ЛКСМ України направити до будівельних організацій Міністерства міського і сільського будівництва Казахської РСР 10 873 робітники і 1570 інженерно-технічних працівників і службовців⁴⁴.

Направленню робітників та інженерно-технічних працівників для роботи в організаціях Міністерства міського і сільського будівництва передувала широка роз'яснювальна і масово-політична робота партійних і комсомольських організацій Української Республіки. Робітники масових професій та інженерно-технічні працівники для організації Міністерства міського і сільського будівництва відбиралися з усіх областей республіки, а також з Києва і Севастополя. Київський обком, міськом, райкоми партії і первинні партійні організації провели необхідну масово-політичну і роз'яснювальну роботу серед робітників будівельних організацій, підприємств, на селі про значення будівництва у районах цілинних земель, в результаті якої тільки за дві декади квітня 1955 р. до цілинних районів виїхало 457 будівельників і 120 інженерно-технічних працівників⁴⁵. Вони їхали до Цілиноградської, Кустанайської, Кокчетавської та Північно-Казахстанської областей. У Казахстан для цих організацій з України було направлено 10 472 робітники і 1517 інженерно-технічних працівників⁴⁶.

Радянські люди, у тому числі й посланці українського народу, на освоєнні цілинних продемонстрували велику політичну зрілість і моральну загартованість. Весь світ захоплювався героїзмом цілинників, яким довелося подолати багато перешкод. На цілині загартувалися й вирости чудові кадри майстрів високих урожаїв. Славні сини і дочки українського народу М. Довжик, Л. Дегтяренко, О. Христенко, О. Зайчукова, Ф. Моргун, О. Тимчук та багато інших показали зразки трудового энтузіазму у боротьбі

⁴¹ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, довідка про відправку молоді на роботу до МТС і радгоспів районів освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану з УРСР, 18 травня 1955 р., № 72/1, арк. 165.

⁴² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 57, арк. 68—70.

⁴³ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, довідка від 28 травня 1955 р. «Про направлення молоді на роботу в організації «Заготзерно» і «Головзаготбуду» в райони освоєння цілинних земель Казахської РСР», арк. 164, 165.

⁴⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, спр. «Звіти, довідки... про добір і направлення молоді для роботи на цілинних землях», ф. 1955 р., арк. 95, 96 (зв).

⁴⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 57, арк. 161.

⁴⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМ України, Відділ сільської молоді, матеріали по добору і направленню комсомольців та молоді на освоєння цілинних земель, арк. 183, 184.

бі за цілинний хліб. За успіхи, досягнуті у праці по освоєнню цілинних і перелогових земель, І. І. Рудському, Г. О. Косьмі, Д. І. Нечитайло, Д. А. Скрипнику було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії підкорив цілину. Освоєння нових земель вимагало потужної матеріально-технічної бази, а головне — великої кількості кадрів керівних працівників, інженерно-технічного персоналу, механізаторів, робітників масових професій. Звичайне сільськогосподарське переселення, що відбувалося у нашій країні до 1953 р., здійснювалося у невеликих масштабах і не могло задовольнити потреби радгоспів та колгоспів, що мали великі земельні масиви.

Для освоєння нових земель східних районів країни були потрібні сотні тисяч працівників. У виступі перед комсомольцями і молоддю, що відзначилися на освоєнні цілини, М. С. Хрущов говорив: «Якби ми обрали шлях освоєння цілини через звичайне переселення людей в нові райони, нам і двох п'ятирічок було б замало для освоєння такої кількості землі. А коли ми дали техніку для цілинних земель і, надіючись на ваші гарячі серця, звернулись до молоді, до комсомольців, які активно підтримали заклик партії, то виявилось, що це завдання було розв'язане в короткий строк без особливих труднощів»⁴⁷.

Цілина була не тільки вирішальним засобом збільшення виробництва зерна, вона «ще раз перед усім світом показала багатирські сили нашого народу, міць радянського ладу, глибоку віру радянських людей у торжество безсмертних ідей Леніна, готовність під керівництвом партії здійснити будь-які подвиги в ім'я перемоги комунізму»⁴⁸. XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу у постанові на звіт Центрального Комітету підкреслював, що освоєння цілинних і перелогових земель відіграло видавчу роль у збільшенні виробництва зерна і розвитку всього сільського господарства. «Освоєння цілинних земель,— говорилось у рішенні з'їзду,— великий трудовий подвиг радянського народу, він житиме у віках!»⁴⁹.

М. І. КРАВЧУК, Ш. Х. ШИРИЯЗДАНОВ

СПІВРОБІТНИЦТВО НАРОДІВ СРСР У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ КИРГИЗІЇ

(1941—1945 рр.)

Восени 1963 р. минуло 100 років з часу добровільного входження Киргизії до складу Росії. Ця видатна історична подія відзначалася всіма народами СРСР.

Добровільне входження Киргизії до складу Росії було здійсненням давніх сподівань киргизського народу і мало величезне значення для його дальшого історичного розвитку. Зв'язавши свою долю з братнім російським народом, киргизський народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного і соціального розвитку.

У великому російському народі киргизський народ знайшов вірного друга і захисника. Селяни-переселенці з Росії, України та інших губерній, що зазнали гніту царизму і поміщицько-кріпосницького свавілля і нагромадили до того часу значний досвід класової боротьби, принесли в Киргизію дух вільнолюбства, ненависті до пануючих класів. Спілкування киргизів і селян-переселенців зміцнювало боротьбу двох братніх народів, сприяло зростанню класової самосвідомості трудящих Киргизії в їх боротьбі проти спільних ворогів — експлуататорів.

Значний вклад у становлення братньої дружби киргизського і російського народів внесли передові російські вчені, які досліджували історію, побут, мову, фольклор киргизського народу.

Проте найвирішальнішим прогресивним результатом добровільного входження Киргизії до складу Росії було залучення трудящих киргизів до революційної боротьби великого російського народу. В епоху імперіалізму цю боротьбу очолив найреволюційніший у світі російський робітничий клас, керований своїм бойовим авангардом — Комуністичною партією.

Російський робітничий клас привів усі народи Росії до всесвітньо-історичної перемоги над царизмом. Велика Жовтнева соціалістична революція назавжди покінчила з усіма формами експлуатації та поневолення народів колишньої царської Росії, від-

⁴⁷ Н. С. Хрущев. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства, т. 2 (февраль 1955 г.— январь 1958 г.), М., 1962, стор. 180.

⁴⁸ Н. С. Хрущев. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства, т. 6 (октябрь 1961 г.— март 1962 г.), М., 1963, стор. 346.

⁴⁹ «Материалы XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 289.

крыла перед ними небачений простір для політичного і економічного розвитку, утвердження державного суверенітету і розвитку культури, національної за формою, соціалістичної за змістом. Жовтнева революція заклала основи їх тісного співробітництва в будівництві соціалізму і комунізму.

Велика дружба і братній союз киргизького, російського та інших народів СРСР міцніли і загартовувалися в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, в період будівництва соціалізму, в суворі роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., у післявоєнний період — період завершення будівництва соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму в СРСР.

Завдання статті — на прикладі розвитку промисловості Киргизії в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу показати могутню силу дружби киргизького народу з великим російським, українським та іншими народами СРСР.

Киргизький народ разом з усіма народами СРСР піднявся на священну Вітчизняну війну проти німецько-фашистських загарбників. Під керівництвом ЦК КПРС Комуністична партія Киргизії і весь киргизький народ мобілізували свої сили для відсічі ворогові, підпорядкувавши все захисту своєї соціалістичної Батьківщини.

Трудящі Киргизії, як і всі народи нашої країни, виявили палкий патріотизм і безмежну відданість своїй Вітчизні — СРСР. Вони робили все можливе, щоб безперервно постачати фронт озброєнням, боєприпасами, спорядженням і продовольством. Десятки тисяч робітників, селян, інтелігенції республіки пішли на фронт, щоб захистити честь і свободу Батьківщини, відстояти великі завоювання, що їх принесла киргизькому народові Велика Жовтнева революція. Про мужність воїнів-киргизів свідчить те, що орденами і медалями були нагороджені десятки тисяч чоловік, багато удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Серед них: артилерист герой форсування Дніпра Мамасали Тешебаєв, кулеметник Анварбек Чертеков, радист Хамід Хабільшин, парторг батальйону Калинур Усенбеков та багато інших. В боях за визволення України від фашистських загарбників вкрила себе славою танкова частина, що одержала в дар від киргизького народу танкову колону «Колгоспник Киргизії». Таких фактів можна навести безліч.

Наша країна з перших днів Великої Вітчизняної війни перетворилася на величезний бойовий табір. Радянська соціалістична система господарства, дружба народів СРСР зв'язували всі республіки в одне ціле, об'єднували зусилля всіх народів на якнайскоріший розгром загарбників. Відповідно до цього сталися великі зміни і в промисловості Киргизької РСР.

Тяжкі умови першого періоду війни поставили нашу країну перед необхідністю перебазувати з західних районів на схід багато промислових підприємств, майно колгоспів, радгоспів, МТС тощо. Робітники, інженерно-технічні працівники, партійні і радянські органи прифронтових, а також східних районів під керівництвом ЦК КПРС у мінімально короткий строк виконали гігантську роботу по евакуації на схід устаткування і сировини промислових підприємств. У перше півріччя війни із західних районів було вивезено на схід устаткування 1360 великих промислових підприємств, що мали першорядне значення для оборони країни. Це було небачене в історії переміщення людських мас і техніки.

Перебазування такої великої кількості промислових підприємств, техніки і людей, швидке налагодження виробництва на новому місці виявилось під силу тільки Радянській соціалістичній державі. Вона успішно пододала всі труднощі і в найкоротший строк налагодила виробництво в нових умовах.

Киргизька РСР, як глибокий тилловий район великої соціалістичної держави, була однією з тих баз, куди евакуюювалися із західних районів ряд великих промислових підприємств. За рішенням Державного Комітету Оборони СРСР у Киргизію було евакуйовано понад 20 фабрик, заводів¹. Зокрема, сюди перебазувалися завод сільськогосподарського машинобудування з м. Бердянська, Ростовська і Шахтинська взуттєві фабрики, Рахманівський шовкоткацький комбінат, шкіргалантерейні підприємства, джутова фабрика, шкіряний завод з Одеси, чотири трикотажні фабрики з України, харківські швейні фабрики ім. Тсовіахіму та індивідуального пошиву², два фармацевтичні заводи з Харкова³, устаткування трьох цукрових українських заводів та ін.⁴

До Киргизії було евакуйовано також багато українських робітників, інженерно-технічного персоналу, вчених, студентів разом з інститутами та інші верстви населення.

Партійна організація і уряд республіки, виконуючи вказівки ЦК партії і ДКО СРСР, розробили і здійснили цілий ряд організаційно-господарських заходів, що забезпечили швидке розміщення і введення в експлуатацію евакуйованих підприємств.

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Киргизії (далі — ПА ІІІ ЦК КП Киргизії), ф. 56, оп. 4, од. зб. 566, арк. 420.

² Т а м ж е.

³ Т а м ж е, оп. 56—2, од. зб. 294, арк. 41.

⁴ Т а м ж е, оп. 4, од. зб. 742, арк. 4.

Встановлення на новому місці евакуйованих підприємств було зв'язано з подоланням великих труднощів. У найкоротший строк їх треба було розумно, з урахуванням наявності джерел сировини і матеріалів, а також інших умов розмістити, забезпечити виробничими приміщеннями, паливом, електроенергією, кадрами кваліфікованих робітників, сировиною і матеріалами. Необхідно було також створити більш-менш нормальні житлово-побутові умови для тих робітників і службовців, що прибували разом з евакуйованими підприємствами.

Частина таких підприємств спочатку була розміщена за рахунок ущільнення виробничих площ промислових об'єктів, артілей і кооперативних підприємств, що існували; для решти швидкими темпами будувалися нові виробничі приміщення. Так, завод сільськогосподарського машинобудування було розміщено в цехах виробничих майстерень кооперативу «Інтергельпо»⁵. Устаткування Рахманівського шовкового комбінату розмістили на виробничих площах Ошської шовкомотальної фабрики, що створило основу для реорганізації цього підприємства у великий шовкоткацький комбінат⁶, ремонтний завод Головцукру — спочатку в невеликих майстернях Ново-Троїцького цукрового заводу⁷, завод «Красный металлист» злили з підприємством «Кірвесоремонт» Наркомату місцевої промисловості республіки⁸.

Харківській трикотажній фабриці ім. Микола був відведений незакінчений триповерховий будинок у м. Фрунзе. Щоб пустити фабрику в строк і не зірвати замовлень фронту, 70 робітників, інженерів і техніків, що прибули разом з фабрикою, вирішили водночас добудувати будинок і монтувати устаткування. Проте сил у них було недосить. При допомозі партійних і радянських організацій Киргизії на фабрику прийшла місцева молодь. Кадрові виробничники — росіяни і українці — в процесі виробництва за короткий строк допомогли новикам швидко освоїти нові спеціальності, набути потрібних виробничих навичок. У результаті через місяць після прибуття фабрика почала виготовляти білизну для фронту.

Розміщуючи і вводячи в дію евакуйовані підприємства, робітники та інженерно-технічний персонал переборювали величезні труднощі, оскільки в устаткуванні більшості евакуйованих підприємств бракувало багато частин і деталей⁹, електроапаратури тощо. З допомогою місцевих організацій, робітників та інженерів труднощі успішно переборювалися. Більшість евакуйованих підприємств стала до ладу за три-чотири місяці і почала давати продукцію, необхідну для діючої армії й тилу¹⁰.

На одному з евакуйованих з України підприємств будівництво заводської електростанції закінчилося протягом двох місяців. У мирний час на це будівництво треба було б не менше року¹¹.

Як рідних братів прийняв киргизський народ робітників, колгоспників, інтелігенцію російської, української та інших національностей. Їм було надано роботу, забезпечено житлом, продовольством. У 1944 р. колектив Харківського хімічного фармацевтичного заводу, що працював у селищі Калінінськом, у листі на адресу ЦК РНК і Верховної Ради Киргизької РСР писав: «Тепло зустрів нас киргизський народ. Сердечно поставилися до нас, до наших потреб і зробили все можливе для якнайскорішого пуску заводу на новому місці. З великим ентузіазмом взялися ми за роботу, пам'ятаючи, що наша продукція надзвичайно потрібна фронту. Через три місяці завдяки оперативній і повсякденній допомозі Киргизького уряду завод було змонтовано і пущено на повну потужність, а з кінця 1942 р. випуск продукції дорівнював продуктивності заводу на Україні...»

Мобілізуючи колектив, завод домігся в 1943 р. дострокового виконання річного плану. За час перебування заводу в Киргизії випущено продукції на 45 млн. крб., що було оцінено восьмиразовим присудженням перехідного Червоного Прапора РНК і ЦК КП(б) Киргизії, третьою і другою преміями ВЦРПС і Наркомату охорони здоров'я СРСР.

Рішенням Раднаркому Союзу РСР наш завод частково (без зниження темпів випуску продукції) реевакуюється. Тут, на місці, залишаємо завод на повному ходу і з устаткуванням, яке цілком забезпечує випуск продукції для народу не тільки Киргизії, а й республік Середньої Азії»¹².

Великою теплою і піклуванням були оточені діти робітників, колгоспників та інтелігенції, евакуйованих з України і окремих областей РРФСР. Для них на березі

⁵ І. П. Мужигов, А. К. Каницетов, Р. П. Маречек. История чехословацкого кооператива «Интергельпо», Фрунзе, 1957, стор. 79.

⁶ ПА ІІП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 69, од. зб., 88, арк. 155.

⁷ Газ. «Советская Киргизия», 21 грудня 1947 р.

⁸ С. А. Керимбаев. Патриотизм трудящихся Киргизии в годы Великой Отечественной войны. Рукопись, Фрунзе, 1954, стор. 197.

⁹ Центральний державний архів Киргизької РСР (далі — ЦДА Киргиз. РСР), ф. 410, оп. 16, спр. 21, арк. 75.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 4, од. зб. 756, арк. 9.

¹¹ «Известия Киргизского филиала АН СССР», Фрунзе, 1954, стор. 19.

¹² ПА ІІП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 5, од. зб. 533, арк. 117.

озера Исик-Куль, у долинах рік Чу і Танаса, в м. Фрунзе організували дитячі будинки, жінки зібрали багато речей, брали у свої сім'ї сиріт на виховання. Батьки-українці, дізнавшись про таке ставлення до їх дітей з боку братнього киргизького народу, висловлювали в листах щирю вдячність. Так, боєць тов. Колесниченко писав з фронту колективу вчителів 8-ї середньої школи м. Фрунзе: «Нема слів, щоб висловити вам вдячність за піклування про наших дітей, за вашу увагу, за матеріальну допомогу моїй дитині. Дорогі товариші, можете цілком сподіватися, що перемога буде за нами. Ми не пожалкуємо своїх сил, ми не пожалкуємо своєї крові, а якщо треба буде, то й життя за Батьківщину, за щасливе радісне життя наших дітей»¹³.

У роки Великої Вітчизняної війни, поряд з розміщенням і відновленням евакуйованих фабрик і заводів, у Киргизькій РСР тривало будівництво нових підприємств. Були збудовані й введені в експлуатацію 9 об'єктів кольорової металургії¹⁴, у тому числі рудники «АК-ТЮЗ», «Кумбель», «Чаувай» із збагачувальними фабриками¹⁵, Хайдарканський гірничометалургійний комбінат¹⁶, два моторемонтних заводи¹⁷, Джалал-Абадський очищувальний і вітамінний заводи¹⁸, м'ясокомбінат в м. Оші¹⁹, три цукрових заводи²⁰ (Ново-Троїцький, Токмацький, Беловодський) та ін. У будівництві нових підприємств, підготовці для них кадрів велику допомогу подали робітники та інженери евакуйованих з УРСР і РРФСР фабрик і заводів.

Велику роботу було проведено по забезпеченню промислових підприємств електроенергією. Методом народних будов були споруджені Алалидинська ГЕС першої черги, ГЕС шовкокомбінату²¹ в м. Оші, ТЕЦ потужністю 5400 кет²² у м. Фрунзе та ін. У результаті цього потужність електростанцій зросла в 1945 р. у порівнянні з 1940 р. на 22,1 тис. кет²³. Усього за воєнні роки в республіці стали до ладу, разом з евакуйованими, 38 підприємств²⁴. Капіталовкладення в промислове будівництво в Киргизії за 1941—1945 рр. становили 580 млн. крб.²⁵

Все це свідчить про ту величезну увагу, яку Комуністична партія і Радянський уряд приділяли перетворенню Киргизької РСР в один з арсеналів постачання фронгу озброєнням, спорядженням і продовольством.

Значна робота проводилася по забезпеченню промислових підприємств кваліфікованими кадрами. Оскільки велику кількість кадрових спеціалістів було призвано до лав Радянської Армії, евакуйовані підприємства прибували в Киргизію з мінімальною кількістю своїх кваліфікованих робітників. У зв'язку з цим виникла нестача в робочій силі, особливо кваліфікованій. Проблема була розв'язана шляхом мобілізації працездатного міського населення, яке не працювало на підприємствах і в державних установах, а також деякої частини сільського населення. За роки війни, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працездатного міського населення для роботи на виробництві і в будівництві», в республіці було мобілізовано і направлено в різні галузі промисловості і на будови понад 22 тис. чоловік²⁶.

Мобілізовані робітники навчалися виробничих професій у досвідчених кадрових спеціалістів і набували кваліфікації безпосередньо на підприємствах. Організовувались курси технічного мінімуму, курси цільового призначення, широко застосовувались методи індивідуального і бригадного учнівства. На підприємствах м'ясо-молочної промисловості шляхом курсів і ФЗУ тільки в 1945 р. було підготовлено 820 чоловік, місцевої промисловості — 697 чоловік²⁷.

«Ми пишаємося тим,— писали в листі робітники евакуйованого в передмістя м. Фрунзе Харківського заводу «Здоров'я трудящих»,— що, залишаючи Киргизію, виконали завдання — підготували близько 200 чоловік кадрів стахановців з мирного населення, які цілком оволоділи технікою і культурою нашого виробництва»²⁸.

Величезну роль у забезпеченні промислових підприємств, транспорту і будов кваліфікованими робітниками відіграли в роки війни ремісничі, залізничні училища і шко-

¹³ «Известия Киргизского филнала АН СССР», стор. 20.

¹⁴ Газ. «Советская Киргизия», 15 жовтня 1947 р.

¹⁵ П. И. Роговский. Киргизская ССР, М., 1948, стор. 23.

¹⁶ Газ. «Советская Киргизия», 21 січня 1952 р.

¹⁷ «Блокнот агитатора», 1957, № 14, стор. 24.

¹⁸ Газ. «Советская Киргизия», 15 жовтня 1947 р.

¹⁹ ЦДА Киргиз. РСР, ф. 389-с, оп. 17, спр. 328, арк. 234.

²⁰ С. А. Керимбаев. Назв. праця, стор. 134.

²¹ «20 лет со дня образования Киргизской ССР», Фрунзе, 1946, стор. 33.

²² ПА ИП ЦК КП Киргизії, ф. 86, оп. 56—2, од. зб. 221, арк. 18, 259.

²³ «Народное хозяйство Кизгизской ССР. Статистический сборник», Фрунзе, 1957, стор. 41—47.

²⁴ Н. С. Есипов. Промышленность Киргизии, Фрунзе, 1957, стор. 31.

²⁵ Там же.

²⁶ «История Киргизии», т. II, Фрунзе, 1956, стор. 271.

²⁷ ПА ИП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 56-2, од. зб. 221, арк. 15; од. зб. 259, арк. 48.

²⁸ Там же, оп. 5, од. зб. 533, арк. 117.

ли фабрично-заводського навчання. В учбових закладах Управління трудрезервів пр РНК Киргизької РСР у 1943—1945 рр. було підготовлено і послано на виробництво 14,5 тис. молсдох робітників, у тому числі п'ять тисяч киргизів²⁹.

Технічне навчання допомагало робітникам, що прибували на фабрики і завод набувати необхідних навичок, підвищувати свою кваліфікацію і майстерність. Багат робітників і робітниць, які спочатку не виконували норм виробітку, в дальшому доби валися виконання і перевиконання планових завдань, ставали передовиками виробництва, висувалися на керівні посади. Наприклад, Т Айтибаєва, що прийшла на 1-й Фрунзенський хлібозавод на початку війни робітницею, стала відмінним майстром хлібопечіння, очолила бригаду; Є. А. Малюносенко, яка поступила на завод ім. Фрунзе, опанувала кваліфікацію токаря шостою розряду, добилася виконання двох — двох з половини норм за зміну. Наваловідбійниці рудника «Кок-Янгак» В. Ніколенко, М. Мартянова, Н. Бутова, Т. Сухина були удостоєні високого звання майстрів вугілля³⁰.

Значного розвитку в промисловості Киргизії у воєнні роки набуло соціалістичне змагання. Багато робітників і бригад, беручи участь у змаганні, домоглися високі показники у виконанні денних норм, місячних і річних планів. Широко розгорнувся рух двохсотників, тисячників і комсомольсько-молодіжних бригад. Ініціатором руху тисячників у республіці виступив коваль механічного заводу М. Т. Чернишов³¹. Високі показники у соціалістичному змаганні добилися гірники шахти 39-біс рудника «Кок-Янгак». У січні 1945 р. бригада, керована тов. Жиденком, почала давати по дві норми за зміну. Молодий вибійник тов. Писарюк вирішив дати рекордний виробіток. У перший день він виконав змінне завдання на 973%, на наступний — на 1300%³². Його приклад наслідували інші. Змагаючись з ним, вибійник тов. Неровер виробив за одну зміну 12 норм. За другу половину січня тов. Писарюк виконав три місячні норми³³. Вибійник тов. Петров за чотири місяці виконав річне завдання³⁴. Робітники ливарного цеху Фрунзенського моторемонтного заводу Е. Ахунув, С. Лагно та інші виробляли за зміну 3,5—4 норми³⁵. Стругальниця Токмацького авторемонтного заводу тов. Шмакова разом з іншими робітниками, ставши на вахту на честь 74-річчя з дня народження В. І. Леніна, зобов'язалася перевиконати місячне завдання в півтора рази. У перший день вахти вона виконала змінне завдання на 1300%³⁶.

Тисячі робітників та інженерно-технічних працівників, добиваючись високої продуктивності праці, разом з усіма трудящими нашої країни кували перемогу над фашистсько-німецькими загарбниками.

В результаті введення в експлуатацію ряду нових і відновлення евакуйованих з УРСР і РРФСР промислових підприємств у роки війни була зовнова створена машинобудівна галузь промисловості, значного розвитку набули галузі, що раніше існували, такі, як гірничорудна, металообробна, швейна і взуттєва. Загальний обсяг валової продукції всієї промисловості Киргизії в 1945 р. зріс у порівнянні з довоєнним 1940 р. на 22%³⁷.

Найбільшого розвитку набули в той період металообробна і гірничорудна галузі промисловості. У 1945 р. у порівнянні з 1940 р. валова продукція підприємств машинобудівної і металообробної промисловості збільшилася в 3,5 рази³⁸. У металообробній промисловості було освоєно виробництво нових виробів оборонного значення, в харчовій — виробництво овочевих консервів, вітамінів (на базі використання сировини горіхоплодових лісів Південної Киргизії) і спирту з відходів цукрової промисловості; виробництво макаронних виробів збільшилося у 4,4 рази. В легкій промисловості значно зріс випуск шовкових і бавовняних тканин, трикотажу, взуття³⁹. Продукція цих галузей промисловості йшла в основному на задоволення потреб оборони країни.

Важливу роль Киргизька РСР відігравала у забезпеченні країни кольоровими і рідкісними металами. Вольфрам, свинець, ртуть, що добувається в надрах киргизьких гір, відправлялися на підприємства оборонної промисловості. В зв'язку з тимчасовою окупацією ворогом Нікітського ртутного родовища Киргизія почала відігравати вирішальну роль у виробництві ртуті; в 1942—1943 рр. вона була єдиним постачальником цього металу для промисловості, що виготовляла боеприпаси⁴⁰.

²⁹ «История Киргизии», т. 2, Фрунзе, 1956, стор. 272.

³⁰ Газ. «Советская Киргизия», 8 березня 1945 р.

³¹ С. А. Керимбаєв. Назв. праця, стор. 145.

³² Газ. «Советская Киргизия», 27 лютого 1945 р.

³³ Там же.

³⁴ Газ. «Советская Киргизия», 27 квітня 1945 р.

³⁵ Газ. «Советская Киргизия», 29 квітня 1945 р.

³⁶ Там же.

³⁷ «Народное хозяйство Киргизской ССР. Статистический сборник», Фрунзе, 1957, стор. 24.

³⁸ Там же.

³⁹ «Народное хозяйство Киргизской ССР. Статистический сборник», стор. 32—33.

⁴⁰ ПА ИП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 2, од. зб. 637, арк. 118.

Помітного розвитку в роки війни набула місцева і кооперативна промисловість. Оскільки основні промислові підприємства, що випускали товари народного споживання, були переведені на виробництво продукції для армії, то на місцеву і кооперативну промисловість було покладено завдання задоволення населення товарами широкого вжитку на основі використання місцевих сировинних ресурсів. З'явилася велика кількість районних і міських промкомбінатів і промартілей. Так, у 1945 р. в республіці діяли 61 райпромкомбінат, 83 артілі промкооперації і 186 артілей кооперації інвалідів⁴¹. Валова продукція місцевої промисловості в 1945 р. зросла у порівнянні з 1940 р. учетверо, а кооперативної промисловості — в 1,2 раза⁴².

Розміщення евакуйованих підприємств, нові завдання, що стали перед республікою, привели до серйозних змін у структурі промисловості і у виробництві продукції. Так, питома вага валової продукції металообробної промисловості зросла з 13,3% в 1940 р. до 38,2% в 1945 р., швейної галузі — з 4,4 до 7,9%. Питома вага харчо-смакової галузі знизилася з 46,3 до 26,7%, а текстильної — з 16,5 до 9,6%⁴³. Отже, якщо у передвоєнний період у валовій продукції промисловості Киргизької РСР переважне місце займали галузі переробної промисловості (65,6%), то на кінець війни (1945 р.) вирішальну роль почали відігравати такі галузі, як металообробна і гірничорудна. Питома вага переробної промисловості знизилася до 40,8%.

У роки Вітчизняної війни швидко зростали ряди робітничого класу та інженерно-технічних працівників. Загальна кількість робітників і службовців у промисловості республіки зросла в 1945 р. у порівнянні з 1940 р. на 35%, у тому числі робітників — на 27%, інженерно-технічних працівників — на 70%⁴⁴. Чисельність працівників, зайнятих у великій промисловості, збільшилась за цей час на 32%⁴⁵.

Великі зміни сталися і в якійсь частині складі робітників. Внаслідок призиву значної частини кадрових робітників у ряди Радянської армії промислові підприємства комплектувалися шляхом оргнабору, мобілізацій, за рахунок молоді, яка закінчила ремісничі училища і школи фабрично-заводського навчання. Отже, спостерігалось скорочення чисельності кадрових робітників у промисловості, збільшення питомої ваги молодих за стажем робітників, жінок. Так, випускники ремісничих училищ і шкіл ФЗН, тобто молоді робітники, становили від 10 до 13% до загальної кількості робітників кам'яновугільних рудників⁴⁶. Питома вага жінок у складі промислових робітників республіки зросла з 29,6 у 1940 р. до 54,8% в 1945 р.⁴⁷ У кам'яновугільній промисловості число жінок, зайнятих на підземних і поверхневих роботах, у 1944 р. зросло у порівнянні з 1940 р. більш як удвоє і становило 35% до загальної кількості робітників⁴⁸.

Промисловість Киргизької РСР, що є невід'ємною частиною всієї соціалістичної промисловості країни, відіграла значну роль у забезпеченні Радянської армії озброєнням, боєприпасами, спорядженням і продовольством. Робітничий клас Киргизії, борючись за виконання замовлень фронту, вніс гідний вклад у справу захисту Батьківщини, повного розгрому німецько-фашистських загарбників.

Киргизький народ і насамперед робітничий клас, як і всі народи СРСР, вихований у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів, гаряче відгукнувся на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду і прийшов на допомогу українському та іншим народам, які постраждали від фашистських окупантів.

Як тільки радянські війська визволили від гітлерівців Донбас, по Киргизії розгорнулось широке збирання подарунків шахтарям. Менше як за місяць було зібрано 18 вагонів сухофруктів та інших продуктів харчування, що в грудні 1943 р. прибули в м. Донецьк. «Палкий шахтарський привіт вам, сини і дочки сонячного Киргизстану, від трудящих визволеного Донбасу! — з почуттям глибокої вдячності писали шахтарі Донбасу трудящим Киргизії. — Приймаємо ваші братні подарунки. В них бачимо ще одне блискуче підтвердження того, що в нашій боротьбі за відбудову рідного Донбасу ми не одинокі, що ліквідація наслідків хазайнування німецьких окупантів стала загальнонародною справою.

З допомогою всієї нашої країни, з допомогою братніх народів нашої великої Батьківщини ми в найкоротший строк відбудуємо Донецький басейн — «Всесоюзну кочегарку»⁴⁹.

Посланців Радянської Киргизії всюди — на шахтах, заводах, фабриках і в колгоспах Донбасу — чекала тепла зустріч. Повернувшись до Киргизії, члени делегації

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 2, од. зб. 253, арк. 38.

⁴² ЦДА Киргиз. РСР, ф. 379 с., оп. 17, 335, арк. 211; газ. «Советская Киргизия», 1 березня 1946 р.

⁴³ ЦДА Киргиз. РСР, ф. 379с, оп. 18, спр. 36, арк. 203.

⁴⁴ Там же, оп. 17, спр. 335, арк. 275.

⁴⁵ Там же, оп. 18, спр. 36, арк. 30.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 56-2, од. зб. 704.

⁴⁷ ЦДА Киргиз. РСР, ф. УЮ с., оп. 117, спр. 37, арк. 33—34.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП Киргизії, ф. 56, оп. 56-2, од. зб. 637, арк. 23.

⁴⁹ «Известия Киргизского филиала АН СССР», Фрунзе, 1954, стор. 24.

розповідали трудящим республіки, як самовіддано бореться український народ за відбудову зруйнованого гітлерівцями господарства. Ці розповіді мобілізували їх на нові трудові подвиги. На заводах Киргизії виготовлялося понад план для підприємств України устаткування та інструменти, у визволені райони УРСР посилалися робітники, інженери, техніки. Для відбудови цукрових заводів України тільки Ново-Троїцький цукровий завод Киргизії відправив 11 вагонів різного устаткування.

Киргизія подала велику допомогу визволенню від фашистської окупації району а у відбудові тваринницьких ферм. Тільки Українській РСР республіка дала безвідплатно 20 тис. коней, 10 тис. голів великої рогатої худоби, 100 тис. овець і кіз⁵⁰.

Переможно закінчивши Велику Вітчизняну війну, Радянський Союз зусиллями всіх народів, керіваних Комуністичною партією, в короткий строк не тільки відбудував народне господарство, а й значно перевищив довоєнний рівень.

Бурхливо розвивалися в післявоєнний період промислові та інші галузі господарства і в Киргизькій РСР. Тепер за рівнем своєї економіки і культури Киргизія стоїть попереду не тільки країн зарубіжного Сходу, а й найбільш розвинутих капіталістичних країн Заходу. Так, у 1960 р. виробництво електроенергії на душу населення в Киргизії було вищим, ніж у Афганістані, в 80 разів, а кам'яного вугілля — в 700 разів⁵¹. Видобуток нафти в Киргизії на душу населення більший, ніж в Італії та Японії. За виробництвом цукру на душу населення Киргизька РСР значно випередила Францію, Італію і ФРН.

Тепер на промислових підприємствах республіки виробляється сучасне устаткування, прилади сільськогосподарські машини, з яких 39 видів експортуються в 35 країн світу, в тому числі в Бельгію, Бразилію, Індію, Бірму та ін.⁵² Ще більш разючі приклади в справі народної освіти, охорони здоров'я, в усіх галузях науки і культури.

Одним з могутніх джерел видатних перемог киргизького народу у будівництві нового життя є дружба народів СРСР. Поряд з усіма радянськими людьми, на чолі з великим російським народом, керовані мудрою партією В. І. Леніна, трудящі Киргизії внесли гідний вклад у будівництво соціалізму, в розгром німецьких фашистів і тепер з іншими народами СРСР впевнено йдуть у комуністичне майбуття.

М. М. ЛЕМЕЩУК

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ В ОБОРОНІ БРЕСТСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Яскравою сторінкою літопису Великої Вітчизняної війни була героїчна оборона Брестської фортеці у 1941 р. Коли влітку 1944 р. війська 1-го Білоруського фронту завершили розгром Брестського угруповання німецько-фашистських військ і 18 липня визволили Брест, перед воїнами постала жахлива картина. Першокласна в минулому російська фортеця, розташована на західній околиці міста, з стінами казарм товщиною в 2 м, численними казематами, обнесеними земляними валами заввишки 10 м, лежала в руїнах. Порослі травом нагромадження бетону й цегли, обвуглілі стовбури дерев, густо полита кров'ю земля багато про що говорили. Це були німі свідки нечуваного в історії масового героїзму захисників бузької твердині. Від вогню ворожих воєнних літаків плавилася цегла, скло, але непохитною була воля радянських людей до перемоги. Це був незрівнянний приклад радянського патріотизму.

Довгий час вважали, що всі учасники героїчної оборони Брестської фортеці загинули в червні 1941 р. Тим часом після війни на руїнах фортеці було виявлено написи, які свідчили, що бої тривали до другої половини липня 1941 р. Пізніше розшукали захисників фортеці. У своїх спогадах вони докладно розповіли те, про що не хотіло писати у донесенні німецько-фашистське командування, і допомогли відтворити дійсну картину оборони.

Героїчна оборона Брестської фортеці проходила в своєрідних для воєнних дій обставинах. Радянські війська, розквартировані у Брестському гарнізоні, в початковий період Великої Вітчизняної війни перебували в особливо невигідному становищі. Наші частини знаходилися в 150 м від переднього краю німецько-фашистських військ у зоні безпосереднього застосування ворожого вогню. Німецько-фашистська армія що знеачка напала на нашу країну, була ретельно підготовлена. 45-а піхотна дивізія, яка повинна була з ходу захопити фортецю, мала дворічний бойовий досвід і в 7—8 разів кількісно переважала оточені в Брестській фортеці радянські війська. Захисники фортеці не мали плану оборони, запасів продовольства, були позбавлені

⁵⁰ «Известия Киргизского филнала АН СССР», стор. 24.

⁵¹ Газ. «Советская Киргизия», 24 лютого 1963 р.

⁵² Там же.

будь-якої підтримки. Наші війська, особливо прикордонні гарнізони, не були своєчасно попереджені про можливість нападу гітлерівської Німеччини. Раптовий удар ворога поставив гарнізон фортеці в дуже скрутне становище. Це особливо відчулося в ході дальшої оборони Брестської фортеці.

З перших хвилин нападу фашистів фортецю оповили дим і полум'я від вибухів бомб, снарядів і мін. Гітлерівці раз у раз шалено атакували. На 12 годину 22 червня фортецю було повністю оточено. Але радянські воїни рішуче билися з ворогом. Стали на захист усі, хто міг тримати зброю. Опір продовжувався в умовах гострої нестачі, а потім повної відсутності води, продовольства, медикаментів і боеприпасів. Стояла спека. Люта спрага мучила людей. Воду доводилося добувати під перехресним вогнем противника. Часто котелок води коштував людського життя. На кінець червня білизна, яку використовували для перев'язок, зсякла. Медикаментів не було. Гноїлися рани бійців.

Нестерпно важко було захисникам фортеці. Але їх не залишала думка про Батьківщину. «Два почуття,— писав у своїх спогадах один з керівників оборони майор П. М. Гаврилов,— гаряча любов до нашої великої Батьківщини й нестримна ненависть до ворога, що напад на нас, допомогли нам у нерівній боротьбі в стінах Брестської фортеці»¹. Радянські воїни не капітулювали перед сильним і підступним ворогом, вони боролись і вмирали як герої. Про їх думки й сподівання красномовно свідчать написи, що збереглися на руїнах Цитаделі, зроблені багнетами й кров'ю в передсмертний час. «Нас було троє москвичів,— розповідає одна з них,— Іванов, Степанчиков, Жунтяев, які обороняли цю Цитадель, і ми поклялися — не підемо звідси. 1941 рік, липень». «Помремо, але з фортеці не підемо!»— говорить інший напис. А ось напис невідомого героя: «Я вмираю, але не здаюся! Прощай, Батьківщино! 20 липня 1941 року».

З історії воєн, що відбувалися при різних соціально-економічних формаціях, відомі численні приклади, коли противнику вдавалося внести певний розклад у середовище ворога. Командир втрачав управління над військами, і вони у більшості випадків капітулювали. Нічого подібного не сталося й не могло статися в Брестській фортеці. Виховані Комуністичною партією в душі безмежної відданості народодові, у душі колективізму, взаємодопомоги, братерства, інтернаціоналізму, радянські воїни, стійко переборюючи всі труднощі й нестатки, стояли на смерть. «Ні кроку назад!»— таким був їх девіз.

Склад захисників Брестської фортеці був багатонаціональним. У фортеці пліч-о-пліч боролися представники різних національностей нашої держави. Так, у 333-му стрілецькому полку 6-ї стрілецької дивізії з 89 захисників, що залишилися живими, було росіян — 67 чоловік, українців — 8, білорусів — 6, євреїв — 2, чувашів, азербайджанців, грузинів, осетинів, узбеків і калмиків — по одному чоловіку².

З 4 тис. бійців і командирів, які були оточені ворогом у фортеці, залишилися живими близько 350 чоловік, з них 58 українців. У числі тих, хто загинув, славні сини українського народу політрук М. В. Нестерчук, старший лейтенант В. І. Битко, лейтенант С. Ф. Шрамко, замполітрука А. М. Дерев'янка, старший сержант Т. Г. Гребенюк та ін.

На всіх чотирьох укріпленнях Брестської фортеці³ під керівництвом комуністів і комсомольців було створено стійкі загони й групи захисників з воїнів розрізаних підрозділів, членів їх сімей. Але фашистам вдалося розчленувати фортецю на окремі ділянки. Незважаючи на це, захисники фортеці вели на самостійних ділянках запеклі оборонні бої, продовжували стояти на смерть.

На Північному острові (Кобрінське укріплення) утворилося кілька стійких груп. Наполегливий опір ворогу чинили радянські воїни, які зайняли оборону в Східному форті. Героїзм воїнів Східного форту змушене було визнати навіть фашистське командування. У донесенні «Про взяття Брест-Литовська» командир 45-ї піхотної дивізії писав: «Сюди не можна було підступитися, маючи тільки піхотні засоби, бо чудово організований рушничний та кулеметний вогонь з глибоких окопів і з-під підковоподібного двору скошував усіх, хто наближався... 30 червня 1941 р. готувався наступ з бензином, маслом і жиром. Все це скочували в діжках і пляшках в окопи форту, де передбачалося підпалити його ручними гранатами й запалювальними кулями»⁴.

Вирішальну роль у мобілізації воїнів на боротьбу з озвірілими фашистами відіграло партійне бюро Східного форту, утворене вранці 23 червня політруком С. С. Скрип-

¹ Газ. «Красная Звезда», 26 липня 1956 р.

² Основний фонд музею героїчної оборони Брестської фортеці (далі — ОФ МГОБФ), оп. 333, спр. 1—89.

³ Брестська фортеця складається з окремих островів, що омиваються ріками Західний Буг, Мухавець та їх рукавами. Кожен острів становить окреме укріплення і має своє найменування: Цитадель, Волинське, Тереспольське й Кобрінське.

⁴ ОФ МГОБФ, спр. 510, стор. 5—18.

ником, лейтенантами Я. І. Колонійцем і С. С. Марковим. Політпрацівник С. С. Скрипник⁵ у складних бойових обставинах проявив найкращі якості комуніста. Йому доводилося розв'язувати найрізноманітніші питання оборони. Про це пише у своїх спогадах І. Ф. Черняєв: «Колішній шахтар, високий і вродливий, він швидко став душею оборони. Авторитет його серед солдатів і офіцерів був безперечним. До Скрипника йшли з будь-якими питаннями»⁶. Воїнів завжди вражала моральна чистота його образу, відданість справі, за яку він боровся, гуманізм, доброта і скромність.

У важких умовах, що склалися, перед партійним бюро постали дуже відповідальні завдання. Необхідно було виявити наявний начальницький і сержантський склади, поставити їх на чолі червоноармійців, врахувати й розподілити зброю; взяти на облік комуністів і комсомольців розрізаних підрозділів 6-ї й 42-ї стрілецьких дивізій, які зосередились у Східному форті, створити партійну і комсомольську організації, призначити агітаторів, які повинні були роз'яснювати воїнам справедливий характер війни з боку СРСР і загарбницький — з боку Німеччини, виховувати ненависть до фашизму, вселяти віру в остаточну перемогу. Необхідно було своєчасно попередити можливі випадки панікерства й боягузтва, поширювати бойовий досвід. Для розв'язання цих завдань С. С. Скрипник увечері 23 червня скликав партійні збори, на яких було затверджено склад партійного бюро.

Як згадує Г. С. Макаров, на цих незвичайних партійних зборах виступили комуністи С. Ф. Шрамко, Я. І. Коломієць, С. С. Марков та ін. Особливо хвилюючим був виступ С. С. Скрипника. Охарактеризувавши становище, він поставив конкретні завдання по забезпеченню надійної оборони зайнятого рубежу, розгортанню роботи по прийому в партію кращих воїнів з числа комсомольців і тих, що проявили героїзм у боях. Він закликав нещадно боротися з тими, хто порушує дисципліну, проявляє боягузтво. «Будемо битися, — сказав наприкінці С. С. Скрипник, — поки не придуть нам на допомогу дивізії, які б'ються за Брестом. Труднощі й нестатки будемо переносити всі разом. Смерть фашистам, які ступили на нашу землю! Переможемо або загинемо!»⁷. Як відомо, лінія фронту 23 червня 1941 р. проходила на 100 й більше кілометрів на схід від Бреста. Це ускладнювало оборону.

Пізніше до Східного форту прибув командир 44-го стрілецького полку майор П. М. Гаврилов. Як старший за званням, він очолив оборону. Політрук С. С. Скрипник став комісаром оборони форту. Весь особовий склад входив у три роти. Між основними опорними пунктами зв'язківці встановили телефонний зв'язок. Знайдена у форті рація використувалася для прийняття зведень Радінформбюро. 24 червня відбулися другі партійні збори, на яких майор П. М. Гаврилов доповів про розроблений штабом план оборони. Збори розглянули понад 30 заяв про вступ до партії.

Тим часом фашистське командування намагалося будь-що оволодіти фортом. Одна за одною повторювалися психічні атаки. У бій кидалися все нові й нові резерви. Противник вжив слезоточиві гази. Становище захисників дедалі ускладнювалося. Ріділи їх ряди, кінчалися продовольчі запаси. Смертю героя загинув один з організаторів оборони командир батареї 393-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону лейтенант С. Ф. Шрамко, який до призову в армію працював у рідному колгоспі Немірвського району, Вінницької області. «Шрамко був таким командиром, — пише молодший сержант Р. К. Семенюк, — яких люблять солдати. І шуткувати, і вчити вмів. Друга й третя батареї нам заздрили. Наша батарея завжди тримала перше місце по дивізіону. Бойовий командир Шрамко був поранений ще у фінську кампанію, мав нагороди»⁸.

Багато винахідливості в той час проявив росіянин лейтенант А. Д. Домієнко⁹. У форті знаходився артилерійський склад 333-го стрілецького полку, але його було висаджено в повітря в перші години війни фугасною авіабомбою. Зброю й боеприпаси доводилося розшукувати під руїнами фортеці. Але це джерело не було надійним. З ініціативи лейтенанта А. Д. Домієнка вночі, коли фортеця не освітлювалася ракетами, воїни виходили з форту і, плазуючи, збирали автомати битих гітлерівців. Часто за автомат чи пістолет люди платили своїм життям. А коли ворог, підійшовши дуже близько до укріплення, зайняв земляний вал навколо форту, захисники фортеці стягали фашистські трупи із зброєю гаками у форт.

29 червня фашисти пред'явили командуванню оборони форту останній ультиматум і заявили про свій намір стерти з лиця землі форт, якщо захисники фортеці відмовляться капітулювати. Дану на роздуми годину було використано для проведення відкритих партійних зборів. На збори з'явилися всі, хто міг тимчасово залиши-

⁵ С. С. Скрипник загинув у полоні.

⁶ «Герои Брестской крепости», Кемерово, 1959, стор. 58.

⁷ ОФ МГОБФ, спр. 144, стор. 183.

⁸ ОФ МГОБФ, оп. 393, спр. 16, стор. 37.

⁹ А. Д. Домієнко втратив обидві ноги, зараз живе в Ленінграді.

ти свій бойовий пост. Рівно через годину повинна була вирішитися доля кожного — або принизливий фашистський полон, або героїчна смерть. «Політрук Скрипник говорив усього кілька хвилин,— згадає лейтенант Я. І. Коломієць,— але слова цієї людини лунали твердо й пристрасно. Давши політичну оцінку обстановці, що створилася, не приховуючи всієї скрутності становища, він надав слово нашому командирові»¹⁰. Після майора П. М. Гаврилова виступило багато комуністів, комсомольців, безпартійних. Їх виступи були короткими: «Зрадників і боягузів серед нас немає!», «Будемо боротися до кінця, на те ми комуністи!», «Всі залишаємося — і комуністи і не комуністи!». Близько 100 чоловік подали заявки і тут же були прийняті до лав партії. А коли через годину фашисти почали генеральний штурм гарнізону, що відхилив ультиматум, шойно прийняті в партію воїни кров'ю виправдовували високе звання комуніста.

Противник пустив у хід крупнокаліберну артилерію. Для захоплення фортеці командир 45-ї піхотної дивізії дали 4-й хімічний полк особливого призначення, який мав кілька нових найпотужніших установок системи «Тор», що стріляли снарядами вагою 1200 і 2000 кг¹¹. Від вибухів здригалася земля. Ідкий дим просочувався у каземати і утруднював дихання. Протягом доби лавини вогню обрушувалися на мужніх людей, позбавлених сну, їжі, води, моральної підтримки ззовні, але вони до останнього подиху не випускали з рук зброю. У кожного була одна думка — загинути, але не зрадити присязі, не посоромити червоної прапора частини. 30 червня після варварського нальоту фашистам вдалося проникнути у форт і захопити окремі каземати. Більшість захисників фортеці героїчно загинула. Тепер билися за кожен п'ядь землі. Командування форту прийняло рішення: воїни розсереджувалися на дрібні групи й спускалися в катакомби. Постало питання про врятування бойового прапора 393-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону, в якому залишилося лише кілька чоловік. Шойно прийнятий до лав Комуністичної партії, вінничанин молодший сержант Р. К. Семенюк загорнув прапор у чехол, поклав у брезентове відро, прикрив для більшої надійності клунок у ніші жерстяним відром і старанно замаскував це місце. Воїни вели бої у фортеці до 14 липня 1941 р. і весь цей час їх не залишала думка про святиню дивізіону. Через 15 років Р. К. Семенюк приїхав з далекого Кузбасу, відшукав у руїнах Східного форту бойовий прапор і урочисто передав його на вічне зберігання Музею героїчної оборони Брестської фортеці.

Внутрішнім кільцем Східного форту до останньої хвилини командував колишній командир мінометної батареї 125-го стрілецького полку лейтенант Я. І. Коломієць, уродженець Лубенського району, Полтавської області. Численні атаки гітлерівських загарбників було відбито воїнами під командуванням цього сміливого, відданого Батьківщині комуніста. У своїх перших двох атаках на Східний форт вранці 22 червня 1941 р. фашисти зазнали великих втрат. Лейтенант Я. І. Коломієць з групою сміливців неодноразово пробивався в розташування ворога. Вночі 23 червня Я. І. Коломієць зробив спробу встановити зв'язок з підрозділами, що вели бої в Цитаделі. Невеликому загону розвідників удалося непоміченим проникнути в район сусідніх будинків комскладу, але там уже були німці. Довелося вступити в бій з чисельно переважачим противником. Було знищено багато гітлерівців, але й група Я. І. Коломієця зазнала тяжких втрат і повернулася у форт. Залишаючись у форті, воїни продовжували стійко оборонятись. Тільки тоді, коли цю ділянку форту під час жорстокого бомбардування було повністю зруйновано, фашисти захопили в полон пораненого, напівзасипаного землею Я. І. Коломієця і кількох воїнів. Він був у таборах для військовополонених Бяла-Польська (Польща), Дрездена (Німеччина) і Санднеса (Південна Норвегія). У полоні Я. І. Коломієць продовжував боротись проти фашизму. Двічі він намагався втекти з фашистських таборів, але не зміг здійснити свій намір. Залишаючись у таборах, радянський патріот встановив зв'язки з антифашистським підпіллям, за завданням комуністичного центру вів агітаційну роботу серед військовополонених, готував втечі з концтаборів, вербував надійних людей до антифашистської організації, налагоджував зв'язки з місцевим антифашистським рухом. Перебуваючи в таборі Санднес, Я. І. Коломієць встановив зв'язок з норвезькими комуністами. Через них він одержував інформацію й матеріальну підтримку, пересилав листівки й звернення до норвезького народу, що викривали суть фашизму й гітлерівський порядок у Європі. За проявленій героїзм у боях, активну антифашистську діяльність у тилу ворога лейтенанта Я. І. Коломієця нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Зараз Яків Іванович працює майстром цеху Жабинківського райпромкомбінату, на Брестчині. Комуністи підприємства виявили йому високе довіря, обравши секретарем партійної організації.

У Східному форті довгий час тримали оборону рядові 393-го окремого артилерійського дивізіону О. Вовченко і Я. Стародубець. На цій же ділянці героїчно бився з ворогом старшина комуніст М. Павленко.

¹⁰ ОФ МГОБФ, спр. 144, стор. 207.

¹¹ ОФ МГОБФ, спр. 510, стор. 6.

Протягом багатьох днів на Північному острові мужньо оборонялися захисники Східних воріт. Групу воїнів, що зайняла оборону вздовж східного валу, очолив старший політрук М. В. Нестерчук. Артилеристи вручну викочували на кріпосні вали гармати й вели шалений вогонь по ворогу. Політрук не випускав з рук зброї, поки билося його полум'яне серце. Коли кінчилися боеприпаси, група М. В. Нестерчука кинулася в останню штикову атаку, в якій загинули майже всі захисники валу, у тому числі й М. В. Нестерчук. Це було на початку липня 1941 р.

Ще одну групу бійців на валу Кобринського укріплення очолив секретар комсомольського бюро 98-го окремого протитанкового артилерійського дивізіону А. М. Дерев'яно. В умілих руках комсомольського ватажка і його товаришів був станковий кулемет. Близько двох тижнів вони відбивали атаки фашистів, які намагалися захопити Кобринське укріплення. Праме попадання авіабомби, кинутої фашистським стервятником, обірвало життя безстрашного комуніста, улюбленця дивізіону, та його бойових друзів.

На Кобринському укріпленні до останнього подиху захищали свій рубіж і загинули смертю героїв гірник з Донбасу старший лейтенант О. Х. Сушенко, командир першого стрілецького батальйону 125-го стрілецького полку 6-ї стрілецької дивізії капітан А. Ф. Гончар, уродженець Дніпропетровська, і багато інших воїнів з України.

У Цитаделі ділянку правого крила казарми 333-го стрілецького полку обороняли штабні підрозділи й полкова школа 44-го стрілецького полку. Їх очолив начальник полкової школи старший лейтенант комуніст В. І. Битко. Він прибув сюди, коли фортеця палає у вогні. Ворог уже прорвався до її серця — у Цитадель. В. І. Битко переправив через р. Мухавець частину курсантів на Кобринське укріплення, вказав їм маршрут руху в напрямку обладнаних позицій і повернувся в разташування свого полку, щоб вивести з Цитаделі решту людей. Та обставини склалися так, що йому не вдалося здійснити свій задум до кінця. В. І. Битко залишився в Цитаделі й керував обороною розрізних підрозділів. Досвідчений, сміливий, з залізною волею, він не раз водив своїх бійців в атаку. Його появу в Цитаделі було зустрінuto громовим криком «Ура!». «Ми відчули тоді, — пише колишній начальник бібліотеки 44-го стрілецького полку рядовий М. С. Білоусов, — і це усвідомлюється тепер, як важливо, щоб у тяжку хвилину прийшла саме та людина, за якою, як кажуть, можна піти у вогонь і у воду»¹². Його дуже поважали в полку. «Наш Чапай» — називали його курсанти, і справді, його звали Василь Іванович і зовні він нагадував уславленого героя громадянської війни. Тяжко поранений, В. І. Битко потрапив у полон наприкінці червня і в той же день утік, але фашистська куля наздогнала його, коли він перепливав річку. Так загинув славний син України.

Одним з керівників оборони на ділянці 44-го стрілецького полку в Цитаделі був помічник начальника штабу цього полку старший лейтенант комуніст О. І. Семененко. Під час нападу гітлерівців на Брестську фортецю він виконував обов'язки начальника штабу. Очолені О. І. Семененком, бійці відбивали шалені натиски фашистів. Місяця сутичок кривалися трупами гітлерівців. Серед воїнів, які боролися на цій ділянці, важко назвати окремих героїв. Героєм був кожний. Виняткову мужність захисників фортеці змушені були визнати навіть вороги. Пастор Рудольф Гшопф писав: «Гарнізон так званого «Офіцерського корпусу» на Центральному острові загинув буквально разом з своїм приміщенням... Їх опір тривав, аж поки не були зруйновані й зрівняні з землею стіни приміщення більш сильними вибухами»¹³. 24 червня 1941 р. на пам'ятній нараді командирів, що прийняла широко відомий тепер наказ № 1, старшого лейтенанта О. І. Семененка було призначено начальником штабу зведеної групи, яка обороняла Цитадель.

На початку липня, коли більшість захисників північно-західної частини Цитаделі загинула і дальший опір був безперспективним, О. І. Семененко прийняв рішення вийти з оточення. Група воїнів у нічній темряві благополучно форсувала рукав р. Мухавець, але при переході через вал була атакована противником. Тяжко поранений і контужений у рукопашній сутичці, О. І. Семененко потрапив до рук фашистів. Він переніс усі страхиття гітлерівських концентраційних таборів і повернувся на Батьківщину після закінчення війни. Тепер О. І. Семененко живе й працює в м. Миколаєві. Батьківщина високо оцінила його бойові заслуги, нагородивши орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

Смертю героя загинув захисник Цитаделі парторг полкової школи 455-го стрілецького полку старший сержант Т. Г. Гребенюк. Багато разів ходив він в атаку. Коли в Цитаделі наступив критичний момент і необхідна була хоч незначна допомога зброєю, боеприпасами й медикаментами для продовження опору, старшому сержантові було доручено пробитися з групою бійців у місто, доповісти командуванню

¹² ОФ МГОБФ, оп. 44, спр. 4, арк. 8.

¹³ Dr. R. Gschöpf. Mein Weg mit der 45. Infanterische Division, Osterreich, Linz, 1955, стр. 158.

про становище у фортеці, одержати допомогу. Захисники фортеці були впевнені, що в місті наші війська. Група Т. Г. Гребенюка прорвалася через фашистський заслон, але в Бресті вона зіткнулася з ворожим патрулем. До фортеці парторг не повернувся.

У Цитаделі, в районі Холмських і Брестських воріт, воював командир взводу полкової школи 44-го стрілецького полку молодший лейтенант Ф. О. Забірко, уродженець Луганської області. Обороняв Цитадель рядовий мінометної батареї 84-го стрілецького полку З. С. Ковтун, який зараз працює шофером у Звенигородському районі на Черкащині. У розташуванні 333-го стрілецького полку воював рядовий 44-го стрілецького полку М. В. Твердохліб. В обороні казарм 44-го стрілецького полку, розташованих на Центральному острові, брав участь помічник командира взводу роти ППО цього ж полку сержант Я. С. Крюк. Неприємний, він потрапив у полон. Двічі в 1941 р. намагався втекти з таборів, та безуспішно. Йому вдалося здійснити свій задум тільки в березні 1942 р. Я. С. Крюк став партизаном. Навесні 1944 р. його партизанський загін влився в діючу армію. Сержант Я. С. Крюк брав участь у боях на фронтах Великої Вітчизняної війни і демобілізувався в 1946 р.

У Львівському драматичному театрі ім. М. Заньковецької працює артист С. Т. Бобренок, колишній молодший сержант 3-ї комендатури 17-го Червонопрапорного прикордонного загону. Він теж був одним з активних учасників оборони Цитаделі. За героїзм, проявлений в боях з фашистами, С. Т. Бобренок був нагороджений орденом Слави 3-го ступеня й медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Фельдшер 95-го медикосанітарного батальйону сержант І. Л. Губар, уродженець Чернігівської області, брав участь у жорстоких сутичках з ворогом на Волинському укріпленні з перших годин війни.

У невеликій статті неможливо перелічити прізвища й описати подвиги всіх українців — захисників Брестської фортеці. Мужній гарнізон, до складу якого вони входили, показав усьому світу незламну волю до перемоги, справжній героїзм радянського солдата. Численні експонати й документи в музеї героїчної оборони Брестської фортеці й наведені приклади свідчать про те, що німецько-фашистські війська стримувалися тут не застарілими кріпосними укріпленнями, а мужністю і стійкістю, масовим героїзмом, високою свідомістю радянських солдатів, які стали грудьми на захист своєї соціалістичної Батьківщини. Їх подвиги служитимуть прикладом для молоді багатьох поколінь усього світу. Про це свідчать численні записи, зроблені в Книзі відвідувачів музею. Ось деякі з них: «Ми, гірники шахти 1—4 Краснодону, обіцяємо бути в труді такими ж сильними, якими були захисники Брестської фортеці в бою. Шахтарі Ярошук, Левицький»; «Безсмертні подвиги бійців Радянської Армії служитимуть прикладом бійцям Чехословацької Армії. Група офіцерів Чехословацької Армії»; «...Ми знаємо, що їх мужність завжди буде прикладом для радянських людей, а також для нас. Від групи 15 канадських туристів Стенлі Линкевич».

У січні 1963 р. проїздом у Німецьку Демократичну Республіку на VI з'їзд Соціалістичної єдиної партії Німеччини члени делегації КПРС зупинилися у Бресті й відвідали музей героїчної оборони Брестської фортеці. Після огляду експозиції музею вони залишили в Книзі почесних відвідувачів такий запис: «Музей, який розповідає про безсмертні подвиги захисників Брестської фортеці, — це музей слави, доблесті, героїзму радянських людей, вихованих партією комуністів — партією великого Леніна. Честь і Слава героям! На їх прикладах будуть виховуватися мільйони патріотів Радянської Батьківщини, що крокує до торжества комунізму! Л. Ільчов, Б. Пономарьов, Н. Муравйова, П. Сатюков, О. Аджубей».

Випестована великою партією Леніна непорушна дружба народів СРСР під час Великої Вітчизняної війни була надійно скріплена политою на полі бою кров'ю. Морально-політична єдність, згуртованість, патріотизм і дружба народів мали вирішальне значення для змичнення боездатності Радянської Армії і забезпечення перемоги над фашизмом. У післявоєнні роки дружба народів нашої країни розвивається й міцніє з кожним днем. Яскравим прикладом цього може бути ставлення радянських людей до увічнення пам'яті загиблих у Брестській фортеці. Учасники оборони, які часто приїжджають у Брест, щоб вклонитися праху своїх загиблих товаришів, зустрічаються тут, як рідні брати. На святкуванні 20-річчя оборони Брестської фортеці було вирішено на місці колишніх боїв створити інтернаціональний парк — символ пам'яті загиблим і дружби народів країни. На величезній території фортеці, де намічено розбити пам'ятник-парк, захисники фортеці посадили молоді дерева. У створенні парку беруть участь численні міста й села нашої країни, окремі люди. 4 листопада 1962 р. у Брест прибули посланці 25 областей України. Вони посадили на території фортеці молоді клени, дуби, ясени, що будуть нести почесну варту біля стін Цитаделі слави, і поклялися наполегливо працювати, боротися за мир, докласти всіх зусиль, щоб на земній кулі більше не вирувало полум'я війни, щоб крони посаджених дерев пишно розросталися і щоб до них ніколи не доторкнувся ураган осколків і куль.

В. А. ЧИРКО

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛУ НАРКОМНАЦУ

(1918—1919 рр.)

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановленням диктатури пролетаріату перед Комуністичною партією постало завдання побудови першої в світі соціалістичної багатонаціональної держави. Одним з найважливіших завдань у зв'язку з цим було практичне розв'язання національного питання, встановлення правильних взаємовідносин з трудящими національних окраїн.

Свою програму з національного питання Комуністична партія почала послідовно проводити в житті з перших днів існування Радянської влади. Вже у зверненні ІІ Всеросійського з'їзду Рад до робітників, солдатів і селян підкреслювалось, що Радянська влада «забезпечить усім націям, які населяють Росію, справжнє право на самовизначення»¹.

Надаючи великого значення національному питанню, Комуністична партія створила в складі Радянського уряду спеціальний орган державної влади — Народний Комісаріат у справах національностей — перший в історії людства орган захисту інтересів раніше пригноблених народів, ліквідації наслідків національно-колоніального гніту і встановлення братерського співробітництва народів Росії.

Програма дій Радянської держави та її органу — Наркомнацу щодо розв'язання національного питання була визначена в «Декларації прав народів Росії», в основу якої були покладені такі непорушні ленінські принципи національної політики Комуністичної партії: 1) рівність і суверенність народів Росії; 2) право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави; 3) скасування всіх і всяких національних та національно-релігійних привілеїв і обмежень; 4) вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, що населяють територію Росії².

У Народному Комісаріаті в справах національностей зосереджувались питання будівництва органів Радянської влади і економіки, культури і освіти, фінансів і продовольчого постачання, формування військових частин і оборони країни, а також інші важливі питання життя національностей.

Усі заходи Радянської влади Наркомнац здійснював через національні комісаріати і відділи, основним завданням яких було: «1) Інформування Радянської влади про потреби даної національності; 2) інформування національностей про всі кроки і заходи Радянської влади; 3) задоволення через органи Радянської влади культурно-освітніх потреб мас населення даної національності; 4) найширша масова агітація і пропаганда ідей Радянської влади серед мас даної національності; 5) улагодження всякого роду конфліктів, що виникають між органами Радянської влади і національностями; 6) вироблення на засадах Радянської Конституції основ і положень адміністративно-територіальної автономії, де це вимагається особливими економічними і територіальними умовами»³.

Національні комісаріати і відділи Наркомнацу створювали безпосередньо національні комуністичні партії та органи Радянської влади. Вони висували на відповідальні посади працівників, які були обізнані з особливостями розвитку даної національності, знали її мову і культуру, запити і потреби, які користувалися довірою народу. Такий демократичний спосіб комплектування комісаріатів і відділів Наркомнацу мав велике значення для встановлення зв'язку з масами і згуртування їх навколо Радянської влади.

Першими національними комісаріатами Наркомнацу були Польський і Литовський, створені в листопаді 1917 р. В січні 1918 р. утворилися комісаріати в справах білорусів, вірмен, євреїв і мусульман⁴.

У період культу особи Сталіна діяльність національних комісаріатів та відділів Наркомнацу майже не висвітлювалась в нашій історичній літературі, недооцінювалось розроблення історії комуністичних партій національних радянських республік. Увага істориків зосереджувалась, головним чином, на дослідженні роботи самого Наркомнацу і, особливо, на висвітленні діяльності Сталіна, який очолював його. У згаданій праці Є. І. Песікіної досить повно показується робота Колегії

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 211.

² «Образование СССР. Сборник документов», М.—Л., 1949, стор. 20.

³ «Народный Комиссариат по делам национальностей. Отчет о деятельности», 1918, М., стор. 5.

⁴ Е. И. Песикина. Народный Комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917—1918 гг., М., 1950, стор. 53, 55, 58.

Наркомнацу, ряду національних комісаріатів і відділів, але не розкривається діяльність Українського відділу Наркомнацу. В даній статті зробимо спробу висвітлити це не досліджене питання.

Ще в грудні 1917 р. Президія Московської Ради депутатів трудящих, за згодою Народного секретаря Української Республіки при уряді РРФСР В. П. Затонського, доручила члену своєї Президії С. О. Сові-Степняку організувати комісаріат у справах українців Москви і Московської області, а також гурток комуністів-українців. Спочатку було створено гурток комуністів-українців при солдатській секції Московської Ради, який випускав прокламації, посилав агітаторів на Україну під час боротьби трудящих проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Скоро цей гурток виріс в організацію при Московському Комітеті РКП(б)⁵. Після переїзду уряду Радянської Росії з Петрограда до Москви з ініціативи В. І. Леніна 21 квітня 1918 р. було прийнято рішення про Український відділ Народного Комісаріату в справах національностей⁶. Він був утворений на основі комісаріату в справах українців Москви і Московської області. Завідуючим Українським відділом Наркомнацу Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад України призначав члена ВУЦВК І. Ю. Кулика⁷, а заступником — С. О. Сову-Степняка⁸.

При визначенні організаційної структури Українського відділу був використаний досвід роботи Польського, Литовського, Білоруського, Вірменського комісаріатів Наркомнацу. Крім загального відділу на чолі з завідуючим і його помічником, були створені ще три: культурно-освітній, зв'язку і біженський, кожний з яких очолював завідуючий. Культурно-освітній відділ включав агітаційний підрозділ у складі завідуючого підрозділом, секретаря і п'яти роз'їзних агітаторів, а також підрозділ преси. Біженський відділ мав підрозділ політемігрантів⁹.

Загальний відділ здійснював контроль за діяльністю всіх відділів, за виконанням постанов партії і уряду. Найважливіші питання, що мали значення загального характеру, розв'язувались колегією Українського відділу, яка складалась із завідуючого колегією, його помічника, діловода і завідуючих усіх відділів.

Культурно-освітній відділ розв'язував питання роботи шкіл, народних університетів, курсів, бібліотек, організації лекцій-концертів. Підрозділ преси готував до видання книжки, брошури, листівки, випускав періодичний друкований орган відділу «Вісник Українського відділу Народного Комісаріату справ національних». Біженський підрозділ займався влаштуванням біженців і політемігрантів з України. Зв'язок з підрозділами і відділеннями Українського відділу Наркомнацу підтримував відділ зв'язків¹⁰.

У губерніях РРФСР, в яких українців налічувалося не менше 50 000 чоловік, створювались губернські підрозділи Наркомнацу¹¹. В тих губерніях і областях, де українців проживало менше 50 000 чоловік, але які за своїм географічним положенням не могли бути включені в сферу відання українського підрозділу суміжної губернії також утворювались губернські підрозділи. Залежно від кількості українського населення губернські підрозділи відкривали повітові відділення або відряджували на постійне місце перебування в повіт свого повноважного представника, який працював у тісному контакті з губвиконкомом під загальним керівництвом губернського українського підрозділу¹².

Спочатку Український відділ Наркомнацу мав свої підрозділи в Ярославлі, Тамбові і Калузі, а в Петрограді, Брянську, Орші, Курську — відділення. Після розгрому білогвардійської контрреволюції і заколоту білочехів були утворені Саратовський, Сімбірський, Самарський і Пензенський підрозділи Українського відділу Наркомнацу¹³. Підрозділи і відділення організовували представники, яких спеціально Український відділ Наркомнацу направляв на місця.

Український відділ Наркомнацу, його підрозділи і відділення проводили роботу під безпосереднім керівництвом українських секцій, створених при відповідних партійних комітетах РКП(б). Усі комуністи, що працювали в Українському відділі Нар-

⁵ Центральний Державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 1-а.

⁶ Центральний Державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 462, арк. 3.

⁷ Там же.

⁸ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 3, оп. 1, од. зб. 171, арк. 1.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 21-а.

¹⁰ «Вісник Українського відділу Народного Комісаріату справ національних» (далі — «Вісник»), 1918, № 1, стор. 2.

¹¹ Всього українського населення в РРФСР налічувалося у 1920 р. 6 283 220 чоловік (ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 628, арк. 143).

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 628, арк. 139.

¹³ «Вісник», 1919, № 10, стор. 4.

комнацу, входили до складу Української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б)¹⁴.

При Українському відділі Наркомнацу була створена фракція комуністів. У четвертому номері «Вісника» за 1918 р. був надрукований «Статут фракції комуністів при Українському відділі Народного комісаріату національних справ». До фракції входили усі комуністи-співробітники Українського відділу. Вона контролювала політичні дії і виступи своїх членів, була установою товариського суду для них. Статутом передбачались одноразові внески комуністами для потреб фракції. Засідання фракції проходили не менше одного разу на тиждень. На засіданнях обиралась президія фракції у складі голови, його товариша і секретаря. Головою президії фракції був обраний І. Ю. Кулик, товаришем голови — С. О. Сова-Степняк.

У грудні 1918 р. була створена українська секція при Петроградському комітеті РКП(б)¹⁵. Тамбовський підвідділ організував комуністичні осередки в Тамбові, Борисоглебську, Козлові та інших повітах Тамбовської губернії. Українські осередки РКП(б) були утворені в Самарі, Бузудуку, Бугуруслані¹⁶. В другій половині 1918 р. почала діяти українська секція в Ташкентській організації РКП(б), яка налічувала понад 100 членів партії. У містах і селах Туркестанського краю організувалися підвідділи української секції РКП(б)¹⁷.

Під керівництвом українських секцій РКП(б) Український відділ Наркомнацу з перших днів свого існування розгорнув активну діяльність. Насамперед, велику увагу було приділено організації допомоги населенню України, яке рятувалось від німецьких інтервентів та петлюрівців з окупованих районів.

Спільно із створеною в Москві Центральною Колегією в справах полонених і біженців Український відділ Наркомнацу проводив реєстрацію українського населення, подавав йому матеріальну допомогу, забезпечував житлом, роботою.

У звіті про роботу цього відділу відзначалось, що до 21 жовтня 1918 р. було зареєстровано 91 141 чоловік з України¹⁸.

Державні органи РРФСР виявляли піклування про евакуйованих з України. Так, Президія ВЦВК 20 квітня 1918 р. прийняла постанову видати евакуйованим з Катеринослава в Москву 12 працівникам зв'язку одноразову допомогу по 200 крб. кожному¹⁹.

Українська секція Московського комітету РКП(б) звернулася із спеціальним листом до ЦК РКП(б) про необхідність поліпшити матеріально-побутове становище українських трудящих (організацію безплатних обідів, видачу одягу, взуття тощо)²⁰. При Українському відділі Наркомнацу для евакуйованих з України була організована дешева їдальня.

Велику роботу провів Український відділ Наркомнацу по організації народної освіти і піднесенню політичного і культурного рівня українського населення. Він займався організацією шкіл, клубів, бібліотек, театрів, влаштовував лекції, концерти-митинги, видавав шкільні підручники, навчальні посібники та іншу літературу українською мовою.

При Українському відділі Наркомнацу в Москві була створена бібліотка, в якій у 1918 р. налічувалося понад 1000 книг політичної, наукової та художньої літератури. При їдальні відділу працювала читальня, продавалась агітаційна література. До 1 листопада 1918 р. було продано більше двох тисяч примірників агітаційної літератури українською мовою²¹.

Відділ підготував і видавав листівки, відозви, політичні брошури. Була перекладена українською мовою і видана п'ятитисячним тиражем Конституція РРФСР. 10 000 примірників налічувала відозва до трудящих України, що викривала контрреволюційні дії українських буржуазних націоналістів. У друкарні Українського відділу були опубліковані «Кобзар» Т. Г. Шевченка (5-тисячним тиражем), «Назар Стодоля» з короткою біографією Т. Г. Шевченка і «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського, а також написана завідуючим Українським відділом Наркомнацу І. Ю. Куликом «Історія революції на Україні» (5 тис. примірників), українська граматика із словником (10 000 примірників)²².

Важливе місце в роботі Українського відділу Наркомнацу займали переклад українською мовою, видання і пропаганда праць В. І. Леніна. В листопаді 1918 р.

¹⁴ «Вісник», 1919, № 10, стор. 4.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 84.

¹⁶ «Вісник», 1919, № 10, стор. 4.

¹⁷ Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 57, спр. 26, арк. 187.

¹⁸ «Вісник», 1918, № 7, стор. 2.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 34, спр. 10, арк. 7.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 21, арк. 35.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 57.

²² Там же, арк. 68.

колегія Українського відділу ухвалила: «Негайно перекласти всі статті тов. Леніна українською мовою і видати їх у великій кількості»²³.

Особливо велике значення мало видання українською мовою творів В. І. Леніна з національного питання. Переклад творів великого вождя та їх видання здійснював Саратовський відділ, співробітник якого В. М. Шахрай переклав українською мовою найважливіші ленінські праці з національного питання, у тому числі «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Підсумки дискусії про самовизначення», «Про брошуру Юліуса», а також «Резолюцію з національного питання» Літньої 1913 р. наради ЦК РСДРП з партійними працівниками, тези ЦК РСДРП «Соціалістична революція і право націй на самовизначення» і «Декларацію прав народів Росії».

Твори В. І. Леніна з національного питання були видані окремим збірником (10 тис. примірників)²⁴, до якого, крім зазначених праць В. І. Леніна, було включено «Тези про імперіалізм і національне пригнічення польської соціал-демократії», які мали на меті допомогти читачеві краще зрозуміти значення принципової боротьби В. І. Леніна проти помилок Р. Люксембург та її прихильників у Росії.

Найважливішими опорними пунктами масово-політичної роботи серед українського населення були українські театри і клуби, створені в 1918 р. у 13 містах Радянської Росії. Спочатку в театрах проводились концерти-митинги, а згодом почали ставитись спектаклі.

В репертуарі відкритого в 1918 р. у Москві Українського театру були п'єси класиків української драматургії «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка, «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського, а також твори, що відображали героїку революційної боротьби пролетаріату («Борці за ідеї», «За волю і правду»).

В огляді про діяльність Українського відділу Наркомнацу в кінці жовтня 1918 р. зазначалось, що спектаклі «відвідуються охоче пролетарською сімейною публікою і проходять дуже успішно»²⁵.

В грудні 1918 р. у Москві було відкрито Український пролетарський клуб ім. Т. Г. Шевченка, в якому відбувалися збори Української комуністичної організації при Московському Комітеті РКП(б), діяли курси агітаторів, влаштовувались концерти, а також мітинги, на яких виступали з промовами М. О. Скрипник, І. Ю. Кулик, С. О. Сова-Степняк та ін.²⁶

Український відділ Наркомнацу провів чималу роботу по підготовці курсів універсальних знань. Культурно-освітній відділ підготував приміщення для курсів, розробив програму, підібрав викладачів для читання лекцій українською мовою з історії України, історії української літератури і з українського мистецтва²⁷.

Значну культурно-освітню і масово-політичну роботу серед українського населення проводили підвідділи і відділення Українського відділу на місцях. Наприклад, культурно-освітня секція Курського відділення приступила до організації шкіл у Курській губернії. Одна з таких шкіл була відкрита в серпні 1918 р.²⁸

Велику роль у піднесенні політичного і культурного рівня українського населення відіграв орган Українського відділу Наркомнацу — журнал «Вісник Українського відділу Народного Комісаріату справ національних», що видавався у Москві. Перший номер журналу вийшов 23 липня 1918 р. Усього було випущено 10 номерів: перші шість — по п'ять тисяч примірників, а наступні, в зв'язку з великим попитом на журнал, — по 10 тис.²⁹

На сторінках журналу друкувалися декрети, постанови, звернення та інші документи Ради Народних Комісарів РРФСР, окремих комісаріатів та відділів, офіційні документи ЦК КП(б)У та уряду Радянської України, широка інформація про боротьбу трудящих України за владу Рад тощо. Починаючи з третього номера, журнал друкував «Історію революції на Україні» І. Ю. Кулика — славні сторінки героїчної боротьби Українського народу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні.

Журнал ознайомлював читача також з класиками української літератури і музики, з організаторами і керівниками боротьби за владу Рад на Україні. Майже в кожному номері друкувалися вірші Т. Г. Шевченка, матеріали про великого Кобзаря.

Шляхом як друкovanого слова, так і усної пропаганди й агітації Український відділ Наркомнацу, його підвідділи і відділення на місцях закликали трудящих України зміцнювати інтернаціональні зв'язки з усіма народами нашої крліни і, насамперед, з великим російським народом. У зверненні до українських трудящих

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 70.

²⁴ Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню. Видання Українського відділу Народного Комісаріату справ національних, Саратов, 1919.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 57.

²⁶ «Вісник», 1919 р., № 10, стор. 4.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 57.

²⁸ «Вісник», 1918, № 4, стор. 4.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 68.

Відділ підкреслював, що шлях до вільної Радянської України «лежить через об'єднання працюючих. І тому на нашому прапорі стоїть заклик: «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!»

Звертаючись до комуністів і всіх українських трудящих, що перебували в Радянській Росії, Український відділ Наркомнацу закликав їх включатися в активне життя, вивчати багатий досвід радянського і господарського будівництва російського народу. У зверненні говорилось: «Придивляйтесь, допомагати, брати участь, учитися — от що повинен ти роботи. Багатий досвід для праці на користь не тільки твого краю твоєї любимої України, а й усього світу — от що дає тобі голодна, знесилена, зруйнована твоя друга Батьківщина, певна Батьківщина, бо та перша, Україна, зараз чужі захоплена хижацькими пазурами імперіалістів Берліна»³⁰.

Одним з головних завдань Українського відділу Наркомнацу, його підвідділі і відділень було викриття українських буржуазних націоналістів, які намагалися розірвати братерську дружбу українського народу з російським та іншими народами нашої країни. «Головне завдання культурно-освітнього відділу, — говорилось у доповідній записці Наркомнацу 8 липня 1918 р., — з корінням вирвати «самостійний шовінізм», що зароджувався, і підготувати кадри борців-інтернаціоналістів»³¹.

У лекціях і доповідях, брошурах і листівках, на сторінках «Вісника» комуністи роз'яснювали суть ленінської програми з національного питання, показували, що для буржуазно-націоналістичної Центральної Ради і уряду гетьмана Скоропадського який замінив її, лозунг «самостійності» України був тільки зручною ширмою, якою прикривався окупаційний режим австро-німецьких імперіалістів.

У сьомому номері журналу за 1918 р. було надруковано вірш-пісню на мотив «Зібрались всі бурлаки», в якій виражався гнів трудящих до запроданців українського народу:

«Грай же котрий, та виспуй,
як Київ здавали.
Винниченко та Грушевський
неньку продавали!...

В гострій сатиричній формі на сторінках журналу висміювалось плазування українських буржуазних націоналістів перед монархічним режимом гетьмана Скоропадського, вихваляння націоналістами епохи гетьманщини, їх заклики відновити стару «козацьку вольність»³².

Як заклик до боротьби проти української націоналістичної контрреволюції звучать слова «Селянської пісні»:

«Гей, нумо, хлопці, Славні молодці, Треба скоріше єднатись!	Кату-гетьману І звірю-пану Годі вже нам покорятись!» ³³
---	--

В «Юмористичному листку» «Вісника» викривалась нова зрада українських буржуазних націоналістів, які продавали Україну на цей раз англо-франко-американським імперіалістам і, «мов манни, англічанки із-за моря виглядали»³⁴.

Наркомнац та його Український відділ рішуче присікали спроби українських буржуазних націоналістів впливати на українське населення в Радянській Росії, вести серед нього агітацію, спрямовану на піддрив Радянської влади. 21 квітня 1918 Колегія Наркомнацу прийняла постанову закрити так звану «Раду Московської лонії», а також «військову раду», які допомагали контрреволюційній Центральній раді вербувати «самостійників», направляти «українізовані» ще Керенським військові частини на боротьбу проти Радянської влади³⁵. Була викрита контрреволюційна діяльність української громади у Воронежі³⁶.

Український відділ Наркомнацу встановив тісний зв'язок з підпільними партійними організаціями, що діяли на Україні, подавав їм велику організаційну і матеріальну допомогу по керівництву боротьбою за відновлення Радянської влади. Їм надсилалися велика кількість політичної літератури — газети, журнали, брошури, листівки відозви; в окуповані райони України направлялись представники Наркомнацу і організатори партизанського руху.

Під час всеукраїнського страйку залізничників у липні — серпні 1918 р. у Радянській Росії розгорнулася кампанія допомоги страйкарям України. Трудящі Радянської

³⁰ «Вісник», 1918, № 1, стор. 8.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 21-6.

³² «Вісник», 1918, № 4, стор. 8.

³³ «Вісник», 1918, № 3, стор. 8.

³⁴ «Вісник», 1919, № 10, стор. 8.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 162, арк. 3; спр. 2, арк. 9.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 63.

ської Росії зібрани у фонд допомоги українським залізничникам понад 1,5 млн. крб.³⁷

У цій кампанії активну участь брав Український відділ Наркомнацу. Разом з Тимчасовим організаційним залізничним бюро, створеним при ЦК КП(б)У з ініціативи В. І. Лещіна, Відділ організував перекидання з Радянської Росії партійних працівників на Україну для посилення керівництва страйком³⁸.

Курське і Оршанське відділення організували пікети на кордоні з Україною, які не пропускали завербованих націоналістами штрейкбрехерів. Такі самі пікети встановлювались на шосейних дорогах для боротьби з контрабандистами³⁹.

У зв'язку з розгортанням боротьби проти окупантів і націоналістичної контрреволюції на Україні, в Білорусії, Прибалтиці Колегія Наркомнацу 13 листопада 1918 р. ухвалила перенести центр ваги усієї роботи Наркомнацу, його комісаріатів і відділів в окуповані райони⁴⁰. На зборах Української комуністичної організації при Московському Комітеті РКП(б), що відбулися 22 грудня 1918 р., було ухвалено провести підготовку і відправку на Україну партійних, господарських і військових працівників⁴¹.

24 грудня 1918 р. у восьмому номері «Вісника» було опубліковано привітання Тимчасовому Робітничо-Селянському уряду Радянської України і заклик Української комуністичної організації при Московському Комітеті РКП(б) і Українського відділу Наркомнацу негайно прийти на допомогу уряду Радянської України.

На початку грудня 1918 р. Український відділ Наркомнацу послав на Україну для роботи 60 комуністів — комісарів і партійних працівників.

У другій половині грудня 1918 р. з Москви на допомогу уряду Радянської України було відправлено 70 партійних і радянських працівників⁴². Усього Українська комуністична організація при Московському Комітеті РКП(б) відрядила в різні місця України 250 членів партії і співчуваючих⁴³.

Для осіб, що направлялися для партійної роботи на Україну, при Українському відділі Наркомнацу були створені агітаційно-інструкторські курси⁴⁴. Культурно-освітній відділ готував агітаційні листки, які видавалися тим, хто виїздив на Україну для розповсюдження серед робітників і селян⁴⁵. З визволенням Харкова Український відділ направив туди українську групу і агітаторів, забезпечивши їх літературою українською мовою⁴⁶. 11 грудня 1918 р. Український відділ направив на Україну 15 залізничників, у тому числі 9 машиністів і 4 помічники машиністів⁴⁷. В розпорядження уряду Радянської України прибув завідуючий Українським відділом І. Ю. Кулик, який був призначений членом Колегії Народного Комісаріату закордонних справ.

Значну кількість партійних і радянських працівників направляли на Україну також місцеві підвідділи і відділення Українського відділу Наркомнацу.

Для встановлення безпосереднього зв'язку з Україною і взаємного обміну літературою Колегія Українського відділу Наркомнацу на своєму засіданні 31 січня 1919 р. ухвалила організувати при Українському відділі Наркомнацу Московське експедиційне бюро.

Велику роботу провів Український відділ Наркомнацу по мобілізації українських трудящих у Червону Армію і по формуванню добровільних загонів для відправки на Україну. Багато добровольців на Український фронт направляли місцеві підвідділи і відділення Українського відділу Наркомнацу. В Саратові був організований полк добровольців, що направлявся на Україну для боротьби проти англо-франко-американських інтервентів⁴⁸. 2 грудня 1918 р. тамбовська організація телеграфувала ЦК КП(б)У про палке бажання радянських працівників, а також рядових бійців взяти участь у вигнанні білогвардійських банд з України⁴⁹. З Курська шодня через відділення Українського відділу Наркомнацу проходило 700—1000 чоловік, які відправлялися на Україну⁵¹.

³⁷ «История гражданской войны в СССР», т. 3, стор. 270.

³⁸ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 8, арк. 2.

³⁹ «Вісник», 1918, № 4, стор. 3.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 83.

⁴¹ «Вісник», 1919, № 9, стор. 3.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 628, арк. 82, 84.

⁴³ «Вісник», 1919, № 10, стор. 4.

⁴⁴ «Вісник», 1918, № 8, стор. 4.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 628, арк. 77.

⁴⁶ «Вісник», 1919, № 10, стор. 4.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 29, арк. 76.

⁴⁸ «Вісник», 1919, № 10, стор. 3.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 628, арк. 84.

⁵⁰ М. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951, стор. 87.

⁵¹ «Вісник» 1918 р., № 10, стор. 4.

Потік повідомлень про формування частин з українців-добровольців був такий великий, що В. І. Ленін на прохання уряду Радянської України дав місцевим організаціям вказівку про припинення формувань загонів з українців-добровольців. У телеграмі від 7 грудня 1918 р., надісланій Самарському губвоенкому, В. І. Ленін писав: «Вважаємо потрібним повідомити у відповідь на телеграму українців Самарщини, що через наплив українських добровольців і великої кількості мобілізованих на самій Україні, які не одержали ще озброєння, робітничо-селянський уряд України не вважає потрібним проведення формування українців у Росії і відправку їх на Україну. Повідомляючи про це, пропонуємо від імені Радпаркому припинити відправку українських частин на Україну»⁵².

З утворенням Тимчасового Робітничо-селянського уряду України, відновленням Радянської влади на Україні та її федеративних зв'язків з Радянською Росією відпала потреба в існуванні Українського відділу Наркомнацу. Його перетворили в українське представництво при Наркомнаці, а функції, які виконував культурно-освітній відділ, передали Народному комісаріату освіти РРФСР⁵³.

Утворення Українського відділу Наркомнацу і та велика робота, яку він провів, були можливими лише завдяки керівництву Комуністичної партії, піклуванню уряду Радянської Росії і великого Леніна про історичну долю українського народу.

Ж. П. ТИМЧЕНКО

ТРУДЯЩІ ЖІНКИ КИЄВА У БОРОТБІ ЗА ВЛАДУ РАД

Радянська влада, народжена в полум'ї Великої Жовтневої соціалістичної революції, вперше в історії людства гарантувала повну політичну, економічну та громадську рівноправність жінок, які під керівництвом Комуністичної партії стали на шлях боротьби за кращу долю, за вільне і щасливе життя. Як вказував В. І. Ленін, у перші ж роки існування влади Рад для визволення трудівниць зробила «стілки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу»¹.

Питанням боротьби за встановлення влади Рад на Україні, як одним з найважливіших у радянській історіографії, присвячено багато праць. В них частково висвітлювалась і революційна боротьба трудящих жінок. Проте в українській історичній літературі ще не створено праці, яка узагальнила б героїчний вклад славних дочок України у завоювання влади Рад. Далеко не повно висвітлюється це питання в невеличкій брошурі М. О. Левкович² та виданих останнім часом працях, присвячених жіночому пролетарському руху в СРСР³. В даній статті робиться спроба на прикладі революційної боротьби пролетарок Києва, одного з найважливіших політичних та економічних центрів України, показати активну участь трудящих жінок у боротьбі за встановлення Радянської влади.

Пробудження класової свідомості трудящих жінок Києва, як і всієї Росії, та їх участь у спільній боротьбі пролетаріату за соціальне визволення стало особливо відчутним в роки імперіалістичної війни. У залученні несвідомих і неорганізованих жінок до праці буржуазія вбачала засіб здобути дешево, покірливу й слухняну робочу силу в зв'язку з відправкою багатьох чоловіків на фронт. Тому кількість жінок-робітниць у фабрично-заводській промисловості України протягом 1914—1917 рр. збільшилась майже у 2,5 раза⁴. У 1916 р. на підприємствах Києва жінки становили 30% усіх робітників⁵. Особливо широко застосовувалася жіноча праця на макаронній, тютюновій і гільзових фабриках міста та на виробництвах по обробці харчових продуктів⁶.

Трудівниці Києва, як і трудящі жінки всієї царської Росії, перебували в нестерпних умовах. Безперервний 12-годинний робочий день, мізерна заробітна плата,

⁵² «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 59.

⁵³ «Вісник», 1919, № 10, стор. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 462, арк. 3.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 100.

² М. Левкович. Жінка в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні, Харків, 1928.

³ «Славные большевички», М., 1958; «Женщины в революции», М., 1959; В. Бильшай. Решение женского вопроса в СССР, М., 1959; С. Сердитова. Большевики в борьбе за женские пролетарские массы, М., 1959; «У боях и в práci. Розповіді про жінок України», К., 1960.

⁴ «Жіноча праця на Україні. Статистичний довідник», Харків, 1930, стор. 40.

⁵ «Історія Києва», т. I, К., 1960, стор. 675.

⁶ Б. О. Черный. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г. Киева (1914—1917 гг.), К., 1919, стор. 30.

важкі житлові умови, відсутність будь-якої охорони праці, часті хвороби, повсякчасна загроза безробіття, неписьменність, повне безправ'я в сім'ї і суспільстві лягали страшним тягарем на плечі робітниць. Чим глибше усвідомлювали жінки своє політичне і економічне безправ'я, класовий характер законів, спрямованих проти трудящих мас, тим активніше включалися вони у визвольну боротьбу робітничого класу.

Більшовики Києва розгорнули велику роботу по згуртуванню й вихованню трудящих жінок. Робітниця міста почали включатись у революційний рух пролетаріату. Деякі з них брали активну участь у роботі соціал-демократичної організації міста: допомагали створювати друкарні, випускати й поширювати листівки та ін.

На початку січня 1917 р. за завданням більшовицьких організацій Києва робітниця розгорнула революційну агітацію серед солдатів⁷.

Перші вісті про революцію в Петрограді й повалення самодержавства надійшли до Києва 28 лютого. На робітничих зборах із закликом до рішучої боротьби проти реакції виступили більшовики. Під час масового жіночого мітингу було висунуто вимогу надання рівноправності жінкам⁸. А на багатолюдних зборах домашньої прислуги 25 березня обговорювалось питання про поліпшення її становища. Жінки вибрали комітет для організації спілки, больничної каси і каси взаємодопомоги⁹. У той час високим був рівень революційного настрою серед робітниць міста¹⁰.

Однак, готуючись до вирішальних класових битв, Комуністична партія посилювала політичну роботу серед трудящих жінок. Головними формами її в той час були мітинги, збори, маніфестації.

Революційне піднесення, що охопило маси у 1917 р., пробудило у жінок-робітниць прагнення до організації. Цим на перших порах скористалася буржуазія. Вона почала засновувати різного роду організації, що прагнули привернути жінок-трудниць на свій бік та відірвати їх від пролетарського руху. У Києві, як і в інших великих містах країни, виникли різноманітні буржуазні жіночі спілки: «Демократично-республіканська жіноча спілка»¹¹, «Жіноча спілка допомоги вітчизні». Поширило свою роботу «Товариство захисту жінок»¹².

Вже перші збори і мітинги, влаштовані буржуазними дамами, переконливо продемонстрували відмінність інтересів представниць буржуазних кіл міста, з одного боку, і трудниць та солдаток — з другого¹³.

Представниці панівних класів — феміністки виступали за свої класові, політичні та майнові права і вороже ставились до боротьби жінок-робітниць за визволення трудящих від капіталістичного гніту.

Про це, зокрема, свідчить діяльність «Українського жіночого союзу», організованого у червні 1917 р. при буржуазно-націоналістичній Центральній раді, який провадив свою роботу головним чином у Києві¹⁴. Основою його організації були клуби, а керівним органом — Центральна рада¹⁵. «Союз» мав свій друкований орган — журнал «Жіночий вісник», на сторінках якого у червні 1917 р. було опубліковано програму і статут «Союзу». Його засновники дали загальних фраз про встановлення рівноправності жінок, безумовно, не пішли. Основним принципом його програми була теза про те, що товариство «не піднімає свого окремого прапора, але стає під політичний прапор Української Центральної ради, у котрій теж засідають представниці «Українського жіночого союзу»¹⁶. Крім яскраво вираженої буржуазної спрямованості, програма і статут цієї організації мали явно націоналістичний характер¹⁷.

Нещадно викриваючи класовий зміст фемінізму, Київська партійна організація рішуче боролася за залучення жінок до пролетарської боротьби. Влаштуваючи з ініціативи більшовиків на заводах і фабриках збори та мітинги, пролетарки вимагали запровадити 8-годинний робочий день, охорону жіночої та дитячої праці, поліпшити умови праці. Це, зокрема, підкреслюється в резолюціях, прийнятих на мітингах робітників та робітниць Деміївського снарядного заводу, коробочної та картонажної фабрик Коліна, трудниць військових складів на Звіринці¹⁸. Під впливом більшовиків у процесі революційної боротьби швидко зростала політична свідомість трудящих жінок.

⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР, ф. ДП, ОВ, оп. 17. спр. 5, ч. 33, л. Б, арк. 3 зв.

⁸ «1917 год на Киевщине. Хроника событий», К., 1928, стор. 13.

⁹ Там же.

¹⁰ Е. Бош. Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 15.

¹¹ «1917 год на Киевщине. Хроника событий», стор. 61.

¹² М. Левкович. Назв. праця, стор. 49.

¹³ Газ. «Киевская мысль», 29 березня 1917 р.

¹⁴ Журн. «Жіночий вісник», 1917, № 1, стор. 2.

¹⁵ Там же, стор. 4.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стор. 2.

¹⁸ «Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.).

Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 34.

Пролетарки вже не обмежувалися висуненням вимог щодо економічного становища та виробничих справ. Їх цікавили і хвилювали також політичні питання. Робітниці відвідували збори та мітинги, підтримували вимоги більшовиків. Так, на мітингу робітниць Київської трикотажної фабрики 18 травня 1917 р. представник Київського комітету РСДРП(б) розповів про діяльність більшовиків, закликаючи пролетарок стати під прапор революційної соціал-демократії. Після мітингу відбулося засідання місцевої групи РСДРП(б), на якому було обрано делегатів на загальноміську конференцію тт. Межилинську, Козіну, Майстренко і Випокур¹⁹.

Під керівництвом Київського комітету РСДРП(б) та Центрального бюро профспілок у той час розгорнули велику роботу фабзавкомів, до яких теж обирали жінок. Майже всі вибрані до профспілкового комітету трикотажної фабрики робітниці співчували більшовикам. Трикотажниці поставили перед адміністрацією вимоги: 8-годинний робочий день, помісячна оплата праці тощо. Адміністрація змушена була задовольнити всі вимоги фабзавкому²⁰.

Про зростання революційної свідомості жінок свідчить також і той факт, що на деяких підприємствах Києва, де більшість становили жінки, у травні — червні були організовані більшовицькі групи. Зокрема, велику роботу серед жінок проводила досить численна більшовицька група трикотажної фабрики. Вона регулярно влаштовувала збори, на яких обговорювались питання партійного життя.

Робота більшовиків по залученню трудівниць до загальнопролетарської боротьби проходила в надзвичайно складних умовах: більшість робітниць та солдаток міста були ще неорганізовані, забиті, пасивні; перешкоджала діяльність уже згадуваних вище різних буржуазних жіночих спілок.

Тимчасовий уряд не припиняв безглузду війну, яка тривала вже 3 роки і забрала годувальників багатьох сімей. Злидні, голод, розруха панували в країні. Реакційна політика продовжувалася і у відношенні до жінок. Нічого не було зроблено для поліпшення умов їх праці. Ось що писали до газети київських більшовиків робітниці Дем'явського заводу по виготовленню сухарів: «Працює нас 50 жінок на 2 зміни, тобто кожна зміна працює 12 годин. Вчасно платні ніколи не одержуємо. Протяги неможливі»²¹. Робітниці прохали газету допомогти їм у боротьбі проти підприємця: «...Майже всі ми солдатки, становище безвихідне. Товариші! ...Згляньтеся на нас і наших дітей і захистіть нас, слабких жінок...»²².

Про надзвичайно важкі умови праці повідомляли і робітниці гільзової фабрики Дувана, де працювало близько 250 жінок. Їх робочий день тривав з шести годин ранку до шести годин вечора²³. Отже, після Лютневої революції жінка-трудівниця залишилась безправною.

Проте робітниці не лише скаржились на своє тяжке становище, вони під впливом більшовиків активно виступали проти політики буржуазного уряду. Так, протягом лише травня 1917 р. відбулися страйки робітниць і робітників механічного заводу Фенікс, сирникової фабрики Кузнецова, механічної пральні і фарбувальні акціонерного товариства, праль²⁴, капелюшниць²⁵. Особливо затьняний характер мав страйк праль. Він свідчив про зростання політичної активності трудящих жінок. Страйкуючі пралі вимагали встановлення твердої місячної плати і поліпшення умов праці²⁶. На допомогу трудівницям прийшли робітники інших підприємств. Зокрема, Рада уповноважених робітників друкарів ухвалила асигнувати 100 крб. у страйковий фонд праль і винесла резолюцію, в якій вітала боротьбу робітниць за свої класові інтереси²⁷.

Схвальною цей факт пролетарської солідарності, більшовицька газета «Голос соціал-демократа» закликала робітників Києва наслідувати приклад друкарів і підтримати виступ праль²⁸. Для праль цей страйк став справжньою школою боротьби. Жінки, які працювали в різних пральнях міста, вперше об'єднавшись, зрозуміли, яку важливу роль в їх боротьбі відіграє єдність і організованість.

Велику роль у політичному вихованні робітниць та солдаток міста, у підвищенні їх активності відіграла більшовицька преса. Приклад у цьому показувала «Правда», майже в кожному номері висвітлюючи життя жінок-робітниць, приділяючи при цьому

¹⁹ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917). Сборник документов и материалов», К., 1957, стор. 281.

²⁰ «Январский район в революционном движении», К., 1928, стор. 109.

²¹ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 74.

²² Там же.

²³ «1917 год на Киевщине», стор. 38.

²⁴ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 124—125, 120, 153.

²⁵ «1917 год на Киевщине», стор. 61.

²⁶ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 153.

²⁷ Газ. «Голос социал-демократа», 30 травня 1917 р.

²⁸ Там же.

основну увагу їх політичному вихованню, згуртуванню навколо більшовницької партії²⁹.

Після перерви, викликані війною, з травня 1917 р. знову почав регулярно виходити більшовницький жіночий журнал «Работница». Комуністична партія і особисто В. І. Ленін приділяли велику увагу роботі журналу, розглядаючи його як орган, що повинен об'єднати і згуртувати сили жіночого пролетарського руху³⁰. З перших номерів журнал всебічно висвітлював життя трудящих жінок країни, їх тяжкі матеріальні умови, роз'яснював необхідність боротьби за поліпшення умов праці трудівниць³¹.

Більшовики Києва проводили значну виховну й організаційну роботу серед пролетарок міста через свою газету «Голос социал-демократа». На протилежність меншовицько-есерівським газетам, які виступали проти залучення жінок до політичної боротьби, більшовницька газета роз'яснювала пролетаркам їх роль у створенні політичної армії для здійснення пролетарської революції, розбійницький характер війни і закликала їх боротись проти неї³². Газета вказувала трудящим жінкам шлях визволення від капіталістичного рабства: «Свідомі робітничі повинні докласти всіх зусиль для освіти відсталих шарів жіночого пролетаріату, пояснюючи їм, що тільки спільна боротьба з робітником-чоловіком принесе визволення і жінці-робітниці»³³. Газета приділяла велику увагу залученню жінок-робітниць до активної участі у боротьбі з штрейкбрехерством, у виборах профспілкових органів і т. д.

Щоб залучити жіночі маси до загальнопролетарської боротьби та ізолювати їх від впливу буржуазно-націоналістичних елементів, більшовицька організація міста широко використовувала також профспілки, робітничі кооперативи, клуби тощо. В червні було створено міську профспілку панчішниць, до складу правління якої ввійшли Козлова, Ціоновська, Осиневич, Коган³⁴. Робітничі бачили, що Тимчасовий уряд нічого не зробив для поліпшення їх життя, і розуміли, що вихід з такого становища — об'єднати розпорошені сили, створити єдину пролетарську спілку і вступити на шлях боротьби за поліпшення становища³⁵. Того ж місяця об'єднались у профспілку білошвей, вишивальниці, плісировниці³⁶.

Трудящим жінкам Києва належить особлива роль у розповсюдженні більшовицьких газет, що за Тимчасового уряду було небезпечною справою.

У комісії по розповсюдженню в місті газети «Правда» успішно працювала С. Новаківська³⁷. 13 вересня 1917 р. у листі до ЦК РСДРП(б) вона писала: «...Я у Києві організувала комісію по поширенню «Рабочего пути» ...Надалі ми будемо поширювати «Рабочий путь» і в околицях Києва... Поки що коштів мало, а попит на вашу пресу колосальний»³⁸.

Активно в цьому напрямі працювали також молоді робітничі міста. Постійно зазнаючи переслідувань, ризикуючи життям, вони, як згадує О. К. Ситніченко, член КПРС з 1915 р., успішно продавали більшовицькі газети³⁹. Серед видань, які вони розповсюджували, був і журнал «Работница»⁴⁰.

Пролетарки не тільки розповсюджували партійну пресу, а й активно підтримували місцеві видання більшовиків матеріальними коштами. Приклад у цьому подавали робітничі-більшовички. Так, зокрема, у травні 1917 р. на Київській трикотажній фабриці робітничі-члени партії прийняли постанову про те, що після одержання заробітної плати всі комуністки повинні підписатися на газету «Голос социал-демократа»⁴¹.

Часто молоді робітничі збирали гроші, необхідні для випуску газети київських більшовиків, безпосередньо серед населення міста⁴².

Робітничі міста брали також активну участь в організації і діяльності партійних клубів, де більшовики проводили велику роботу по політичному вихованню мас. У клубі Миського району активно працювала М. Г. Калантирська⁴³. Тут збиралось багато робітників та робітниць, солдаток і солдатів, які слухали цікаві доповіді і

²⁹ Газ. «Правда», 5, 7, 15, 17, 21 березня 1917 р.

³⁰ Газ. «Правда», 31 травня 1917 р.

³¹ Журн. «Работница», 1917, № 4.

³² Газ. «Голос социал-демократа», 10 травня 1917 р.

³³ Газ. «Голос социал-демократа», 11 травня 1917 р.

³⁴ Газ. «Голос социал-демократа», 27 червня 1917 р.

³⁵ Газ. «Голос социал-демократа», 17 червня 1917 р.

³⁶ Газ. «Голос социал-демократа», 24 червня 1917 р.

³⁷ «Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917)», стор. 732.

³⁸ Там же.

³⁹ «Бойова юність», К., 1958, стор. 33.

⁴⁰ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 158.

⁴¹ «Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917)», стор. 297.

⁴² «Великий Жовтень на Київщині», К., 1957, стор. 254.

⁴³ Там же, стор. 303.

лекції. Проводилась і культурно-освітня робота⁴⁴. Такий же клуб більшовики організували в Печерському районі. У роботі клубів брали участь досвідчені пропагандисти. Часто перед широкими масами робітників і робітниць виступали секретар комітету РСДРП(б) Миського району З. Красильщик⁴⁵, полум'яна більшовичка Є. Б. Бош⁴⁶.

Більшовики Києва виявили велике довір'я Є. Б. Бош, пославши її делегатом на VI з'їзд РСДРП(б). Словнена глибокої віри в торжество соціалістичної революції, відважна революціонерка відіграла значну роль у підготовці збройного повстання проти буржуазного Тимчасового уряду у Києві, Вінниці та інших містах.

Про нову хвилю революційного піднесення робітників і робітниць, про невпинне зростання впливу більшовицької партії на трудящі маси свідчила демонстрація 18 червня, в якій взяло участь близько 12 тис. робітників і солдатів⁴⁷. Багато робітниць, солдаток, домашньої прислуги, трудівниць численних ремісничих майстерень йшли у більшовицьких колонах під лозунгом «Вся влада Радам!»⁴⁸.

На багатьох мітингах і зборах, які проходили в той час, трудящі маси вимагали передачі влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів⁴⁹. Наляканий зростанням революційного піднесення в країні, буржуазний контрреволюційний уряд вживав усіх заходів, щоб розбити передові сили революції. Зокрема, з ініціативи Керенського формувались «жіночі батальйони смерті». У червні 1917 р. командуючим військовими округами було розіслано циркулярну телеграму, в якій повідомлялось про формування добровольчих батальйонів з жінок при штабах Петроградського і Московського округів і наказувалось усіляко сприяти жінкам, які виявлять бажання вступити у ці батальйони⁵⁰. Штаб Київського військового округу також одержав цей наказ⁵¹ і почав прийом жінок до «батальйонів смерті», розподілення їх по санітарних установах⁵². Жіночий військовий батальйон формувався у Києві в складі 300 чоловік⁵³, відповідальність за його організацію була покладена на полковника царської армії Мініха⁵⁴.

Хоча жіночі батальйони після відправки їх на фронт швидко розпалися, вони завдали значної шкоди згуртуванню жіночих мас, бо сіяли серед них ворожнечу, ненависть, зневагу. «Патріотичний» вереск феміністок цілком відповідав антинародній політиці Тимчасового уряду, здійснення якої вело країну до повної господарської розрухи, до вірної загибелі внаслідок затяжної війни.

Партія більшовиків закликала пролетарок рішуче протестувати проти створення ганебних батальйонів і, вступивши до лав робітничої Червоної Гвардії, довести свою відданість трудовому народові.

Активну боротьбу проти участі в «жіночих штурмових батальйонах» повели київські більшовики. Зокрема, 29 липня 1917 р. газета «Голос социал-демократа» опублікувала статтю видатної партійної діячки О. Коллонтай «Жіночі батальйони», в якій автор роз'яснювала, що учасниці їх захищають буржуазний лад, пануючі в ньому насильство, несправедливість, брехливу мораль, і закликала робітниць вступати до своїх «червоних робітничих легіонів»⁵⁵.

На бойові лозунги партії разом з робітницями гаряче відгукнулись тисячі солдаток міста. У більшості своїй це були жінки робітників, які, одержуючи по 3 крб. на місяць державної пенсії, жили в злиднях. Багато з них були застрільниками революційних виступів серед жінок. Солдатки відіграли значну роль при виборах до міської думи, відаючи свої голоси більшовикам⁵⁶. Розгнівані непокірливістю солдаток, думські верховоди затримали їм виплату мізерної солдатської пенсії. Однак солдатки наполягли на своєму і примусили голову міської думи видати їм гроші⁵⁷.

Влітку в Києві, як і в багатьох інших містах України, пройшли значні заворушення, пов'язані з продовольчою кризою. В цих виступах зачинателями були робітниця й солдатки, які зупиняли підводи з вантажами і направляли їх у свої райони або проводили перевірку товарів на місці⁵⁸⁻⁵⁹.

⁴⁴ «Великий Жовтень на Київщині», К., 1957, стор. 304.

⁴⁵ Там же, стор. 305.

⁴⁶ Там же, стор. 304.

⁴⁷ «Історія Києва», т. II, К., 1960, стор. 22.

⁴⁸ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 193.

⁴⁹ Там же, стор. 165.

⁵⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 849, оп. 2, спр. 468, арк. 5.

⁵¹ Там же, арк. 10.

⁵² Там же.

⁵³ Там же, арк. 15.

⁵⁴ Там же, арк. 16.

⁵⁵ Газ. «Голос социал-демократа», 29 липня 1917 р.

⁵⁶ Е. Бош. Назв. праця, стор. 16.

⁵⁷ Газ. «Киевская мысль», 22 серпня 1917 р.

⁵⁸⁻⁵⁹ «1917 год на Киевщине», стор. 135.

За цих умов необхідно було посилити агітацію і пропаганду серед трудівниць міста, згуртувати їх навколо партії. Нова політична обстановка вимагала, щоб жінка-пролетарка із забитою, покірною рабіні стала сміливим революційним бійцем. Ось чому, щоб підняти класову самосвідомість пролетарок, партія більшовиків ще ширше розгорнула роботу серед них.

Ще у квітні 1917 р. на одному із засідань Київського комітету РСДРП(б) ставилося питання про організацію в районах міста спеціальних комісій, які мали повести агітацію серед жіночих мас⁶⁰. Незабаром такі комісії були створені.

Особливо організованого характеру робота з жінками міста набрала в липні 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) виділив спеціальну групу товаришів, які роз'яснювали пролетаркам і солдаткам завдання партії⁶¹. Група організувала численні мітинги для солдаток, а на фабриках і в майстернях міста скликала загальні збори робітниць. Значну роботу проводили такі відомі партійні працівники, як Є. Бош, О. Розмирович, член Київського комітету РСДРП(б), З. Красильщик, секретар організації РСДРП(б) Миського району; в більшовицькій фракції Київської Ради робітничих депутатів успішно працювали Д. Іткінд, Р. Лучанська, часто з лекціями серед робітниць та солдаток міста виступали пропагандисти, червоногвардійки Київського робітничого загону В. Бухарцева, Л. Соколова, М. Козюліна та багато ін.

Трудячі Києва палко вітали звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді. На мітингах і зборах робітники і робітниці заявляли про свою готовність із зброєю в руках боротися за владу Рад. В прийнятій на мітингу 26 листопада 1917 р. резолюції жінки (солдатки і домашня прислуга) Шулявського району Києва вітали Раду Народних Комісарів, що відстоює «інтереси біднішого трудодового населення», та справжніх борців за мир, землю і свободу — більшовиків⁶²⁻⁶³.

Разом з усіма трудящими міста робітниця, дружини робітників, солдатки готувались до вирішальних боїв проти буржуазії. Вони брали безпосередню участь у боях, у постачанні зброєю, продовольством, медикаментами, у веденні розвідувальної служби. Жінки Печерська, де були зосереджені основні революційні сили — арсенальці і солдати 3-го авіапарку, постачали повстанцям харчі. В результаті самовідданої та енергійної роботи жінок в Арсеналі було заготовлено багато патронів, медикаментів, хліба та інших продуктів⁶⁴. За дорученням штабу повстання жінки організували там перев'язочний і продовольчий пункти. Під кулями юнкерських кулеметів та рушниць робітниці працювали на перев'язочних пунктах, готували їжу для червоних бійців⁶⁵.

Державши від Київського комітету більшовиків адреси підпільних пекарень, що випікали для повсталих хліб, комунарки Б. Кузьковська, О. Приходько, О. Комська, Т. Степанова, Т. Медушенко, В. Гончарова, С. Алтухова, Г. Штром, Є. Левіна і багато інших взялися доставляти цей хліб арсенальцям. Цілі вози хліба, добре замаскованого дровами, сіном, провозили вони на завод. Коли ж юнкерські караули посилювалися і підводами не можна було проїхати до Арсеналу, відважні жінки, пробираючись під кулями й снарядами обхідними шляхами з Подолу на Печерськ, приносили на завод хліб, патрони та медикаменти⁶⁶.

Жінки героїчно билися на барикадах 1917 р. За активну участь у боях проти ворогів Радянської влади були нагороджені почесним знаком «Герою жовтневих і січневих подій» П. Бондаренко, Г. Подшивалова та інші комунарки.

Внаслідок героїчної боротьби пролетарів та їх бойових подруг збройним силам контрреволюційного Тимчасового уряду в Києві було завдано вирішального удару. Та результатами героїчної боротьби робітників і робітниць міста намагалась скористатися буржуазно-націоналістична Центральна рада. Під керівництвом більшовиків трудящі Києва, як і всієї України, розгорнули проти неї запеклу боротьбу. У січні 1918 р. ця боротьба набула масового характеру і охопила всі заводи міста і значну частину військ. Як і в Жовтневі дні, повстання розпочав більшовицький Арсенал.

Напередодні повстання Ревком доручив Б. Кузьковській, В. Гончаровій, А. Сльинько підготувати для Арсеналу продукти, патрони, медикаменти та влаштувати на його території харчувальний і перев'язочний пункти. Жінки дружно взялися за роботу і швидко виконали це завдання⁶⁷. Наслідуючи приклад арсеналок, допомогу повстанцям подавали робітниці багатьох фабрик, заводів, майстерень міста, зокрема трикотажниці, трудівниці обмундирувальних майстерень. Про надзвичайний ентузіазм киянок у ті дні Є. Б. Бош пише так: «Великі й трагічні дні Паризької Комуні мимоволі спадали на думку в ці дні, коли під градом куль та гарматним вогнем десятки

⁶⁰ «1917 год на Киевщине», стор. 29.

⁶¹ Е. Бош. Назв. праця, стор. 16.

⁶²⁻⁶³ «Борьба за власть Советов на Киевщине», стор. 451.

⁶⁴ «Борьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів», К., 1957, стор. 113.

⁶⁵ А. Шавикін. Київська більшовицька молодь 1917 року, К., 1932, стор. 18.

⁶⁶ «Киевский Арсенал в пролетарской революции», К., 1928, стор. 121.

⁶⁷ «Киевский Арсенал в пролетарской революции», стор. 122.

дівчат і жінок робітничого класу пробиралися до Арсеналу, що був у стані облоги, з хлібом, медикаментами, снарядами, приносили патрони на передові позиції»⁶⁸.

В кінці січня самовіддана боротьба трудящих Києва увінчалася перемогою: радянські війська у взаємодії з повсталим населенням очистили місто від контрреволюційних банд Центральної ради. Значну роль у цій переможній боротьбі відіграли трудящі жінки.

Отже, жіночий робітничий рух Києва увійшов в історію як невід'ємна частина загальної пролетарської революційної боротьби мас за знищення усіх форм поневолення людини. У дні підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції жінки міста показали себе достойними представницями героїчного пролетаріату.

О. Г. ЖУЖУНАДЗЕ

З ІСТОРІЇ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ КІНЦЯ ХІ ст.

Незважаючи на великий інтерес радянських учених до проблеми класової боротьби в Київській Русі, недостатньо висвітлених питань лишається ще багато. До їх числа слід віднести питання про ідеологію народних мас, яка була в руках їх своєрідною зброєю у боротьбі проти гнобителів. У пропонованій статті ми розглянемо деякі питання ідеології повстання смердів, що вибухнуло, згідно з літописом, під час голоду 1071 р. в Ростовській землі.

Літописна звістка про повстання смердів на Волзі і Шексні вже давно стала об'єктом дослідження наших істориків¹. Радянські вчені з'ясували соціально-економічні причини повстання, визначили його класовий антифеодальний характер, а також соціальний і етнічний склад повсталих. Найменш вивчене питання про ідеологію повсталих смердів. Більшість учених вважає, що повстання проходило під прапором боротьби язичеської ідеології з християнською релігією. Про те, що язичеський елемент справді був одним з компонентів ідеології повсталих, говорить те, що, по-перше, на чолі народу стояли волхви, і, по-друге, повсталі використовували язичеський ритуальний обряд для розправи над «кращими людьми»².

Незважаючи на наведені в джерелах дані, які свідчать про вплив язичества на ідеологію повсталих, говорити про язичеські уявлення руського північного сходу кінця ХІ ст., як нам здається, слід з великими застереженнями. Такий висновок можна зробити на підставі богословського диспуту Яня Вишатича з волхвами, що читається в «Повести временных лет» під 1071 г. У зв'язку з важливістю для нашої теми цієї літописної звістки наведемо її зміст повністю.

Керівники повстання — волхви, спіймані білозерцями, були приведені на допит до Яня Вишатича. На запитання Яня: «Что ради погубиста толико человек?» вони відповідали, що вбиті мали великі запаси продовольства і що їх винищення повинно було створити добробут для всіх. Вони запропонували Яню зробити експеримент у нього на очах і дістати з вбитого «жито, ли рыбу, ли ино что». Янь відмовився бути свідком таких «чудес» і обвинуватив волхвів у брехні. Янь спитав полонених, якому богу вони вірують, на що ті відповідали, що вірять в антихриста, який сидить у безодні. Після чого, ніби підсумовуючи богословську дискусію, Янь сказав: «Какый то богъ седа в бездне? То есть бестъ, а богъ есть на небеси, седа я на престоле славымы от ангель, иже свержень бысть, его же вы глаголета антихрист, за величанье его и изъвержень бысть с небес, и есть в бездне яко же то вы глаголета, жда, егда придетъ богъ с небесе. Сего же антихриста свяжеть узами и посадить и, емъ его со слугами его иже к нему верують»³. На цьому богословський диспут закінчився.

Наведений літописний уривок, в якому бог і сатана зображені у вигляді двох рівних сил, які брали однакову участь у створенні людини і тому мають на неї рівні права, містить цінні відомості про ідеологію повсталого народу проти феодального гноблення.

⁶⁸ Б о ш. Назв. праця, стор. 136.

¹ Див. Н. Н. В о р о н и н. Восстание смердов в ХІ в., «Исторический журнал», 1940, № 2, стор. 64—61; М. Н. М а р т ы н о в. Восстание смердов на Волге и Шексне во второй половине ХІ в., «Ученые записки Вологодского педагогического института», т. IV, 1948, стор. 3—36; Б. Д. Г р е к о в. Киевская Русь, М., 1953, стор. 265—266; М. Н. Т и х о м и р о в. Крестьянские и городские восстания на Руси ХІ—ХІІІ вв., М., 1955, стор. 114—124; В. В. М а в р о д и н. Народные восстания в древней Руси, М., 1961, стор. 36—52.

² «Повесть временных лет», ч. I, М.—Л., 1950, стор. 117—118.

³ Т а м ж е, стор. 117—119.

Дуалістичність світогляду волхвів, віра народу в панування на землі «злого начала» — сатани дає можливість висловити припущення, що коли навіть ідеологічною основою повстання, як думає більшість учених, було язичество, то це було язичество дуже трансформоване, яке увібрало в себе елементи християнства, споріднене за своїми ідеями з єретичними вченнями середньовіччя. Ми вважаємо, що ідеологічну основу повстання смердів на Волзі і Шекні становила богословська ересь. Висловлене припущення ґрунтується на методологічній вказівці Ф. Енгельса про те, що в умовах богослов'я в усіх галузях розумової діяльності «всі виражені в загальній формі нападки на феодалізм і насамперед нападки на церкву, всі революційні — соціальні і політичні — доктрини повинні були переважно являти собою одночасно і богословські ересі»⁴.

Наведений вище богословський диспут Яня Вишатича з волхвами вказує, що характер і зміст язичеського культу під впливом змін, які відбулися в соціально-економічному житті староруського суспільства, і проникнення в його середовище християнської ідеології на 70-ті роки XI ст. значно змінилися. Про це говорить уже та обставина, що літописець, який явно вороже ставився до волхвів і зображував їх у карикатурному вигляді, не зумів вкласти в їх уста слів, які прямо вказували б на язичеську ідеологію керівників повстання. Навпаки, викладений волхвами погляд говорить не про язичеські уявлення, а про обізнаність їх з християнською догматикою — в її єретичному забарвленні.

Звертає на себе увагу і відсутність у літописній розповіді згадки про якогось з язичеських богів, відомих нам з літопису та інших джерел. Ми не зустрічаємо тут звичайних для російської язичеської міфології імен — Перуна, Хорса, Дажбога, Велеса, Симаргла, Стрибога та ін., не бачимо будь-якого натяку на властивий язичеським культам політеїзм. Замість цього ми зустрічаємося з фактом яскраво виявленого дуалістичного світогляду. Згідно з релігійними уявленнями повсталих, бог, так само як і в християнстві, виступає творцем і вседержителем всесвіту, але йому протистоїть не менш могутній сатана, який здобув владу над землею і людьми. Очевидно, сплетення язичеських і християнських уявлень, що почалось дуже рано, на 70-і роки XI ст. далеко просунулося вперед, причому язичество все більше відступало перед християнством. Окремі язичеські родові і племенні боги в процесі цього сплетення абстрагувалися, втрачали своє спеціальне призначення (бог землеробства, ремесла, торгівлі тощо) і зливалися в одну особу, в одного всемогутнього бога.

У літописній розповіді, що відбиває ідеологію волхва-язичника, ми зустрічаємо нові уявлення, близькі до християнського єретичного світогляду і зовсім не схожі на староруські язичеські вірування (якщо не рахувати використаного волхвами для розправи над «кращими людьми» язичеського обряду). Мабуть, перед нами останній, третій ступінь розвитку релігії, вказаний Ф. Енгельсом, де всі атрибути багатьох богів переносяться на одного всемогутнього бога, який є відбиттям абстрактної людини⁵. Язичеські уявлення, переплетені з християнсько-єретичним дуалістичним вченням, були, мабуть, формою світогляду, що найбільше відповідала соціально-економічному і суспільному розвиткові руського північного сходу, а також уявленням про панування зла на землі, яке розвинулось у народних мас в зв'язку з їх тяжким становищем. Археологічні дані переконують нас у тому, що при порівняльній нерозвинутості північно-східних областей процес класоутворення і феодалізації на кінець XI ст. зайшов там досить далеко, розвиток продуктивних сил досяг порівняно високого рівня, отже, і язичество, як релігія безкласового суспільства, повинно було поступово виживатися християнством або набувати форм, відповідних розвиткові краю.

Розвиток продуктивних сил північного сходу створив сприятливі умови для внутрішньої і зовнішньої торгівлі. В IX—XI ст. розвивалася торгівля між окремими районами краю. Починаючи з XI ст. Верхнє Поволжя вело торгівлю з Іраном та іншими областями Сходу. Характерно, що за кількістю кладів з східними монетами Верхнє Поволжя займало друге місце серед інших районів Східної Європи (після Прибалтійського), що, безперечно, вказує на жвавість торгових зв'язків Верхнього Поволжя з Сходом. Археологічні дані говорять, що торгівля ця проводилась аж до XI ст., коли на Сході почалася срібна криза, в зв'язку з чим торговельні зв'язки із Сходом авмерли.

У світлі цих даних стає зрозумілою звістка про поширеність магометанства на осійському північному сході, яка міститься у «Повести о водворенні християнства Муроме». В «Повести» говориться, що після утвердження християнства на північному сході «престаша отцы детей закалати на жертву бесом и скверного Моамефа Магомета.— О. Ж.) пророком называть»⁶. Треба думати, що поширення магометанства на північному сході Русі також збіглося з часом найбільшого поширення тут ладів східних монет.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 343.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 20, стор. 328—329.

⁶ «Памятники старинной русской литературы, изд. гр. Григорием Кушелевым-езбородко», вип. I, СПб, 1860, стор. 235.

Із Сходу могли проникнути в далеку Ростовсько-Суздальську Русь характерні для тутешніх вірувань дуалістичні космогонічні уявлення. Це останнє припущення знаходить піби підтвердження в особливій формі дуалістичного світогляду, викладеного російським волхвом. Згідно з літописною розповіддю, волхви визнавали існування верховного божества, але головне місце в своєму культі вони відводили «антихристу», або сатані, якому поклонялися. Схожі уявлення спостерігаються і у віруваннях деяких релігійних сект Сходу. Подібна форма дуалізму була властива секті іезидів, вогнепоклонство яких зазнало впливу християнського і мусульманського елементів. Ця секта не заперечувала існування верховного божества, але у своєму культі головне місце відводила сатані, начальнику цілого полчища демонів. Відгомін такого погляду можна бачити і в словах волхвів.

Однак, крім Сходу, існував й інший центр, з якого в північно-східну Русь могли проникати дуалістичні космогонічні уявлення. Джерелом цих уявлень, поряд з релігійними віруваннями Сходу, ми вважаємо болгарське богомільство, яке набуло в розглядуваний період великого поширення в країнах Східної і Західної Європи⁷. Оскільки на підставі розглянутих даних ми вважаємо за можливе визнати фактом раннє поширення магометанства на північному сході (до XI ст.), остільки у нас немає підстав заперечувати можливості проникнення сюди християнства, яке, судячи з абсолютною християнської термінології богословських міркувань волхва і обізнаності його з християнськими догматами, зробило значний вплив на трансформацію язичеських вірувань північно-східних русів. У той же час погляд волхва на створення людини говорить про те, що християнство на північному сході сприймалося народними масами в єретичному забарвленні. В зв'язку з тим, що в розглядуваний період одним з широких, масових, народних соціально-політичних рухів була богомільська ересь, ми припускаємо вплив її на формування ідеології повсталих смердів. Це припущення можна обґрунтувати як схожістю дуалістичних уявлень волхва з богомільською космологічною легендою, так і відомостями джерел про поширення на Русі в XI ст. богомільського вчення.

Дуалістичність світогляду, що характерна для богомільства, найяскравіше виявлена в космогонічних уявленнях секти. Згідно з цими уявленнями колись існував тільки «добрий бог» і його ангели, з допомогою яких він керував сьома небесними сферами і чотирма основними стихіями: землею, повітрям, водою і вогнем. Першим помічником його був син Сатанаїл. Незадоволений своїм другорядним становищем, він спробував підняти бунт проти бога-отця. Однак його задуми були розкриті, і господь скинув Сатанаїла на землю разом з усіма ангелами, які брали участь у змові. Сатанаїл створив гори і моря, рослин і тварин, а також видиме небо з зірками і сонцем. Після цього він створив і тіло людини, але оживити його не зміг і змушений був звернутися за допомогою до бога, який вдихнув у це тіло душу. Отже, за легендою, Адам і Ева були створені як зусиллями «доброго бога», так і Сатанаїла⁸.

Схожість літописної звітки 1071 р. в тій її частині, в якій передається богословський диспут Яня Вишатича з волхвами, з наведеною богомільською космогонічною легендою безперечна. Однак цього не досить. Для підтвердження висловленого нами припущення про християнсько-єретичну ідеологію руху смердів, необхідно навести дані, які могли б підтвердити поширеність на Русі в XI ст. богомільського вчення.

Розвиток на Русі феодальних відносин призвів до посилення експлуатації трудящих мас, до зруйнування общини, до поступового закріпачення сільського і ремісничого населення. Усе це не могло не викликати протесту з боку експлуатованого населення, який в умовах середньовіччя, як правило, виявлявся у формі богословських ересей. Отже, соціально-економічні і політичні умови середньовічної Русі створювали сприятливий ґрунт для поширення в ній єретичних вчень.

Літописи зберегли відомості, які підтверджують існування ересей на Русі. Найбільш ранню звітку про це містить Ніконовський літопис, який повідомляє, що «в лето 6512 (1004)... митрополит Леонть посади въ темницу инока Андреяна, скопца. Укоряше бо сей церковныя законы, и епископы, и презвитеры, и иноки»⁹. Під 1123 роком той же Ніконовський літопис містить короткий запис такого змісту: «...преосвященный Никита митрополитъ Киевский и всеа Руси въ своемъ граде въ Синелице затвори в темнице злаго еретика Дмитра»¹⁰.

Крім літописів, про відхилення від офіціального церковного вчення повідомляє Києво-Печерський Патерик у розповіді Полікарпа про Микиту Затворника. «Прельщеный бесом», Микита настільки добре вивчив книги Старого Завіту, що «не можна же нікто же истязатися с ним книгами Ветхаго Закона». Водночас він не визна-

⁷ Див. Д. А. Ангелов. Богомільство в Болгарии, М., 1954, стор. 32, 36, 96.

⁸ Про зміст цієї космогонічної легенди див. Йор. Иванов, Богомільски книги и легенди, София, 1925, стор. 73—87; Д. А. Ангелов. Назв. праця, стор. 59—60, 181—185; Н. С. Державин. История Болгарии, т. I, М.—Л., 1946, стор. 46.

⁹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. IX, Патриаршая, или Никоновская летопись, СПб., 1862, стор. 68.

¹⁰ ПСРЛ, т. IX, стор. 152.

вав новозавітних писань¹¹. Відомості першоджерел про питання, яке нас цікавить, обмежуються наведеними даними. Незважаючи на їх стислість, вони, проте, ясно свідчать, що в XI—XII ст. на Русі були поширені різні богословські ересі. Під Андрієм і Дмитром Ніконовського літопису звичайно бачать богомільських проповідників¹², а у випадку з Микитою Затворником вбачають або вплив іудейської пропаганди, яка проникла навіть за стіни Києво-Печерського монастиря¹³, або знову-таки богомільські тенденції¹⁴. Однак питання про проникнення богомільського вчення на Русь це стало предметом спеціального історичного дослідження. В цьому напрямку незрівнянно більше було зроблено істориками староруської літератури, які з'ясували існування на Русі великої кількості апокрифічних пам'яток, що були і одним з джерел богомільського вчення, і результатом їх творчості¹⁵.

Один з визначних істориків літератури М. С. Тихопратов, торкаючись питання про час поширення апокрифів, писав, що «поява перших пам'яток апокрифічної літератури на Русі сучасна поширенню в ній християнства»¹⁶. На дуже раннє проникнення апокрифів, переважно богомільського походження, в середовище російського народу вказував і А. Н. Веселовський¹⁷. В результаті спеціального дослідження А. Н. Пипіна було встановлено не тільки знайомство Русі з апокрифічною літературою, а й рання поява в російських перекладах списків книг істинних, канонічних і неправдивих. В «Изборнике Святослава» 1073 р. зміщено дві статті про неправдиві книги під назвою «Отъ апостольскихъ уставъ» и «Богословца от словесъ». Перша стаття застерігає читача від захоплення неправдивими книгами і рекомендує йому канонічну літературу, до другої — додано список книг канонічних, потім — таких, що не приймаються в канон, але не заборонених, і, нарешті, список книг апокрифічних, неправдивих¹⁸.

У цих статтях ще немає вказівок на апокрифи богомільського походження. Однак поява їх на Русі у складі перекладеного «Изборника», а також цілого ряду інших заборон апокрифічної літератури, докладні витяги з яких наведено А. Н. Пипіним¹⁹, говорять про поширеність на Русі апокрифів, а також про певний інтерес до них староруського суспільства. Апокрифічна література проникла на Русь з трьох центрів: Візантії, Болгарії з Сербією та Єрусалима²⁰. Цьому сприяли економічні, політичні, церковні і культурні зв'язки древньоруської держави з слов'янським південним заходом і християнським сходом. Поширення апокрифічних сказань відбувалося як шляхом усної передачі, так і шляхом літературних взаємозв'язків. У першому випадку поширювачами сказань могли бути купці, зайшли духовенство, прочани, каліки тощо; в другому, як правильно відзначав Ів. Франко, «багато апокрифів приходило до нас в невинній формі вставок у старі візантійські літописи»²¹.

Знайомство Русі з ранньою апокрифічною літературою підготувало ґрунт і для поширення апокрифічних богомільських книг. У наступних списках Кормчої з'явилася докладна редакція статті про неправдиві книги під назвою «Лаодикийского Сбора правило 59-е», яка містить заборону «басней» попа Іеремії²². «Це одне, — за справедливим зауваженням А. Н. Пипіна, — може бути доказом присутності слідів ересі в ста-

¹¹ «Киево-Печерский Патерик, под ред. Д. И. Абрамовича», К., 1931, стор. 126.

¹² Див.: Е. Е. Голубинский. История русской церкви, т. 12, М., 1881, стор. 686—688.

¹³ Див. Ив. Малышевский. Евреи в Южной Руси и Киеве в X—XII вв., 1878, стор. 70—76.

¹⁴ Див. Н. К. Никольский. О древнерусском христианстве, «Русская мысль», кн. IV, 1913, стор. 21—22.

¹⁵ А. Н. Пыпин. История русской литературы, т. I, СПб, 1898, стор. 460. О богомильской литературе див.: А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович. История славянских литератур, СПб, 1879, вид. 2, т. 1, стор. 63—89.

¹⁶ А. Н. Веселовский. Калики переходящие и богомильские странники, «Вестник Европы», т. II, 1872, стор. 701.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Изборник Святослава 1073 г.», изд. ОЛДП, СПб, 1880, арк. 203—204, 253—254. Див. також А. Н. Пыпин. Для объяснения статьи о ложных книгах, «Летопись занятий археографической комиссии», вып. I, 1861, стор. 8, 9—10.

¹⁹ А. Н. Пыпин. Для объяснения статьи..., стор. 12—19.

²⁰ Н. С. Тихопратов. Сочинения, т. I, стор. 138.

²¹ Ів. Франко. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, видає комісія археографічна наукового товариства ім. Шевченка, тт. українсько-руських. У Львові, 1896, стор. XV.

²² Та обставина, що більшість руських апокрифів читається в списках XIV—XVI ст., не може ставити під сумнів факт поширення їх на Русі в набагато ранніший час. «Судячи з мови, — пише Н. К. Гудзій, — значна доля цих апокрифів була відома у нас в перші століття російської писемності, а деякі з них збереглися у списках XI і XII ст.». Див. «История древней русской литературы», М., 1941, стор. 40.

родавній Русі...»²³. Крім цих, існують і інші факти, які підтверджують проникнення і значну популярність богомільського вчення на Русі. Насамперед, треба зазначити, що апокрифічні сказання дістали на Русі назву «болгарських», тобто богомільських «байок»²⁴, що без сумніву вказує на їх походження. Про поширеність богомільства у Київській Русі свідчить також схожість поглядів богомільських мандрівних проповідників і руських калік — перехожих²⁵.

Нарешті, важливим свідченням поширення на Русі апокрифів є «Слово св. Кирила о книжном почитании и о учении», яке містить у собі різке засудження апокрифічної літератури. Проповідник рекомендує слухачам читати «святые книги, а вь отреченные ни приникать отинуд»²⁶, бо ці «и прочая книги лжюче пророчествуют, имиж беса приваблюючи беседуют...». Тих, хто не виконає цієї поради, чекають, на думку Кирила, «вечныя муки идеже будуть привязаны съ учителем своимъ днаволом»²⁷. Все вищесказане не залишає сумніву в широкому розповсюдженні на Русі апокрифічної богомільської літератури і самого вчення.

На думку вчених, апокрифічні легенди користувалися найбільшою популярністю в народному середовищі²⁸. Особливо поширеними серед народу були різні варіанти богомільського апокрифа про Сатаніала й бунт ангелів, а також пов'язані з ним дуалістичні легенди про створення світу. Наведена вище богомільська легенда космогонічного змісту майже повністю відбилася в апокрифах, які поширилися на Русі. В усіх цих апокрифах Сатана виступає або як сила, з самого початку ворожа доброму началу — богу, або ж як спільник його, який бере участь у створенні землі, але згодом скинутий богом за гордість на землю²⁹. Однак у руських версіях богомільської легенди відсутнє одне з основних положень богомільського вчення, а саме: Сатана, який сприяє богам у створенні всесвіту, не бере участі в створенні людини. Таке становище могло б бути підставою до заперечення поширеності даного сюжету серед маси руського народу. Однак від такого висновку утримує вже відома нам літописна розповідь про повстання смердів на Волзі і Шексні, в якій яскраво відбито думку про спільне створення людини богом і сатаною.

Отже, літописні дані, звістки Києво-Печерського Патерика, широка розповсюдженість апокрифічної літератури (частково богомільського походження), нарешті рання поява на Русі індексів «неправдивих» книг — все це, безсумнівно, свідчить про проникнення богомільського вчення в староруське суспільство, соціально-економічні і політичні умови життя якого являли собою сприятливий ґрунт для виникнення в ньому різних еретичних вчень. Тому схожість літописної розповіді про богословський диспут Яня Вишатича з керівниками повсталого народу і богомільських уявлень не може вважатися випадковою. Богомільське вчення сприяло формуванню ідеології народних мас і оформленню стихійного протесту смерда проти феодальної експлуатації. Народні маси сприймали найбільш революційні сторони богомільського вчення: вимоги соціальної і майнової рівності, відмова від багатства, вороже ставлення до пануючої церкви. Так, убивство «кращих людей» волхви виправдовували необхідністю поділу «гобина», а антиклерикальний характер повстання виявився у звбивстві смердами «попина Янева»³⁰, як представника ненависної народу державної церкви.

²³ А. Н. Пылин и В. Д. Спасович. Обзор истории славянских литератур, СПб, 1865, стор. 174.

²⁴ А. Н. Пыпин и В. П. Спасович. Назв. праця, стор. 178; А. Н. Веселовский. Назв. праця, стор. 698—699.

²⁵ Див. А. Н. Веселовский. Назв. праця, стор. 718—719. Див. також Н. С. Тихонравов. Сочинения, Калики персхожие..., стор. 337; Отреченные книги древней России, стор. 133—137.

²⁶ Див. Н. К. Никольский. Материалы для истории древнерусской духовной письменности, т. XXXII, СПб, 1907, № 4, стор. 81—82.

²⁷ Див. А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович. Назв. праця, стор. 178 та ін. А. Н. Пыпин. Для объяснения статьи..., стор. 2; Н. С. Тихонравов. Сочинения, т. I, Отреченные книги древней России, стор. 132.

²⁸ М. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу, Львів, 1892, стор. 278. А. Н. Веселовский. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Марлине, СПб, 1872, стор. 147.

²⁹ Зміст цих апокрифів див. Ив. Франко. Назв. праця, стор. 7—18, 325—330; И. Я. Порфирьев. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки, СПб, 1877, «Сборник АН», т. XVII, стор. 38—39; Н. С. Тихонравов, Памятники отреченной русской литературы, т. I, стор. 306—310; т. II, стор. 282—287; «Памятники стариной русской литературы, издаваемые Гр. Кушелевым-Безбородко», вып. 3, СПб, 1862; «Ложные и отреченные книги русской старины, собранные А. Н. Пыпиным», стор. 7, 12—13; «Чтения в имп. обществе Истории и древностей российских при Московском университете», 1866, кн. II, стор. 5—8; Иор. Ив. Иванов. Назв. праця, стор. 290—293.

³⁰ «Повесть временных лет», стор. 117—118.

Якщо висловлені нами положення не позбавлені підстав, то говорити про язичеську ідеологію повсталих слід з великими застереженнями, бо релігійні погляди північно-східних русів у 70-х роках XI ст. постають перед нами у вигляді складного переплетення місцевих язичеських культів, релігійних уявлень Сходу і еретичного християнського світогляду, який набрав форми богомільського вчення.

Руські смерди спробували добитися задоволення своїх вимог із зброєю в руках. Однак конкретно-історичні умови не могли сприяти перемозі повсталих, і рух був жорстоко придушений.

Д. Я. ФРЕЙЛІХЕР

З ІСТОРІЇ РУХУ ПРОГРЕСИВНИХ СИЛ ФРАНЦІЇ НА ЗАХИСТ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ В 1920 р.

Навесні 1920 р., після провалу двох походів Антанти, міжнародний імперіалізм почав новий наступ на Радянську країну — об'єднаний похід Антанти, основними силами якого були біла Польща та Врангель.

Але, як і на попередніх етапах антирадянської інтервенції, у Радянській Росії були союзники в капіталістичних країнах — мільйони трудящих. В їх перших лавах йшов робітничий клас Франції і разом з ним прогресивні представники інших верств французького народу. Спадкоємці славних революційних традицій своєї країни, вони сміливо виступили на захист Країни Рад.

У радянській історіографії є чимало праць, в яких досить докладно викриваються агресивні задуми й дії французьких імперіалістів — активних організаторів нападу на Радянську Росію в 1920 р.¹ В той же час діяльність прогресивних сил Франції на захист Радянської країни показана все ще далеко не повно. Це питання потребує дальшої розробки.

Цінний матеріал, що відтворює картину самовідданої боротьби французького народу за зрив антирадянських задумів імперіалістів у бурхливі роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, зокрема на її останньому етапі — в період боротьби з врангелівщиною, міститься в працях керівників Французької комуністичної партії — Моріса Тореза, Марселя Кашена, Жака Дюкло, Поля Вайяна-Кутюр'є, а також таких видатних діячів революційного руху у Франції, як Жак Садуль, Раймон Лефевр, Гастон Монмуссо, Жан Фревіль та ін. Цьому періодові революційної боротьби у Франції присвячені праці діячів КПРС і міжнародного робітничого руху: Д. З. Мануїльського, А. Лозовського, Артема (Ф. А. Сергєєва), С. І. Гопнер, Інессі Арманд, які в різний час брали безпосередню участь у французькому революційному русі.

Французька історіографія, яка має відношення до досліджуваного питання, — широка. Вона відображає той глибокий вододіл, що стався в усьому світі, в тому числі й у Франції, в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і розколу світу на дві системи. Літературі, яка, виконуючи соціальне замовлення табору імперіалістичної реакції, перекирчує події, що відбувалися, незмінно протистоїть література прогресивного табору². Вона продовжує славну традицію захисту СРСР, що йде від Марселя Кашена та Анрі Барбюса.

На якому ж ґрунті в 1920 р. розгорнувся у Франції рух на захист радянського народу? Що становила собою післявоєнна Франція? Ще не встигнувши ліквідувати заповідну першою світовою війною шкоду, країна в 1920 р. була вражена найлютішою післявоєнною економічною кризою. Правлячі кола Франції намагалися перекласти на плечі трудящих мас увесь тягар наслідків кризи. Ця реакційна політика викликала з боку народу опір, що під впливом подій у Радянській Росії дедалі зростав.

¹ Окремі сторінки цього питання відображено в працях: Л. П. Кожевнікова. Рабочее и социалистическое движение во Франции в 1917—1920 гг., М., 1959; А. Л. Ефимова. Франция в период общего кризиса мировой капиталистической системы, М., 1954; Р. Ольша. Пролетариат держав Антанти в борьбе против интервенции в Советскую Россию (1919—1920), журн. «Вопросы истории», 1947, № 10, стор. 106—128; «Советская Россия и капиталистический мир в 1917—1923 гг.», М., 1957; «Дело трудящихся всего мира. Факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза (1917—1945)», М., 1957; Л. Зак. Славные традиции солидарности (борьба французского народа против интервенции в Советскую Россию в 1918—1920 гг.), М., 1962.

² Див. А. А. Трёмбickaя. Новейшая литература по истории борьбы за создание Французской коммунистической партии, «Ученые записки кафедр истории СССР и новой истории Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина», вып. 1, т. СХІІ, М., 1958.

Величезний революціонізуєчий вплив на французький робітничий рух мала Велика Жовтнева соціалістична революція. У 1918—1920 рр. класові бої, досягши небаченого розмаху, захитали основи буржуазного ладу Франції. Виступи мас за свої громадянські і соціальні права повсюдно супроводжувались вимогами припинити інтервенцію в Радянську Росію — першу в світі соціалістичну державу робітників і селян.

Але французький пролетаріат не мав у той час своєї революційної марксистської партії. Комуністична партія Франції була створена лише наприкінці 1920 р. Профспілковий рух, на який дуже впливав реформізм та анархосиндикалізм, перебував у стані організаційної роздробленості та ідейного розладу. Отже, в 1920 р., у період нового походу Антанти, одним з активних організаторів і учасників якого був французький імперіалізм, у Франції не було єдиного послідовно революційного центру керівництва класовою боротьбою. Це позначилося як на ході і наслідках боротьби в цілому, так і на її складовій частині — русі на захист Радянської Росії.

Тим часом у 1920 р. хвиля народного руху на захист Радянської Росії піднялася на нову висоту. Цей рух у Франції проявлявся в різних формах: мітингах, страйках, демонстраціях, що організовувались спеціально з метою протесту проти антирадянської політики уряду і на знак солідарності з народом Радянської Росії, а також у страйках, що їх офіційна статистика зараховувала до економічних, — страйках сільсько-господарських робітників³, зборах і мітингах протесту проти дорожнечі, кампаніях за скорочення армії та зменшення строку військової служби, за амністією засудженим морякам і солдатам — учасникам повстання на Чорному морі — та ін.⁴

З цього погляду особливої уваги вартє, насамперед, дослідження страйкової боротьби французького пролетаріату за період, що вивчається. У 1920 р. страйковий рух набрав більшого розмаху, ніж у попередні роки; число страйкарів, навіть за офіційними даними, зросло з 1 150 718 чоловік у 1919 р. до 1 316 559 у 1920 р.⁵ Страйкова боротьба 1920 р. може бути чітко поділена на два періоди: першу і другу половини 1920 р. Рубежем став травневий страйк. Це був кульмінаційний пункт страйкового руху, після якого він різко пішов на спад.

У страйках першого періоду (у Бресті, Марселі, Нанті) висувались вимоги припинити ворожу діяльність щодо Радянської Росії, лунали заклики активно протидіяти імперіалістичним агресорам⁶. Особливо треба виділити січневу забастовку докерів Бордо, підтриману металістами та іншими загонами робітників, які категорично вимагали припинити надсилання воєнних матеріалів білогвардійцям та інтервентам⁷, а також лютнево-березневий страйк залізничників.

Найвищого розвитку страйковий рух набрав у травні. Свято 1 Травня було відзначено могутнім виступом трудящих Франції на захист Радянської Росії⁸. Центральною подією став страйк залізничників, що почався в той день. До залізничників приєдналися докери, матроси торгового флоту, гірники та ін. Загальне число страйкарів досягло 1,5 млн.⁹, на ряді залізниць припинився рух. Це завдало великого удару антирадянським планам французького уряду. Близько місяця, в розпал боїв на радянсько-польському фронті військовоє спорядження, харчові продукти та інші товари, призначені для білополяків і Врангеля, лежали без руху й не могли бути вивезені.

Проте, внаслідок зради керівників профспілкового центру Франції — Загальної конфедерації праці (ЗКП) — Жуо, Дюмулена та ін. травневий страйк було зірвано. Уряд обрушив на страйкарів град репресій¹⁰. Розчарувавшись у своєму керівництві, робітники масами кидали Загальну конфедерацію праці. Протягом півроку з 2,5 млн. членів профспілок близько 1 млн. чоловік вийшло із своїх організацій¹¹. Тимчасово зазнав страйковий рух: число страйків з 205 у травні падає до 56 у червні і до 49 —

³ Л. П. Кожєвникова. Назв. праця, стор. 215—218.

⁴ Журн. «Красный Интернационал профсоюзов», 1926, № 8, стор. 379.

⁵ «Annuaire Statistique», 1938, стор. 60. Див. також Georges Cogniot Quarante années de marxisme créateur, «Cahiers du communisme», 1957, № 10, стор. 1487; «Бюллетень НКВД», № 62, 11 лютого 1921 р., стор. 11; «Бюллетень Коммунистического Интернационала» (для русской печати), 1920, № 10, стор. 22; журн. «Мировое хозяйство», 1926, стор. 133, табл. № 16.

⁶ «Annuaire du travail», Paris, 1923, стор. 74; журн. «Международное рабочее движение», 1920, № 1—2, стор. 23, 38—41; «Бюллетень Коммунистического Интернационала», 1920, № 10, стор. 22; «Бюллетень Исполнительного бюро Красного Интернационала профсоюзов», № 7, 26 січня 1921 р., стор. 5, 13.

⁷ Газ. «L'Humanité», 10, 14 січня 1920 р.; газ. «La Bataille», 10 березня 1920 р.

⁸ Газ. «L'Humanité», 2, 3 травня 1920 р.

⁹ Морис Торез. В авангарде борьбы трудящихся масс (к 40-летию Французской коммунистической партии), журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 33.

¹⁰ «Бюллетень Коммунистического Интернационала», № 62, 30 березня 1921 р., стор. 3.

¹¹ «Annuaire du travail», стор. 61, 71.

у липні¹². Все це певною мірою відбивалося й на русі на захист Радянської Росії, який, однак, незабаром піднісся на пову висоту.

Важливу роль у розвитку цього руху мало звернення Виконкому Комінтерну (ВККІ) до трудящих усіх країн. У цьому зверненні доводився до загального відома Маніфест IV Всеукраїнського з'їзду Рад з приводу нового походу Антанти, що розпочався. ВККІ закликав увесь міжнародний пролетаріат протидіяти ганебній війні, нав'язаній міжнародним капіталом молодій Радянській Республіці¹³. Трудящі Франції палко відгукнулись на цей заклик.

II конгрес Комінтерну, обговорюючи питання про організацію допомоги Радянській Росії з боку міжнародного пролетаріату, приділив особливу увагу позиції в цьому питанні Французької соціалістичної партії, керівництво якої перешкоджало трудящим Франції до кінця виконати свій інтернаціональний обов'язок перед радянським народом. Президія ВККІ надіслала спеціального листа «До всіх членів Французької соціалістичної партії, до всіх свідомих пролетарів Франції», закликаючи їх посилити опір реакції¹⁴.

Винятково велику роль у розгортанні руху солідарності французьких трудящих з радянським народом відіграла поїздка Марселя Кашена до Радянської Росії влітку 1920 р. Під час зустрічі Марселя Кашена з В. І. Леніним, яка відбулася напередодні від'їзду Кашена з Росії, стало відомо, що в Дюнкерку докери відмовилися вантажити військові матеріали. В. І. Ленін просив Марселя Кашена передати докерам подяку від трудящих Радянської країни¹⁵.

Повернувшись до Франції Марсель Кашен розгорнув активну діяльність на захист радянського народу, широко використовуючи сторінки «Юманіте»¹⁶, лінія якої ставала чимраз більш послідовно революційною, та інших газет. Марсель Кашен, Поль Вайян-Кутюр'є та інші революційні діячі роз'їжджали по Франції (М. Кашен після повернення з Росії за чотири з лишком місяці об'їхав майже всю Францію), виступали на багатолюдних зборах і мітингах, з парламентської трибуни розповідали правду про Радянську Росію, викривали антирадянську політику уряду Мільерана і керівників соціалістичної партії, які підтримували його. Вони протестували проти набору добровольців на східні fronti, вимагали визнання Радянської держави і відновлення з нею торговельних відносин¹⁷. У своєму відкритому листі до міністра закордонних справ Франції М. Кашен викривав політику уряду, який витрачав величезні суми на підтримку Врангеля. «Юманіте» різко виступала проти надання Врангелю позики¹⁸.

13 серпня «Юманіте» надрукувала звернення Радянського уряду до трудящих Франції, в якому підкреслювалося, що визнанням генерала Врангеля Франція оголосила війну Росії. Саме з того часу, з серпня 1920 р., рух на захист Радянської Росії почав знову зростати. Робітники поступово оправлялися від поразки, якої вони зазнали внаслідок зриву травневого страйку. Крива страйкового руху, хоч і повільно, але піднімалася: якщо у липні відбулося 49 страйків, то у серпні — вже 63, у вересні — 93, у жовтні — 92¹⁹. Антирадянські дії французького уряду викликали нову контратаку пролетаріату. По всій Франції з кінця в кінець прокочувалися потужні хвилі протесту проти агресивних дій французьких імперіалістів, які підтримували Врангеля; висувалися вимоги відкликати всі морські сили, що здійснювали прямо чи посередньо блокаду Радянської країни, визнати Радянський уряд; висловлювалися почуття глибокої симпатії до радянського народу²⁰.

У середині серпня по всій Франції проходили багатолюдні маніфестації, мітинги й збори, на них ухвалювалися резолюції, прийняті гнівним протестом проти війни з Радянською Росією, проти підтримки білополяків і Врангеля. На сторінках «Юманіте» розповідалися про ці виступи трудящих. «Хай живе революційна Росія! Хай живе мир!», ці лозунги чулися скрізь — у Парижі, в Булоні й Анжері... Вони виявляли справжнє почуття й настрої французького народу. Збори в Вільмомблі закінчилися проголошенням закликів: «Хай живе III Інтернаціонал!». Популярне гасло — «Жодної

¹² Поль Луи. Історія професійного руху в Франції, ч. II, М., 1925, стор. 158; «Бюллетень Ісполнительного бюро Красного Інтернаціонала профсоюзів», № 1, 12 листопада 1921 р., стор. 3.

¹³ Журн. «Коммунист», 1920, № 2, стор. 1.

¹⁴ «Второй конгресс Коминтерна», М., 1934, стор. 565—577.

¹⁵ Марсель Кашен. Мои встречи с Лениным, журн. «Новая и новейшая история», 1957, № 4, стор. 28; Жан Фревиль. Рождение французской коммунистической партии. Съезд в Туре, М., 1951, стор. 80—91; та ін.

¹⁶ Див. газ. «L'Humanité», 20, 30, 31 серпня; 2, 6, 8, 10, 18, 20 вересня 1920 р. та ін.

¹⁷ Газ. «L'Humanité», 5, 28 жовтня, 6 листопада, 1 грудня 1927 р., журн. «Коммунистический Интернационал», 1920, № 12, стор. 20.

¹⁸ Газ. «L'Humanité», 6 листопада, 25 жовтня 1920 р.

¹⁹ Поль Луи. Назв. праця, стор. 1158.

²⁰ Див. газ. «Le Temps», 21, 28 серпня, 15 вересня 1920 р., 27 січня, 8 лютого 1921 р.; газ. «L'Humanité», 28 жовтня 1920 р.

людини, жодного су, жодного снаряда на підтримку контрреволюції!» — було схвалено Федерацією профспілок Півночі та іншими організаціями²¹.

Прикладом бойового піднесення, що опанувало пролетаріатом Франції, можуть служити виступи будівельників. 22 серпня 1920 р. будівельники Марселя на своїх загальних зборах одногласно ухвалили резолюцію, в якій протестували проти антирдянської політики уряду. Приклад марсельців наслідували їхні товариші по професії. Наприкінці жовтня 1920 р. відбувся з'їзд спілок будівельних робітників департаментів, що найбільш потерпіли від війни. На ньому було порушено ряд пекучих соціальних питань. Учасники з'їзду в своєму рішенні заявили: «З'їзд надсилає своє братерське привітання революційному народові Росії, діяння якого відзначають в історії людства етап на шляху до визволення робітників усіх країн»²². Під тиском мас національний комітет будівельників вимагав негайно зняти блокаду з Радянської Росії і відновити з нею торговельні зносини.

На деяких підприємствах, наприклад, на заводі Хохткіс у департаменті Сена та інших, що виготовляли військове спорядження, спалахнули страйки²³. 14 серпня 1920 р. профспілка металістів департаменту Сена проголосила: «Металісти Сени не будуть виробляти воєнне спорядження!»²⁴. На французькі снарядні заводи були відправлені польські офіцери для спостереження за виготовленням воєнної продукції, що призначалась для війни проти Радянської Росії. У зв'язку з цим серед робітників заводів поширювався маніфест, який закликав відмовитися працювати разом з душителями російської революції. З таким же закликом «Юманіте» звернулася до робітників арсеналу в Ла-Рошелі, де під наглядом польських офіцерів вироблялися гвинтівки для польської армії²⁵.

Робітники чинили енергійний опір відправці воєнних вантажів. У Бордо, Бресті, Рошфорі, Ла-Паллісі та інших портах Франції портові робітники, докери й матроси відмовлялися вантажити на кораблі воєнне спорядження та інші вантажі для білогвардійців. Крейсери «Гедон» і «Марсельеза» та пароплав «Лаура» вдалося навантажити лише з допомогою військових моряків²⁶. Моряки Марселя, команди багатьох суден у різних портах відмовлялися перевозити зброю врангелівцям. Владам доводилося надсилати вантажі в Росію через англійські порти²⁷.

Паризький кореспондент італійської газети «Аванті!» у своєму повідомленні 18 серпня 1920 р. докладно розповідав про рух пролетаріату Ельзас-Лотарингії на захист Радянської Росії. У всіх містах цієї області, писав він, відбулися збори робітників під гаслом боротьби проти війни з Радянською Росією. Найбільш визначними були збори в Страсбурзі, скликані місцевими синдикатами; вони притягли багаточисельну аудиторію. Оратори Ельбе, Гюбер, Маріанна Раузе, Поль Вайян-Кутюр'є та інші вимагали припинення агресії та визнання Радянської Росії²⁸.

В середині серпня 1920 р. до Франції приїхали представники англійської «Ради дії» Адамсон та Гослінг для переговорів про спільний виступ англійського і французького пролетаріату на захист Радянської Росії²⁹. Французький уряд, наляканий перспективою об'єднання дій англійських і французьких робітників, вислав англійських делегатів з Франції незабаром після їх приїзду. Зрозуміло, що цей акт викликав обурення в найширших колах прогресивної Франції, посилюючи рішучість французьких трудящих захищати Радянську Росію.

Особливим ентузіазмом була охоплена пролетарська молодь. 7 листопада 1920 р., в день третіх роковин Жовтневої соціалістичної революції, на знак солідарності з радянським народом революційна молодь влаштувала ряд мітингів і зборів³⁰. Центральний орган Комінтерну — журнал «Коммунистический Интернационал» — у листопадовому номері 1920 р. відзначав той факт, що в результаті широкої антимілітаристської

²¹ Газ. «L'Humanité», 10, 14, 15, 16, 22, 30 серпня, 10 вересня 1920 р.

²² Журн. «Строитель», 1921, № 4—5, стор. 15—17.

²³ Журн. «Международное рабочее движение», 1921, № 7, стор. 4; «Бюллетень первой международной конференции революционных профессиональных и производственных союзов», № 15, 1 серпня 1921 р., стор. 1; газ. «L'Humanité», 10 листопада 1920 р.

²⁴ Жак Дюкло. 33-я годовщина Октябрьской социалистической революции и Франция, газ. «За прочный мир, за народную демократию!», 3 листопада 1950 р.

²⁵ Див. журн. «Красноармеец», 1920, № 27, стор. 5.

²⁶ Там же; газ. «Правда», 17 січня 1920 р., газ. «L'Humanité», 27 жовтня 1920 р.

²⁷ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1920, № 12, стор. 2067.

²⁸ «Бюллетень НКВД», № 34, 8 жовтня 1920 р., стор. 17.

²⁹ Р. О л л е ш а. Назв. праця, стор. 123, газ. «L'Humanité», 15 серпня 1920 р.

³⁰ Див. «Annuaire du travail», стор. 47—49; «Manifestations de l'Internationale des jennesses. ouvriers», Berlin, стор. 5; журн. «Юный коммунист», 1921, № 5, стор. 14; журн. «Юный коммунар», 1922, № 1—2, стор. 49; журн. «Юный пролетарий», 1920, № 2, стор. 6; журн. «Международная юношеская корреспонденция», 1921, № 2—3, стор. 17—18, 22.

га революційної пропаганди французької молоді серед солдатів уряд Франції не зміг знову надіслати значні контингенти військ проти Радянської Росії³¹.

З лав революційної молоді Франції, яка перейшла на комуністичні позиції, вийшло чимало талановитих організаторів боротьби на захист Радянської Росії. Відомими серед прогресивної молоді у той час були Франсуа Бію, Раймон Гюйо, Жорж Коньйо — члени Ліонського студентського об'єднання революціонерів-колективістів, Габріель Пері — перший головний редактор бойової молодіжної газети «Авангард» — та ін.

У таборі ширих друзів Радянської Росії перебували маси трудящих жінок Франції, насамперед французькі робітниці. Під час війни на підприємства прийшло багато жінок, які брали участь у всіх видах класової боротьби, в тому числі й у русі солідарності з радянським народом. Певний вплив на виховання французьких жінок у революційному дусі мали російські більшовички Інесса Арманд, Серафима Гопнер, Людмила Сталь та ін., які перебували в еміграції у Франції³². Страйки і демонстрації робітниць у 1920 р. відбувалися в Ліоні, Сент-Етьєні, Клермон-Феррані, Маконі, Руані. На своїх зборах робітниці ухвалювали резолюції солідарності з революційною Росією³³.

У суспільному житті Франції здавна велику роль відіграють різні масові організації. В період, що розглядається, до них належали, насамперед, спілки, які об'єднували колишніх учасників і жертв війни. У Франції було 9 таких організацій, що входили до міжнародних об'єднань — «Інтернаціоналу колишніх учасників війни» та «Інтернаціоналу колишніх учасників і жертв війни»³⁴. Їхні члени співчутливо відгукувалися на заклики революційного крила соціалістичної партії не допустити нової війни з Радянською Росією, припинити постачання зброї білополямкам і Врангелю, визнати Ради тощо. Особливо плідотною була діяльність «Республіканської асоціації колишніх учасників війни», керованої Анрі Барбюсом, який був водночас генеральним секретарем «Інтернаціоналу колишніх учасників війни» та ініціатором створення «Інтернаціоналу колишніх учасників і жертв війни»³⁵. Віце-президентом «Республіканської асоціації» був Жак Дюкло.

На захист Радянської Росії разом з робітничим класом виступила й прогресивна інтелігенція Франції. Свідченням обурення передової частини інтелігенції антирадянською політикою уряду може служити, приміром, поява в пресі у жовтні 1919 р. заяви під назвою «Ми протестуємо». Її підписала велика група діячів французької культури, у тому числі письменник Анатоль Франс, історик Оллар та ін. Ця заява привернула до себе увагу В. І. Леніна³⁶.

Величезну роль у русі на захист Радянської країни відіграв видатний діяч французької культури, невтомний борець проти війни, вірний друг радянського народу Анрі Барбюс. Барбюс був ініціатором згуртування всіх антивоєнних, антиімперіалістичних сил у міжнародному масштабі. Він — один з організаторів міжнародного об'єднання письменників «Кларте» («Ясність»), яке виступало проти війни і вимагало визнання Рад. В. І. Ленін стежив за діяльністю «Кларте» і у 1922 р. написав вітального листа його членам³⁷.

Перекопаний пропагандист успіхів молоді Радянської республіки, А. Барбюс невтомно закликав підтримувати її, викривати й зривати антирадянські задуми імперіалістів. Його голос було чути на багатолюдних мітингах і зборах, його статті і памфлети раз у раз з'являлися в прогресивній пресі як у Франції, так і за її межами. Захищаючи Радянську республіку від брудного наклепу й нападок, викриваючи змову Мільєрана з Ллойд Джорджем проти російського народу³⁸, Анрі Барбюс не обмежувався моральним осудом імперіалістичних розбійників. Він закликав до активної про-

³¹ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1920, № 14, стор. 2956; «Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1917—1924). Документы и материалы. Сборник II», М., 1956, док. № 214.

³² Див. Морис Торез. Октябрь указал нам путь, журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 3, стор. 87; «Славные большевички», М., 1958, стор. 79—84, 295—297; Л. Сталь. Работа парижской секции большевиков среди французских рабочих в 1914—1916 гг., журн. «Борьба классов», 1934, № 9, стор. 17—24.

³³ Елена Брион. Французские женщины со времени войны, журн. «Коммунистка», 1920, № 6, стор. 23—24; А. Ромер. Положение женщин во Франции, журн. «Коммунистка», 1920, № 1—2, стор. 11.

³⁴ «Organisations des mutilés de guerre et des anciens combattants», Geneve, 1925, стор. 1—4; «L'assurance — maladie, Conférence internationale du Travail, Dixieme session», Geneve, 1927, стор. II.

³⁵ Henri Barbusse. Le mouvement revolutionnaire des anciens combattants, «Appaie du travail», стор. 39—41; «Бюллетень НКВД», № 17, 10 червня 1920 р., стор. 7—8; № 35, 12 жовтня 1920 р., стор. 19; газ. «L'Humanité», 20 серпня 1920 р.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 193—194.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 383.

³⁸ Газ. «L'Humanité», 4 вересня, 24 жовтня 1920 р.

тидії. Діяльність Анрі Барбюса — одна з яскравих сторінок історії руху на захист Радянської Росії. «Це великий голос», — сказав про Анрі Барбюса В. І. Ленін³⁹.

Проти антирадянської політики французьких імперіалістів активно виступав і Анатоль Франс, якого Моріс Торез характеризує як одного з останніх представників буржуазного гуманізму, що на схилі свого життя повірив у переможну російську революцію⁴⁰. Діяльність Анатоля Франса проти шовінізму, мілітаризму, на захист російського народу — плідотворна і багатогранна. Він очолював «Комітет дії», утворений під лозунгом «В ім'я прав людини і громадянина» на знак протесту проти арешту керівників травневого страйку залізничників⁴¹. 14 серпня 1920 р. у «Юманіте» було опубліковано статтю Анатоля Франса «Заклик до пролетаріату». В ній йшлося про згубні наслідки, до яких може призвести визнання Францією Врангеля, викривались англо-французькі переговори, спрямовані проти радянського народу. А. Франс вбачав у пролетаріаті силу, яка «...тримає тепер у своїх руках порятунок Франції, порятунок Європи, порятунок світу...»⁴².

Складним шляхом прийшов до визнання Жовтневої соціалістичної революції великий гуманіст і борець за мир Ромен Роллан. Ставши на бік радянського народу, Ромен Роллан твердо захищав його справу, зазначаючи за це злісні нападки буржуазної преси, цілого сонму холоїв імперіалізму. У Республіці Рад він вбачав втілення найбільш героїчного досвіду, найміцнішу соціальну основу майбутнього. Називаючи самого себе переконаним інтернаціоналістом, Ромен Роллан закликав усіх чесних людей об'єднатись для захисту миру, для захисту народів Радянської Росії⁴³. Його слова: «Якщо СРСР зазнає загрози, то хто б не були його вороги, я стану на його бік»⁴⁴ — запалюють друзів миру, друзів Радянського Союзу у сучасній Франції.

Разом з Анрі Барбюсом, Анатолем Франсом, Ромен Ролланом до лав борців на захист Радянської Росії прийшли й такі видатні представники французької інтелігенції, як фізик Поль Ланжевєн, художник Поль Сіньяк, письменник Жан Рішар Блок та ін. Логіка боротьби з силами реакції, на захист прогресу привела потім багатьох з них у лави Французької комуністичної партії.

Отже, найширші верстви французького народу відверто обурювались авантюристичною, антирадянською політикою свого уряду і виявляли бажання протидіяти їй. Але наростаюче прагнення мас до енергійних дій нагтовхувалося на вперте небажання опортуністичного керівництва соціалістичної партії та ЗКП організувати й очолити активну боротьбу. Всіляко саботувалися вимоги робітників об'єднати з метою посилення допомоги радянському народові діяльність соціалістичної партії і ЗКП. Така єдність встановлювалася знизу, з ініціативи місцевих організацій. Так, у Мерт і Мозелі відбулося об'єднання профспілок, соціалістичної федерації та Республіканської асоціації колишніх учасників війни з метою проведення в різних місцях цього департаменту спільних виступів проти війни з Радянською Росією. У Парижі для цього об'єдналися 29 синдикатів революційної меншості⁴⁵. Але в масштабі всієї країни, внаслідок саботажу з боку опортуністичних лідерів, об'єднання дій французької соціалістичної партії і ЗКП фактично не сталося, хоча формально рішення про нього було ухвалене керівництвом цих організацій 28 жовтня 1920 р.⁴⁶

Рух прогресивних сил Франції на захист Радянської Росії в період врангелівщини — одна з важливих складових частин боротьби за зміцнення міжнародної солідарності трудящих, за зрив реакційних задумів міжнародного імперіалізму. Самовідданий виступ французьких трудящих мас на підтримку Радянської соціалістичної держави на світанку її виникнення помножив славі революційні, демократичні традиції французького народу. Ці традиції дорогі й радянському народові, який, як відзначив М. С. Хрущов, «був і лишається вірним другом миролюбного французького народу»⁴⁷.

³⁹ А. Б а р б ю с. Избранные произведения, М., 1950, стор. 7.

⁴⁰ Морис Торез. Сын народа, М., 1960, стор. 60.

⁴¹ «Бюллетень Коммунистического Интернационала», № 2—3, 22—29 жовтня 1920, стор. 26.

⁴² Газ. «L'Humanité», 14 серпня 1920 р.

⁴³ Газ. «Le Populaire», 5 червня 1920 р., див. також Морис Торез. Сын народа, стор. 117; «Бюллетень НКВД», № 87, 31 липня 1920 р., стор. 118; журн. «Путь просвещения», 1922, № 5, стор. 343—346.

⁴⁴ Ромен Роллан. На защиту нового мира, Л., 1932, стор. 93.

⁴⁵ Див. газ. «L'Humanité», 10 серпня 1920 р.; журн. «Коммунистический Интернационал», 1920, № 9, стор. 1427.

⁴⁶ Газ. «L'Humanité», 29 жовтня 1920 р.

⁴⁷ Газ. «Правда», 22 вересня 1958 р.

До історії міст і сіл Радянської України

ПЕРШІ ПІДСУМКИ РОБОТИ І ПЛАНИ НА МАЙБУТНЄ

Червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, що розглянув чергові завдання ідеологічної роботи партії, приділив велику увагу формуванню всебічно розвинених членів комуністичного суспільства. Період розгорнутого будівництва комунізму ставить нові завдання перед працівниками ідеологічного фронту. Їх почесний обов'язок — глибоко вивчати і теоретично узагальнювати практику комуністичного будівництва, суспільні явища і закономірності сучасної епохи, створювати ґрунтовні наукові праці, тісно пов'язані з життям. Однією з таких праць має бути 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР».

Тепер в усіх містах і селах нашої республіки йде велика підготовча робота по збиранню матеріалів. Певних успіхів досягнуто в цьому напрямку і в Чернігівській області. Чернігів існує більше тисячі років, такі міста, як Любеч, Новгород-Сіверський, теж мають багатовікову історію. Чернігівська земля багата історичними подіями. Тут відбувалися запеклі битви з воявничими половцями, з татаро-монгольськими ордами. Невмирушою славою відкрили себе трудящі Чернігівщини в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Імена героїв В. Примакова, Ю. Кошюбинського, Г. Кропив'янского, М. Щорса, прославленого керівника партизанського руху на Чернігівщині, Двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, відважних партизанів Ю. Збапачького, нині відомого українського письменника, В. Єременка і Ф. Короткова, нині пенсіонерів, та багато інших, відомі далеко за межами нашої країни. А скільки уславлено імен чернігівців у мирний післявоєнний період! Це — Герої Соціалістичної Праці доярка колгоспу «10-річчя Жовтня» Прилуцького району Г. Довженко, відома новатор-кукурудзовод Г. Плющ, знатна трудівниця Г. Дуденко з Корюківської фабрики технічних паперів та багато інших передовиків сільського господарства і промисловості.

За останнє десятиріччя невпізнано змінилося обличчя Чернігова. Там виріс велетенський хімії завод синтетичного волокна, потужна ТЕЦ, споруджується найбільший у Радянському Союзі камвольно-суконний комбінат. Поблизу міста Прилук знайдено багаті поклади високоякісної нафти. Великі перетворення сталися в усіх містах і селах області.

Тепер трудящі Чернігівщини, успішно здійснюючи рішення XXII з'їзду і Програму КПРС, вносять свій вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму. Ось чому знання минулого, знання того, як жили і боролись наші предки і які величезні перетворення сталися за роки Радянської влади, має велике виховне значення.

До участі в роботі, що розгорнулася по збиранню матеріалів з історії міст і сіл області, залучено у нас велику кількість любителів-краєзнавців, учителів, працівників культосвітніх установ, профспілок, членів товариства «Знання», партійний, радянський і комсомольський актив. Усього в містах, районах і селах області над написанням цієї історії працює понад 5580 чоловік.

В області за рішенням обкомів КП України створено обласну редакційну колегію, міські і районні комісії, в селах і селищах міського типу — робочі групи з 3—5 чоловік, які безпосередньо збирають матеріали і пишуть нариси з історії сіл. Обласна редколегія розробила конкретний план роботи, встановила графік написання та опрацювання нарисів по кожному району, місту.

Ще на початку роботи обласна редколегія провела семінар голів міських і районних комісій, працівників музеїв, бібліотек, державних архівів, наукових працівників вузів, працівників преси, радіо. Аналогічні семінари з керівниками робочих груп проведено в усіх районах області. Районні і міські комісії одержали методичні вказівки щодо написання історії міст і сіл області. При редколегії створено три групи: по написанню історико-економічного нарису області, рецензентів у кількості 18 чоловік, літературознавців у складі 15 чоловік для літературної обробки написаних нарисів. Члени груп закріплені за окремими районами і містами. Групи рецензентів і літераторів створено також при всіх районних комісіях.

Напружена робота по збиранню матеріалів і написанню нарисів з історії міст і сіл області вже дала певні результати. Повністю написано нариси про міста Прилуки, Корюківку, всі 120 сіл Щорського району, 95 сіл Менського району, завершується на-

писання нарису про м. Чернігів, наближається до закінчення ця робота в Козелецькому, Бахмацькому, Бровницькому районах.

Важливу увагу ми приділяємо правильному дозуванню розмірів нарисів. Том з історії Чернігівської області матиме обсяг 100—110 авторських аркушів. Виходячи з цього і враховуючи рекомендації методичних вказівок Головної редакційної колегії, ми розподілили 110 аркушів між населеними пунктами з урахуванням їх розмірів, економічного й історичного значення. Складено проспект тома області. В ньому в алфавітному порядку подаються райони, міста і села із зазначенням розмірів майбутніх нарисів по кожному населеному пункту, а також прізвища автора нарису і строк його написання. Проспект є своєрідним деталізованим, розробленим планом, який допомагає контролювати роботу комісій та робочих груп.

Значну роботу по збору матеріалів для написання історії міст і сіл проводять обласний державний архів і історичний музей, обласна бібліотека ім. В. Г. Короленка. Так, бібліотека ім. В. Г. Короленка видала і надіслала до всіх бібліотек і районних редакційних комісій матеріали з бібліографії Чернігівщини, а тепер готує до друку матеріал «Історія Чернігівщини з найдавніших часів до Великої Жовтневої революції». В бібліотеці створено велику картотеку бібліографічних матеріалів, яка широко використовується авторами-складачами нарисів.

Чернігівський обласний історичний музей має великі музейні фонди, в тому числі чимало літератури на допомогу районним комісіям по написанню історії міст і сіл, а саме «Черниговское топографическое описание» А. Шафинського, «Описание Черниговской губернии» А. А. Русова, «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» А. Лазаревського та багато ін. Щоденно музей відвідує багато збирачів матеріалів, авторів-складачів. Наукові працівники музею подають велику допомогу районним редакційним комісіям, робочим групам сіл, активно працюють над створенням історії міст Чернігова, Новгород-Сіверського, Ніжина.

Обласний державний архів провів значну роботу по уточненню назв населених пунктів, видав покажчик населених пунктів, алфавітний покажчик переіменованих населених пунктів. Виявлені в архівних фондах матеріали з історії міст і сіл беруться на тематичні картки. Такий систематичний каталог налічує понад 23 тис. тематичних карток. До речі, у фондах Чернігівського архіву багато матеріалів з історії міст і сіл Сумської, Полтавської та Київської областей.

Велику допомогу в роботі подає Головна редакційна колегія. 6 серпня ц. р. вона заслухала наш звіт і дала багато практичних і цінних вказівок. За дорученням ГРК в області побували професор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук В. А. Дядиченко, наукові працівники Інституту економіки АН УРСР Г. К. Макаренко і О. Я. Махрачов. Вони провели наради із збирачами матеріалів, обговорили і прорецензували нариси на м. Корюківку, Прилуки та села цього району.

Центральний державний історичний архів УРСР, Державний історичний музей УРСР та Державна публічна бібліотека АН УРСР надіслали в область перелік матеріалів, що стосуються історії міст і сіл Чернігівської області, повсякденно подають допомогу консультаціями, надсилають своїх працівників у міста і села області для подання практичної допомоги на місцях. Увійшло в практику широке обговорення написаних нарисів на зборах трудящих, друкування окремих нарисів в обласній і районних газетах. Це дає змогу залучити до цієї роботи широкі кола громадськості, трудящих області.

Обласна редколегія підтримує тісний зв'язок з товариством «Знання», практикує читання лекцій з краєзнавства. З лекціями про історію Новгород-Сіверського та боротьбу трудящих цього району за владу Рад, про великі перетворення, що сталися на Сіверській землі за роки Радянської влади, вступав науковий працівник обласного історичного музею М. Т. Яцура. Цікаві лекції з краєзнавства підготували лектори товариства «Знання» Т. П. Косенко, Д. Ф. Косухін та ін. Обласне товариство «Знання» запланувало публічне читання цих та інших лекцій.

Поряд з певними успіхами, в роботі по написанню історії міст і сіл області є й значні недоліки. Так, повільно працюють робочі групи в Ічнянському, Ріпкинському та інших районах. Часто нариси широко висвітлюють дореволюційний період, але радянський період, особливо останнє десятиріччя,— занадто стисло і поверхово; здебільшого вони перевантажені цифровим матеріалом; не завжди достатньою мірою розповідають про простих радянських людей—героїв праці, Вітчизняної війни, видатних діячів науки і культури та ін.

За порадою Інституту історії АН УРСР найближчим часом ми плануємо провести наукову конференцію з питань написання історії міст і сіл, в роботі якої на наше запрошення візьмуть участь наукові працівники інститутів суспільних наук з Києва, акладачі вузів області, представники преси і радіо, агітатори і пропагандисти області. На цій конференції буде проаналізовано кілька нарисів, вже написаних і надісланих до обласної редколегії, з метою усунення зазначених недоліків, характерних для більшості нарисів.

Створення «Історії міст і сіл Української РСР» на громадських засадах—складна і відповідальна справа, яка потребує значних зусиль з боку місцевих партійних і

радянських працівників. Нема сумніву в тому, що в цій великій і почесній роботі візьме участь великий загін бійців ідеологічного фронту — пропагандисти і агітатори. Видання «Історії міст і сіл Української РСР» буде гідним подарунком трудящих республіки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В. П. ПАНЧЕНКО

ЧЕРНЯХІВКА

Село Черняхівка, Яготинського району, Київської області, розташоване в степовій частині Придніпровської низини. Через село протікає р. Чумгак (притока р. Оржиці). На відстані одного кілометра від цього населеного пункту проходить залізнична магістраль і шосе Київ — Харків. Черняхівка розкинулася із сходу на захід на 6 км і, за станом на 1 липня 1963 р., мала 2779 жителів.

Про історію заснування с. Черняхівки збереглися досить точні відомості¹. На початку XVIII ст. одвічний степ, що простягнувся над річками Іржавцем та Чумгаком, поступово заселявся. У 1725 р. переяславський полковий писар П. Черняхівський (звідси й назва села) з дозволу полкової старшини зайняв у верхів'ях р. Чумгака місце для хутора, у 1755 р. його спадкоємиця дочка Меланка продала цей хутір з 40 сім'ями бунчужному Г. Іваненку. Під час так званого Румянцевського опису Лівобережної України в 1764 р. хутір Черняхівку було записано до спадкових земель гетьмана України К. Г. Розумовського. Вже тоді почалося його фактичне закріпачення, а з 1783 р., після відомого указу Катерини II, с. Черняхівка юридично стало кріпацьким.

На початку XIX ст. господарем с. Черняхівки був князь М. Г. Репнін. Тоді в селі налічувалося 282 кріпацьких двори і 2320 кріпаків. На панщині доводилося працювати до 300 днів на рік². Голод і смерть були постійними супутниками селян. Після реформи 1861 р. в с. Черняхівці було створено дві общини, що мали 1213 дес. неродючої землі (кращі земельні ділянки відійшли до поміщицьких володінь). З 1863 р. Черняхівка — центр волості, до якої ввійшли села Богданівка і Нечипорівка та хутори. Поступово сільські глитаї прибирали селянську землю до своїх рук. Цей край був досить типовим щодо класової диференціації. Про пограбування селян у пореформені роки і класове розшарування на селі свідчать дані подвірного перепису населення 1900 р. В с. Черняхівці налічувалося 508 сімей, 2894 жителі. Поміщиця Репніна володіла 1417 дес. землі, тим часом у 181 селянської сім'ї було лише по 1—2 дес. землі, а 45 сімей — не мали її зовсім. Селяни обробляли землю дуже примітивним способом: з 167 плугів майже третина були дерев'яними³. У середньому кожний селянський двір щорічно виплачував понад 10 крб. викупних та інших податків, хоча денний заробіток становив усього 10 коп.⁴ Отже, селянину доводилося майже третину часу і праці витратити лише для оплати різних поборів.

Трудящі села були пограбовані не тільки матеріально, а й духовно. Вони фактично були позбавлені права на освіту. Хоча в Черняхівці в 1896 р. було відкрито церковно-приходську, а в 1910 р. — земську початкову школи, вчилися в них здебільшого діти сільської буржуазії. Діти бідняків ходили до школи лише по кілька місяців, та й то далеко не всі. У 1910 р. серед жителів села письменних було 17,8%, у тому числі жінок — менше 4,8%⁵.

Тяжкий капіталістичний гніт і повне безправ'я спонукали селян на революційні виступи. У період революції 1905—1907 рр. черняхівці убили управителя економії. За це було заарештовано кілька селян.

Особливого розмаху аграрний рух набрав у 1917 р. Велике революційне піднесення серед селян Пирятинського повіту, як і всієї Росії, викликала звістка про Жовтневий збройний повстання. Хоча в результаті активізації націоналістичної контрреволюції боротьба за владу Рад набула затяжного характеру, бідняцькі маси Черняхівки повсякчас підтримували більшовиків. У січні 1918 р. тут була встановлена Радянська влада. Землю поміщиків було розподілено між найбіднішими селянами. Земельний наділ на працю-

¹ К. І. Козубенко. Матеріали до історії заселення степу Яготинського, збірник «Записки Полтавського інституту народної освіти», Полтава, 1927, стор. 113, 146—147. При написанні статті К. І. Козубенко використав справи № 220 і 559 архіву Репніних, який не зберігся.

² Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 979, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

³ «Матеріали подвірної переписи Полтавської губернії в 1900 году», Полтава, 1904, стор. 98—100.

⁴ «Список населенных мест Пирятинского уезда», Полтава, 1903, стор. 52—53.

⁵ Підраховано автором за даними перепису населення 1910 р.

ючого становив 2,5 дес., на сім'ю — до 10 дес.⁶ Першими одержали землю Ф. Кругляк, М. Косяченко та інші безземельні селяни⁷.

Весною 1918 р. багато черняхівців із зброєю в руках боролися проти німецьких окупантів, за Радянську владу. Багато з них віддали своє життя за завоювання Великого Жовтня. Коли кайзерівські війська були вигнані з України, селяни Черняхівки під проводом комуністів почали активно зміцнювати новий лад. Та в кінці липня 1919 р. Черняхівку захопили денікінці. В цьому краї білогвардійцям активно протидівав партизанський загін, яким керував М. І. Одинець. Після вигнання денікінців, на початку грудня 1919 р. в селі було організовано реввійськраду на чолі з комуністом З. Н. Тимченком⁸, а 23 грудня — Черняхівський ревком у складі П. Близнюка, С. Мироненка, Д. Любки.

Незважаючи на тяжке становище в країні, органи Радянської влади проводили культурне будівництво на селі. У 1921 р. в с. Черняхівці відкрилася неповна середня школа, в якій навчалось 150 дітей, працювало 6 учителів⁹, а також хата-читальня. Для селян влаштовувались цікаві лекції, бесіди, проводилась робота по ліквідації неписьменності¹⁰. У 1921—1922 рр. тут працював дитячий будинок для дітей голодуючих губерній.

Велику роль у розгортанні господарської і культурної роботи відіграв створений у травні 1920 р. комнезам, активістами якого з часу його заснування були П. К. Дрофа, І. П. Кушка, О. А. Кругляк та ін.¹¹

Перша комсомольська організація в селі утворилася в 1920 р. Вона працювала під керівництвом партійної організації волості, що налічувала в 1922 р. 36 комуністів. Представник молоді с. Черняхівки був присутній на повітовій конференції в грудні 1920 р., де виступав голова ВУЦВК'у Г. І. Петровський. Організатором і керівником молоді був І. Х. Поцелуєв, найбільш активними комсомольцями — М. Дрофа та І. Григораш¹². Першими комуністами у Черняхівці були П. С. Шпак, І. В. Безкровний, К. І. Семеха, П. І. Завава¹³.

В роки колективізації в Черняхівці було створено сільськогосподарську артіль ім. В. І. Леніна, яку з липня 1933 р. називають «Заповіт Леніна». Згодом її було розукрупнено і створено чотири колгоспи: «Червоний партизан», ім. 16-річчя Жовтня, «Заповіт Леніна» та ім. П. П. Постишева (з 1939 р.—ім. 18 партз'їзду)¹⁴. В селі в ті роки було побудовано ряд громадських і господарських приміщень, проводилась значна політмасова і культурно-виховна робота серед колгоспників, були міцні партійна і комсомольська організації.

В роки Великої Вітчизняної війни жителі с. Черняхівки виявили стійкість і героїзм на фронтах і в тилу, захищаючи свободу і незалежність своєї Вітчизни.

21 вересня 1943 р. доблесні воїни 309-ої стрілецької дивізії і 3-ої танкової армії Воронезького фронту з боями визволили с. Черняхівку¹⁵. Фашисти за роки тимчасової окупації завдали селу мільйонні збитки, повністю пограбували колгоспи, розстріляли 42 чоловіки. Та вже до дня Перемоги колгоспники майже повністю освоїли посівну площу, почали створювати молочно-товарні ферми в кожній артіль. В село поверталися воїни. Багато з них було удостоєно високих урядових нагород. Черняхівці по праву пишаються генерал-полковником танкових військ, Двічі Героєм Радянського Союзу А. Г. Кравченком, одним з перших комсомольців, який у 1917 р. працював наймитом у Черняхівській економії¹⁶, та уродженцем Черняхівської волості Двічі Героєм Радянського Союзу М. З. Бондаренком (1913—1947)¹⁷. Невмирушою славою вкрив себе колишній бухгалтер Черняхівського колгоспу лейтенант М. Ю. Заець, заступник командира батальйону 810-го полку, що захищав у 1942 р. Марухський (на Кавказі) перевал. Комсомол Грузії, Азербайджану, Вірменії і Дагестану спільно споруджує пам'ятник загиблим героям¹⁸. Усього в боях з ворогом брали участь 470 жителів села, близько 200 з них загинули на фронті¹⁹.

В післявоєнні роки економіка колгоспів с. Черняхівки (а після укрупнення в 1950 р.— артіль «Заповіт Леніна») зміцнювалася. Справді великою подією для села були

⁶ Київський обласний державний архів (далі—КОДА), ф. 4553, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

⁷ ПОДА, ф. 828, оп. 1, спр. 314, арк. 141, 157.

⁸ ПОДА, ф. 1865, оп. 1, спр. 142, арк. 134.

⁹ ПОДА, ф. 3453, оп. 1, спр. 59, арк. 105.

¹⁰ Там же, оп. 2, спр. 8, арк. 6.

¹¹ Там же, оп. 1, спр. 65, арк. 81.

¹² Газ. «Червоний юнак» (орган Пирятинського повіткому), 26 грудня 1920 р.

¹³ ПОДА, ф. 3453, оп. 1, спр. 107, арк. 26.

¹⁴ Газ. Соціалістична Дравівщина» (орган Дравівського райкому і райвиконкому), 15 липня 1933 р.

¹⁵ «Сообщения Советского Информбюро», М., 1944, стор. 142.

¹⁶ «Пам'ятні місця Київської області», К., 1958, стор. 61.

¹⁷ «Українська Радянська Енциклопедія», т. 2, стор. 36.

¹⁸ Газ. «Комсомольская правда», 6 жовтня 1962 р.

¹⁹ Архів Черняхівського сільвиконкому, погосподарські книги за 1944 і 1946 рр., № 20 (а—ф).

успіхи у вирощуванні цукрових буряків ланкової колгоспу «Заповіт Леніна» О. М. Кругляк, яка одержала в 1945 р. 750 ц цукрових буряків з гектара. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. С. Хрущов у листопаді 1945 р. тепло поздоровив О. М. Кругляк з трудовою перемогою і зазначив, що важливо, «щоб усі колгоспи, бригади, ланки завоювали на великих площах високий урожай — таке тепер завдання»²⁰. В 1946 р. О. М. Кругляк було обрано депутатом Верховної Ради СРСР²¹, а за одержання високих урожаїв цукрових буряків і запровадження передових методів агротехніки — присвоєно звання лауреата Державної премії²². Значних успіхів досягли також хлібороби Ф. О. Підмога, Г. Безкровна та ін.²³ Проте економічний стан колгоспів села в цілому був слабкий. У 1952 р. колгосп «Заповіт Леніна» мав лише 47,2 тис. крб. прибутку²⁴ (тут і далі всі цифрові показники подано в нових грошах). Колгоспний трудодень був знецінений. Недостатня увага приділялася обробітку землі, питанням економіки. Помітно послабилася трудова дисципліна.

Велике значення для дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва мав вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС. Не покладаючи рук, працювали колгоспники над підвищенням продуктивності праці, загальним піднесенням громадського господарства. Велика заслуга в цьому належить тридцятитисячнику комуністу В. Я. Крамаренку, який у 1955 р. прийняв найвідсталіше в районі господарство. Спираючись на партійну організацію і актив, він вивів артіль у число передових. Якщо порівняти основні показники артілі за 1953 і 1962 рр., то постає яскрава картина загального піднесення. Так, прибутки артілі збільшилися з 51,7 тис. до 520 тис. крб., або в 10 разів, відрахування до неподільного фонду — в 12 разів, кількість корів — у 5 разів, свиней — у 6 разів, площа під садом — з 4 до 113 га. Колгосп збудував за ці роки 22 капітальні господарські будівлі, придбав 6 комбайнів, 13 тракторів, 9 автомашин, 30 електромоторів. У 1960 р. село було повністю електрифіковане²⁵.

Організатором колгоспників і справжнім вожаком є партійна організація, яка складається з 27 комуністів. Її надійний помічник і бойовий резерв — комсомольська організація, що налічує у своїх лавах 54 члени. За визначні успіхи в розвитку сільського господарства в 1958 р. було нагороджено таких членів артілі: орденом Трудового Червоного Прапора — М. Г. Киву, заступника голови колгоспу; орденом «Знак Пошани» — голову колгоспу В. Я. Крамаренку, свинаря І. І. Зайця, ланкову О. Г. Думан; медаллю «За трудову доблесть» — свинарку К. Д. Дорохину, доярку М. Я. Дрофу, ланкову Д. М. Опанасенку²⁶.

Сумлінною працею відзначилися також тракторист С. П. Потилчак, свинарка К. К. Дрофа, доярка М. Г. Білокур та ін.

Зростає добробут колгоспників. За останні 10 років вони з допомогою артілі побудували 148 добротних будинків. Оплата праці за ці роки збільшилася натурою в півтора раза, а грошіми — в 17 разів²⁷. Про підвищення добробуту трудівників села свідчить щорічне зростання товарообороту споживчої кооперації. В 1962 р. він становив 400,1 тис. крб., або в п'ять разів більше, ніж у 1957 р.²⁸ В селі є понад 500 вкладників ощадкаси, сума вкладу яких становить 120 тис. крб.²⁹ Селяни мають 46 мотоциклів і 560 велосипедів, 48 пенсіонерів і 188 дітей дошкільного віку матеріально повністю забезпечуються колгоспом³⁰.

Значних досягнень домоглося село в культурному розвитку. В селі є середня школа і школа сільської молоді, в яких працює 24 вчителі. Великим авторитетом серед селян користуються викладачі В. Т. Дрофа, О. В. Борщ, І. М. Савісько. Чимало колгоспників навчаються у середніх спеціальних і вищих учбових закладах без відриву від виробництва.

Більшість жителів села — читачі двох бібліотек, загальний книжковий фонд яких налічує понад 12 тис. томів. В клубі регулярно читаються лекції, проводяться тематичні вечори і концерти, працює 5 гуртків художньої самодіяльності. В 1963 р. на кожну тисячу жителів села надходило 556 газет і журналів³¹. 715 радіоточок встановлено у

²⁰ Газ. «Зоря Полтавщини» (орган Полтавського обкому партії та облвиконкому), 12 листопада 1945 р.

²¹ Газ. «Радянська Україна», 8 лютого 1946 р.

²² Газ. «Правда», 27 червня 1946 р.

²³ Газ. «Радянське слово» (орган Яготинського РК КП України і райради депутатів трудящих), 23 липня 1950 р.

²⁴ Поточний архів Яготинського виробничого управління (далі — ПЯЯВУ), звіт про роботу колгоспу «Заповіт Леніна» за 1952 р.

²⁵ ПЯЯВУ, звіти про роботу колгоспу в 1953 і 1962 рр.

²⁶ Газ. «Радянське слово», 20 квітня 1958 р.

²⁷ ПЯЯВУ, звіти колгоспу за 1953 і 1962 рр.

²⁸ Поточне діловодство Черняхівського ССТ. Матеріали бухгалтерії, форма № 7.

²⁹ ПЯЯВУ, звіти колгоспу за 1962 р.

³⁰ Там же.

³¹ Архів Яготинського райвідділу «Союздруку».

будинках колгоспників³². З 1962 р. в селі працює стаціонарна кіноустановка. В середньому за рік житель с. Черняхівки відвідує кіно 19 разів³³, що наближається до відвідування кіно трудящими Києва. В селі добре працює група товариства «Знання», організація ДТСААФ, фізкультурний колектив. Народна дружина за відмінну роботу нагороджена грамотою райкому партії³⁴.

Черняхівці пишались людьми, які тут жили і вчилися, а за роки Радянської влади стали відомими діячами науки і культури. Відомий український поет Г. І. Косяченко (1903—1935 рр.), автор збірок «Схід сонця», «Броня і дні» та інших, народився в цьому селі. Добра пам'ять залишилася про уродженку Черняхівської волості народну художницю УРСР К. В. Білокур (1900—1961 рр.), автора широко відомих творів «Берізка», «Зацвіла калина» та ін. Колишні сільські комсомольці стали відомими радянськими працівниками, лікарями, вчителями. Заступниками Міністрів УРСР були І. Т. Дрофа та М. С. Руденко; М. П. Придибайло працює прокурором, І. О. Рябус — лікарем, Н. М. Усенко — вчителем. В артілі працює великий загін спеціалістів сільського господарства. Все це — діти колгоспників, яким тепер відкрито широкі шляхи в життя. Колгосп приніс колишнім наймитам і безземельним селянам достаток.

Великі плани у черняхівців на майбутнє. Найближчим часом розгорнеться будівництво значної кількості господарських приміщень і підприємств первинної переробки сільськогосподарської продукції, нового Будинку культури, сільської лікарні й поліклініки, стадіону, їдальні, побутового комбінату та ін. Ось далеко не повний перелік тих величезних досягнень, що їх домоглися жителі села за роки Радянської влади. В натхненній праці і з новими трудовими успіхами вони впевнено йдуть у комуністичне майбуття.

В. С. ПЕТРЕНКО

ДИКАНЬКА

Диканька — селище міського типу, центр Диканського району, Полтавської області. На думку деяких істориків (А. Грановського, О. Лазаревського), Диканька виникла приблизно у першій половині XVII ст.¹ Історик Л. В. Падалка вважає, що її виникнення слід віднести до більш раннього часу². Вперше Диканька документально засвідчена у складі Великобудської сотні в 1658 р. У документах 60-х років XVII ст. Диканька згадується як поселення із значною кількістю населення. 20 листопада 1687 р. Диканька була передана генеральному писареві (з 1694 р. — генеральному судді) при уряді гетьмана Мазепи В. Кочубею, предки якого здавна володіли землями цього району³. На початку XVIII ст. Диканька рахується у Полтавській полковій сотні. Уже в той час тут існував ряд броварів і шинків, великі пасіки козацької старшини і духовенства⁴.

Кочубеї, одержавши при Катерині II дворянство, а пізніше графські і князівські титули, володіли Диканькою аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вони були одними з найбільших магнатів на Україні. У 1846 р. лише на території Полтавщини Кочубеям належало більше 30 тис. дес. землі і понад 10 тис. кріпаків. Диканьку населяли козаки і 845 кріпаків князя В. П. Кочубея. Після реформи 1861 р. Кочубеї продовжували володіти 22 тис. дес. землі, зокрема в Диканьці — 3860 дес. А поряд з цим багатством існували злиденні селянські господарства тих, хто своєю тяжкою працею створював кочубеївські капітали. На 1863 р. в Диканьці було 542 двори із загальною кількістю населення 3075 чоловік. В селі було 2 церкви, волосне правління для державних маєтностей та для тимчасово зобов'язаних селян, винокурня і три щорічні ярмарки; тимчасово зобов'язані селяни — колишні кріпаки, продовжували виконувати відробітки⁵.

³² Архів Яготинської райконтори зв'язку.

³³ Поточний архів Яготинського райвідділу культури, матеріали меморіального порядку.

³⁴ Газ. «Радянське слово», 17 серпня 1961 р.

¹ А. Л а з а р е в с к и й. Полтавщина в XVII в., журн. «Киевская старина», 1891 XXXIX, стор. 359; А. Г р а н о в с к и й. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем, вып. I, Полтава, 1901, стор. 199—202.

² Л. В. П а д а л к а. Прошлое Полтавской территории и ее заселение, Полтава, 1914, стор. 190.

³ Л. В. П а д а л к а. Назв. праця, стор. 89; Н. А р е н д а р е н к о. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году, ч. III, Полтава, 1852, стор. 78.

⁴ «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 2, Полтава, 1906, стор. 43.

⁵ П. Б о д я н с к и й. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год, Полтава, 1865, стор. 30—31.

Полтавський повіт, до складу якого входила і Диканька, характеризувався вияtkово низькою забезпеченістю населення землею. Це стосувалося як козацьких, так і селянських родин. У 1883 р. в Диканьці налічувалося 757 дворів із загальною кількістю населення 3442 чоловіки, з них козацьких дворів було 296 (1275 чоловік населення), селянських — 440 (2151 чоловік), міщанських — 17 (75 чоловік).

З другої половини XIX ст. Диканька стала центром волості, до якої належали села Брусія, Василівка, Судіївка, Федорівка та хутори Нелюбівка, Петренки, Говтвянський, Марченків і Хрестинський⁶. В Диканьці знаходилося волосне правління, квартира станового пристава, поштове відділення, двокласне училище, тут були цегельний, гончарний, ливарний і пивоварний невеликі заводи, механічна лісопильня, паровий млин тощо.

У березні 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях розгорнувся великий селянський рух, високо оцінений В. І. Леніним у праці «До сільської бідноти». Цей рух охопив Диканьку. Для його придушення полтавський губернатор А. К. Бельгард направив у Диканьку сотню козаків 1-го Оренбурзького полку⁷.

Під час першої російської революції у Диканьці страйкували робітники пивоварного заводу (10 червня — 1 липня 1905 р.), тривалий період страйкували також селяни і заробітчани та батраки економії Кочубея. З Диканьки страйк, яким керував страйковий комітет, перекинувся в села Диканської та сусідніх волостей, охопивши понад 3 тис. трудящих⁸. Селяни Диканьки, Балясного та інших сіл відмовлялися збирати врожай в економії, вимагали здачі в оренду землі по 5 замість 7 крб. за десятину, збільшення плати поденним робітникам та ін.

Після поразки революції 1905—1907 рр., незважаючи на тяжкі часи реакції, в Диканьці були люди, які не припиняли боротьбу. У березні 1909 р. полтавський повітовий справник повідомляв полтавського поліцеймейстера, що житель с. Диканьки Кушніренко друкував нелегальні прокламації, у яких закликав селян до організації страйку і до розподілу поміщицьких земель⁹.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії підняла трудящих Диканьки на нову боротьбу за свої права, за землю і волю. На початку січня 1918 р. в Диканьці було встановлено Радянську владу. В часи громадянської війни тут проводилася активна боротьба проти контрреволюції та німецько-австрійських окупантів за Радянську владу. Протягом 1918—1919 рр. у районі Диканьки діяв партизанський загін на чолі з С. С. Федорченком, який брав участь у визволенні від гетьманців та денікінців значної території Полтавщини. Активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад брали партизани Я. М. Авраменко, І. В. Таценко, В. С. Шаповал та ін.¹⁰

У грудні 1919 р. у Диканьці, з якої було вигнано денікінців, остаточно встановилася Радянська влада. З березня 1923 р. Диканька стала районним центром. На початку 20-х років було створено Диканську партійну і комсомольську організації. Активну роль у зміцненні Радянської влади та відбудові народного господарства на Диканщині у ті роки відіграли Ф. С. Воронянський, М. В. Воронянський, К. П. Демусь, Я. М. Кобеляцький, С. В. Коломієць, С. В. Ладур, І. Г. Майр, Ю. М. Плевако, І. Д. Саган, М. О. Слизький, І. П. Тицький, О. К. Чорновус, І. Г. Шевченко та ін.¹¹

Починаючи з 1929 р., селяни Диканьки почали об'єднуватися у колгоспи, організаторами яких стали І. Г. Майр, І. І. Андренко, С. М. Жила, Г. Н. Щербань та ін.¹² За колгоспами було закріплено 5698 га землі, зокрема за колгоспами «На руїнах минулого» (утвореного в 1929 р., потім перейменованого в колгосп ім. Г. М. Дмитрова) — 2390 га, «Червоний інтенсивник» (1930 р.) — 1608 га, «Іскра комунізму» (1930 р.) — 1700 га¹³.

Поряд із сільським господарством у Диканьці розвивалася місцева промисловість. За роки довоєнних п'ятирічок тут було збудовано вальцовий млин, олійницю,

⁶ «Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии, Полтавский уезд», т. II, Полтава, 1883, стор. 293—294.

⁷ «Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.», Харьков, 1961, стор. 92, 123.

⁸ «Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине», Харьков, 1957, стор. 210—211.

⁹ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 351, оп. 1, спр. 65, арк. 15.

¹⁰ ПОДА, ф. р-3961, оп. 1, спр. 9, арк. 23, 35; спр. 299, арк. 1; спр. 313, арк. 1—7.

¹¹ ПОДА, ф. р-363, оп. 1, спр. 347, арк. 32; спр. 348, арк. 1—2; спр. 610, арк. 107—108; спр. 523, арк. 22—23.

¹² Дані про час заснування перших колгоспів і про перших організаторів колгоспів записано зі слів М. Г. Вернигори, 1902 р. народження, члена КПРС, завідуючого читальним залом Диканської райбібліотеки для дорослих.

¹³ ПОДА, ф. р-4723, оп. 1, спр. 2, арк. 1; ф. р-4724, оп. 1, спр. 6, арк. 1; ф. р-4765, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

маслозавод, невеликий шкіряний завод, створено райхарчопромкомбінат. Для культурного обслуговування населення збудовано клуб на 840 місць, бібліотеку, лікарню на 35 ліжок, амбулаторію, аптеку, санстанцію, дитячі ясла, їдальню-ресторан, хлібопекарню, 10 різних магазинів, лазню та ін. У селі діяли середня й неповна середня школи.

Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз перервав мирне будівництво. 4 жовтня 1941 р. Диканька була захоплена німецько-фашистськими загарабниками, які за період окупації розстріляли 300 радянських людей, серед них комуністів-підпільників В. О. Стешенка, А. Г. Горбася, Г. П. Малого, Ю. С. Домагацького та ін. На каторжні роботи до Німеччини гітлерівці вигнали 200 юнаків і дівчат. Відступаючи, фашисти знищили в Диканьці всі промислові підприємства та культурно-побутові установи, спалили 633 двори колгоспників, знищили або вивезли до Німеччини близько 1500 голів великої рогатої худоби¹⁴. Колгоспові ім. Г. М. Димитрова німецько-фашистськими окупантами завдано збитків на суму 18 236 324 крб.¹⁵; колгоспові «Червоний інтенсивник» — на суму 15 989 498 крб.¹⁶, а колгоспові «Іскра комунізму» — на суму 14 624 473 крб.¹⁷

22 вересня 1943 р. частини Радянської Армії визволили Диканьку. Уже до першої річичні з дня визволення було відбудовано маслосирзавод, млин, райхарчокомбінат і райпромкомбінат, відновили свою роботу шевська та кравецькі майстерні, артіль художньої вишивки та ін. А через деякий час у Диканьці почали діяти всі довоєнні та деякі новозбудовані підприємства.

Тепер при місцевому комбінаті працюють цегельний завод, мебльовий, ковальський, металообробний, складувний цехи; при харчокомбінаті — цехи алкогольних і безалкогольних напоїв, цукерковий, пряниковий, ковбасний, цех по виготовленню варення; при міжколгоспній будівельній організації — цегельний завод, черепичний і пилорамний цехи. У Диканьці є комбінат побутового обслуговування, РТС та поштове відділення.

У 1950 р. в Диканьці та сусідніх селах Проні і Нелюбівці на базі колишніх колгоспів ім. Г. М. Димитрова, «Іскра комунізму» та «Червоний інтенсивник» створено укрупнений колгосп ім. В. І. Леніна, який об'єднує 1827 чоловік і 1027 дворів; йому належить 5901 га землі¹⁸. Цей колгосп — багатоголузеве господарство, на технічному озброєнні якого — 20 тракторів, 18 комбайнів (у тому числі зернових — 8, кукурудзо-збиральних — 5, бурякозбиральних — 2, силосозбиральних — 3) та багато іншої сільськогосподарської техніки. Загальний прибуток колгоспу за 1961 р. становив 538 488 крб. на рік, зокрема від рільництва — 180 285 крб., буряківництва — 93 957 крб., овочівництва — 14 377 крб.¹⁹

Докорінно змінилося за роки Радянської влади культурне й побутове обслуговування населення. У Диканьці працюють дві школи: 11-річна загальноосвітня трудова політехнічна (охоплює 690 учнів) і вечірня школа робітничої молоді, в яких викладають 55 учителів. Існують у Диканьці дитясла та дитсадок.

У двоповерховому приміщенні Диканського районного будинку культури, якому присвоєно звання театру народної творчості, розміщено кінозал на 550 місць, дві бібліотеки (для дітей і дорослих), будинок піонерів та кімнату-музей. Тут працюють два народних університети: культури і здоров'я, а також гуртки: хоровий, драматичний і народних інструментів. Колектив театру народної творчості постійно бере участь у районних та обласних оглядах художньої самодіяльності. Читачів обслуговують районна бібліотека, що налічує 24 850 примірників книжок на 1520 читачів, дитяча (17 276 книг на 714 читачів) та профспілкові бібліотеки (11 873 книги на 520 читачів)²⁰.

У Диканьці є лікарня, поліклініка, санспідемстанція, ветлікарня, готель, лазня, перукарня, магазини тощо. Весь район радіофіковано, у Диканьці з'явилися телевізори, селище електрифіковано, сюди підведено природний газ Шебелинського родовища. Упорядковуються вулиці й сквери, 5 тис. кв. м тротуару покрито асфальтом, проведено 1200 м водопроводу.

У селищі споруджено пам'ятники В. І. Леніну, загиблим воїнам. Місцевим скульптором-аматором Л. Х. Ільченком, праці якого експонувалися на виставках у Полтаві та Києві, створено пам'ятники М. В. Гоголю і Т. Г. Шевченкові.

За роки Радянської влади Диканька стала місцем історико-краєзнавчих екскурсій та численних літературних зустрічей. Там зберігаються пам'ятники старовини: три-

¹⁴ ПОДА, ф. р-1876, оп. 8, спр. 73, арк. 18—19.

¹⁵ ПОДА, ф. р-4724, оп. 1, спр. 6, арк. 11—4.

¹⁶ ПОДА, ф. р-4723, оп. 1, спр. 2, арк. 1—4.

¹⁷ ПОДА, ф. р-4765, оп. 1, спр. 7, арк. 1—4.

¹⁸ ПОДА, ф. р-4719, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

¹⁹ Дані колгоспу ім. В. І. Леніна с. Диканька. Річний звіт колгоспу. Книга обліку основних засобів виробництва та книга обліку натуральних прибутків колгоспу за 1961 р.

²⁰ Дані Диканської районної бібліотеки для дорослих (статистичний звіт за 1962 р.).

мфальна брама, споруджена у 1817—1820 рр. в стилі класицизму, дві кам'яні церкви XVIII ст. та дзвіниця, збудована в 1827 р.

Навколо Диканьки, оспіваної класиками російської літератури О. С. Пушкіним поєми «Полтава» та М. В. Гоголем у «Вечорах на хуторі біля Диканьки», розкинувся розкішний ліси Диканського державного заповідника.

Не забули жителі Диканьки й про те, що тут жив, учителював і писав свої твори «Космографію»), а, можливо, й похований український козацький літописець Самійло Величко (1670—1728 рр.).

Восени 1924 р. у Диканьці кілька тижнів провів відомий американський письменник-публіцист, автор багатьох книг про В. І. Леніна і Жовтневу революцію Вільямс льберт Ріс (1883—1962 рр.). Враження про Диканьку він описав у книзі «Російська раїна»²¹.

У серпні — вересні 1927 р. тут жив і працював над своїм твором «Мати» відомий український письменник Андрій Головка. В той же час на Диканщині часто бував радянський письменник П. Й. Капельгородський²².

Радянську Диканщину, де зараз відкрито значні поклади нафти, оспівав у поезії На хуторі біля Диканьки» В. Мінко.

Високе звання Героя Радянського Союзу одержали трудящі І. І. Войтенко, Я. Гапон, І. І. Даценко, І. І. Сличак.

У Диканьці народилися заступник голови Ради Міністрів УРСР академік Д. Н. Щербань, український радянський економіст професор Н. Г. Климко, заслужений інженер Української РСР А. Кікоть та інші видатні діячі науки та мистецтва.

Диканька — один з центрів українського народного мистецтва. Тут розвинута хуторня вишивка декоративних побутових речей — скатертин, панно, серветок, чоловічих та жіночих сорочок.

Рішенням Полтавського облвиконкому від 13 квітня 1957 р. Диканька переведена в розряд селищ міського типу. За даними перепису, на 15 січня 1959 р. тут проживало 5552 чоловіки населення²³. Кількість населення на 1 січня 1963 р. — 5,8 тис. чоловік.

Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 30 грудня 1962 р. «Про укрупнення сільських районів Української РСР» Диканський район укрупнено до розмірів території виробничого колгоспно-радгоспного управління. До складу цього району входить територія Диканської селищної Ради та 22 сільрад. Територія району — 1,72 тис. кв. м. В районі, крім центрів сільрад, налічується ще 200 сільських поселень. На території району знаходиться 38 колгоспів і один радгосп. Сільське господарство Диканщини характеризується розвиненим зерновим господарством, м'ясо-молочним тваринництвом і садівництвом. Значних успіхів досягло Диканське лісництво, якому присвоєно звання підприємства комуністичної праці. Трудівники колгоспних ланів Диканщини вносять свій скромний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

А. Г. МОМОНТ, В. Н. ЖУК

²¹ Газ. «Комсомолец Полтавщини», 19 грудня 1962 р.

²² Газ. «Більшовик Полтавщини», 20 серпня, 8 вересня 1927 р.; 10 січня, 24 березня 1928 р.

²³ Дані Полтавського облстатуправління (матеріали Всесоюзного перепису 1959 р.).

Защитки

УКРАЇНА — КУБІ

Кубинський народ, самовіддано відстоюючи свободу і незалежність своєї революційної вітчизни від агресивних посягань американського імперіалізму, успішно розгортає будівництво соціалістичного суспільства. У своїй справедливій боротьбі за світле майбутнє він спирається на всебічну надійну підтримку соціалістичних країн, насамперед Радянського Союзу. Виступаючи 23 травня 1963 р. на мітингу радянсько-кубинської дружби, М. С. Хрущов запевнив кубинських друзів, що народи СРСР завжди були, є і будуть з народом Куби¹. Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, радянські люди подають руку допомоги близьким нам по духу кубинським трудящим. У цю благородну справу вносить свій вклад і Радянська Україна.

Будучи суверенною соціалістичною державою — членом ООН, наша республіка, як і всі інші миролюбні держави, виступає на захист завоювань кубинської революції. В квітневі дні 1961 р. під час підступного нападу імперіалістичних найманців на Плайя-Хірон, трудящі України рішуче виступили на боці революційної Куби. В Києві відбувся 100-тисячний мітинг. Кияни затаврували ганьбою злочинні дії американських імперіалістів, схвалили заяву Радянського уряду про допомогу Кубі і вимагали від ООН негайних заходів по відновленню миру і спокою². В той же час міністр закордонних справ УРСР Л. Х. Паламарчук у виступі в Політичному комітеті Генеральної Асамблеї ООН запевнив народ Куби в непохитній підтримці і солідарності українського народу³.

Зміцненню дружніх зв'язків українського і кубинського народів сприяв і приїзд на Україну під час перебування в СРСР президента Республіки Куба доктора Освальдо Дортікоса Торрадо у вересні 1961 р. Зустрічаючи високого гостя, Голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко сказав: «Український народ, як і всі радянські люди, з братерською любов'ю розкриває свої обійми для посланців мужнього кубинського народу...»⁴. Президент Куби побував у Києві, відвідав колгосп «Дружба», Гребінківського району, на Київщині. Від'їжджаючи з України, Освальдо Дортікос говорив: «Ми прощаємося з Україною, з урядом з глибоким почуттям, що ми прожили кілька годин, чудових годин, у кипучій історії народу, який з усією силою любить мир... Коли ми повернемося до нашої країни, ми розкажемо нашим трудящим, нашим селянам, нашій інтелігенції, студентам про те, ...що в цій чудовій республіці люблять і шанують нашу країну і нашу революцію»⁵.

В пам'ятні жовтневі дні 1962 р., коли напруження в районі Карібського моря з вини реакційних сил США поставило весь світ перед загрозою термоядерної війни, український народ одностайно схвалив миролюбну гнучку політику Радянського уряду і особисто М. С. Хрущова, спрямовану на захист Куби і збереження миру. По всій республіці прокотилася хвиля мітингів, на яких трудящі України висловлювали своє обурення агресивними діями американської воєнщини і рішучий протест проти них.

Виступаючи на загальнозаводському мітингу, старший вальцювальник «Запоріжстали» Герой Соціалістичної Праці А. І. Волков заявив, що колектив цеху працюватиме з потребою енергією і достроково виконає замовлення Куби. У своїй резолюції запорізькі металурги обіцяли і надалі зміцнювати інтернаціональну дружбу з героїчним народом Куби. Вболіваючи за долю миру й за своїх кубинських братів по класу, запоріжсталівці взяли підвищені соціалістичні зобов'язання, щоб своєю працею зміцнити сили миру і соціалізму⁶.

А по той бік океану, в Нью-Йорку, на XVII сесії Генеральної Асамблеї ООН Л. Х. Паламарчук гнівно засудив підступні антикубинські дії США. «У Куби, — підкрес-

¹ Газ. «Правда», 24 травня 1963 р.

² Газ. «Радянська Україна», 20 квітня 1961 р.

³ Газ. «Радянська Україна», 21 квітня 1961 р.

⁴ Газ. «Радянська Україна», 18 вересня 1961 р.

⁵ Газ. «Радянська Україна», 19 вересня 1961 р.

⁶ Газ. «Дніпровський металург» (орган парткома, завкома профсоюзу і управління ордена Леніна металургического заводу «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе), 28 жовтня 1962 р.

лив він,— є друзі, і вони подали їй руку допомоги. Друзів кубинського народу не залякають американські погрози»⁷.

В далекій Гавані в цей час зустрічали танкер чорноморського пароплавства «Вінниця», який, незважаючи на військово-морську блокаду, доставив на Кубу вантаж нафтопродуктів. «Привіт переможцям блокади янк!» — з такими плакатами прийшли на зустріч з радянськими моряками трудящі кубинської столиці. В знак глибокої вдячності за братерську допомогу вони подарували екіпажеві танкера прапор республіки Куба і портрет Фіделя Кастро⁸.

В грізний для Куби час радянські люди виявляли самовіддану готовність стати пліч-о-пліч з кубинськими братами в боротьбі проти імперіалістичної агресії. «Ми пишаємося тим,— говорив М. В. Підгорний 20 травня 1963 р. під час зустрічі в Києві Фіделя Кастро,— що, коли в минулому році над Кубою нависла смертельна небезпека, сини українського народу разом із синами інших радянських народів були готові до кінця виконати свій інтернаціональний обов'язок і разом з героїчним народом Куби захистити кубинську революцію»⁹.

Незабутньою подією для трудящих Радянської України став приїзд у травні 1963 р. першого секретаря Єдиної партії соціалістичної революції і прем'єр-міністра республіки Куба товариша Фіделя Кастро. Під час свого дводенного перебування в республіці Ф. Кастро ознайомився з Києвом, відвідав колгосп ім. 40-річчя Жовтня Васильківського колгоспно-радгоспного виробничого управління на Київщині.

Ліквідуючи тяжкі наслідки імперіалістичного панування, кубинський народ із справді революційним запалом взявся за побудову соціалізму. Важливим кроком на цьому шляху буде здійснення чотирирічного плану індустріалізації Куби. Здійснюючи свій інтернаціональний обов'язок, Радянський Союз подає велику допомогу Кубі в розвитку її соціалістичної економіки. Значна частина радянських поставок острову Свободи припадає на нашу республіку.

Більш як 120 заводів і фабрик України виконують замовлення революційної Куби¹⁰. Серед вантажів, що йдуть на Кубу,— київські верстати і потужні екскаватори, запорізький металевий лист і трансформатори, кременчуцькі 25-тонні вантажні автомашини і кировоградські сівалки¹¹. З підприємств Донецького раднаргоспу на Кубу йдуть металургійне устаткування, крокуючі екскаватори, бурові верстати, з Харкова — електричні мостові крани, металорізальні верстати¹². Луганські робітники виготовляють подрібнювальні апарати до кукурудозбиральних комбайнів. Інші підприємства республіки виготовляють для Куби різні сільськогосподарські машини, устаткування для промислових підприємств, хімікати, медичне устаткування та ін.¹³ Крім того, кораблі Чорноморського пароплавства доставляють на Кубу нафтопродукти, ліс, пшеницю, борошно тощо, а зворотними рейсами везуть з Куби цукор, спирт, тютюн та ін.¹⁴

Народне господарство Куби потребує досвідчених фахівців. Радянські люди охоче діляться з кубинськими друзями своїми знаннями і багатим виробничим досвідом. Так, у багатьох вузах України навчаються майбутні кубинські спеціалісти. В 1962 р. на підприємствах республіки оволодівали робітничими спеціальностями 166 молодих кубинських робітників¹⁵. Їм були створені всі умови для виробничого навчання. Наприклад, 6 кубинських юнаків оволоділи фахом електрика на заводі «Запоріжсталь». За ними було закріплено досвідчених інженерів: Л. Б. Левіта, Я. О. Епштейна, Д. Х. Дузь, В. Г. Авраменка, Г. Г. Новикова та ін., які давали практикантам змістовні консультації, читали їм лекції з електротехніки та механіки. Але помічників та вчителів у посланців далекого острова виявилось значно більше — всі робітники прагнули передати їм свій досвід.

Закінчивши навчання, кубинські робітники одержали свідоцтва про оволодіння спеціальностями. Хорошою практикою для них була робота по електрифікації колгоспу ім. Горького колишнього Веселівського району на Запоріжжі¹⁶. Повернувшись на батьківщину, молоді енергетики зможуть використати свої знання і вміння при електрифікації як промислових підприємств, так і народних маєтків і селянських кооперативів.

⁷ Газ. «Радянська освіта», 29 жовтня 1962 р.

⁸ Газ. «Радянська Україна», 4 січня 1963 р.

⁹ Газ. «Радянська Україна», 21 травня 1963 р.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна», 1 травня 1963 р.

¹¹ За даними відділу зовнішніх зв'язків Українського раднаргоспу.

¹² Газ. «Радянська Україна», 1 травня 1963 р.

¹³ За даними відділу зовнішніх зв'язків Українського раднаргоспу.

¹⁴ Газ. «Моряк» (орган партійного комітету морського транспорту м. Одеси, управління Чорноморського пароплавства і басейнового комітету профспілки робітників морського і річного флоту), 10 липня, 22 вересня 1962 р.; газ. «Правда України», 26 липня 1963 р., а також за даними відділу зовнішніх зв'язків Українського раднаргоспу.

¹⁵ За даними відділу зовнішніх зв'язків Українського раднаргоспу.

¹⁶ За даними відділу професійно-технічного навчання заводу «Запоріжсталь» ім. Серго Орджонікідзе.

Радянські спеціалісти допомагають в організації промислового виробництва й безпосередньо на Кубі. В 1961 р. група працівників Держплану УРСР разом з московськими спеціалістами допомогала плановим органам Куби складати перспективний план розвитку національної економіки і культури¹⁷. В минулому році на Кубі працювали 34 українських інженери-машинобудівники. В цьому році кубинським друзям подають допомогу українські спеціалісти машинобудування, обробки металів, економісти, конструктори, технологи, геологи та ін.¹⁸ В Карібському морі на радянських сейнерах передають свій досвід кубинцям рибалки з Одеси і Керчі¹⁹.

Крім постійного навчання, на Україну прибувають за виробничим досвідом і тимчасові делегації з Куби. Так, кубинські портовики вивчали організацію роботи Одеського порту²⁰. Радо зустрічали делегацію кубинських гірників і металургів трудящі Кривого Рогу, Марганця, Нікополя і Запоріжжя²¹.

Ще більшого розмаху набула підготовка кадрів і передача радянського досвіду в сільському господарстві. 30 червня 1961 р. в Одесу на теплоході «Грузія» прибули 1000 молодих кубинських селян для виробничого навчання в Радянському Союзі. Зустрічаючи кубинську молодь, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько від імені радянських людей висловив почуття дружби до кубинського народу. «Ваша країна далеко від Одеси,— сказав він,— але для дружби немає кордонів, нема віддалі... Ми завжди з вами!»²².

Для оволодіння сільськогосподарськими знаннями на Україні залишилися 400 кубинських практикантів. Протягом року вони навчалися організації праці в сільському господарстві, механізаторській справі²³. В 1962—1963 рр. у Золотоніському (Черкаська обл.), Бобринецькому (Кіровоградська обл.) і Джанкоїському (Кримська обл.) училищах та Новокаховському (Херсонська обл.) технікумі механізації сільського господарства навчалися 648 кубинських практикантів²⁴. Вони пройшли хорошу виробничу практику під час весняної сівби у колгоспах і радгоспах України.

Українські спеціалісти подають допомогу і в організації сільськогосподарського виробництва безпосередньо на Кубі. Вони працюють агрономами, зоотехніками, механіками в народних маєтках та селянських кооперативах, консультантами сільськогосподарських органів. На Кубу, в провінцію Оріенте, виїжджали інженери Херсонського заводу ім. Петровського Ф. О. Нижник і А. О. Харченко, слюсар-випробувач В. П. Загрянський, щоб налагодити експлуатацію комбайна «Херсонець»²⁵.

Спільна праця і навчання з радянськими людьми відкриває для кубинських трудящих новий світ — світ соціалізму, пробуджує благородні почуття інтернаціональної єдності трудящих. Від'їжджаючи на батьківщину, кубинські учні Золотоніського училища писали М. С. Хрущову: «Радянські люди, радянська дійсність розкрили нам очі на правду про соціалізм, про марксистсько-ленінське вчення»²⁶.

В радянських людях кубинська молодь знайшла вірних товаришів, друзів. Кубинський юнак Сиксто Феррер, мати якого загинула в квітневі дні 1961 р., назвав своєю матір'ю просту українську жінку — члена екіпажу теплохода «Грузія» Н. Плоскоголову. «Сагіно тата» (дорога мамо) — так тепер починаються численні листи з далекої Куби, що надходять в будинок № 5 по вул. Піроговській в Одесі²⁷.

Безкорислива шира допомога трудящих України високо оцінена братнім кубинським народом. Виступаючи в Києві, Фідель Кастро висловив глибоку вдячність за цю підтримку. Відповідаючи йому, М. В. Підгорний запевнив кубинських друзів, що український народ, як і всі радянські народи, і далі ділитиметься з кубинськими друзями своїм досвідом в усіх галузях життя²⁸.

Новим виявом братерської дружби між СРСР і революційною Кубою була безкорислива допомога радянського народу населенню районів острова Свободи, що в жовтні 1963 р. постраждали від урагану «Флора». З одеського торгового порту було відправлено на Кубу теплохід «Лабинск» з зерном, картоплею, великою партією пересувних кухонь, взуття, одягу, теплокід «Лениногорск» з борошном, з Новоросійську — теплохід «Депутат Луцкий» з кукурудзою та картоплею*.

Успішно розвиваються й культурні зв'язки України з Кубою. В нашій республіці вже побували делегації діячів культури і науки Куби, кубинські журналісти та ін. Впер-

¹⁷ Газ. «Радянська Україна», 20 травня 1963 р.

¹⁸ За даними відділу зовнішніх зв'язків Українського раднаргоспу.

¹⁹ Газ. «Правда України», 20 квітня 1963 р.

²⁰ Газ. «Моряк», 30 квітня і 13 вересня 1962 р.

²¹ Газ. «Днепровський металург», 16 листопада 1962 р.

²² Газ. «Моряк», 18 вересня 1961 р.

²³ За даними управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 20 травня 1963 р.

²⁵ Там же.

²⁶ Газ. «Правда», 3 червня 1962 р.

²⁷ Газ. «Моряк», 9 червня 1962 р.

²⁸ Газ. «Радянська Україна», 21 травня 1963 р.

* Газ. «Радянська Україна», 24 жовтня 1963 р.

ше українські глядачі змогли познайомитися з кубинським мистецтвом, приймаючи в своїх театрах Національний ансамбль танцю Куби, кубинську співачку Ірріс Бургет та піаністку Івет Ернандес.

В свою чергу, на Кубу виїждять українські журналісти і письменники. Повернувшись на батьківщину, вони знайомлять своїх читачів з життям і боротьбою героїчного кубинського народу. В українських видавництвах вийшли в світ книги В. Василевської «Десять днів на Кубі», збірник поезій Д. Павличка «Пальмова віть», книжка І. Гайдаєнка «Звезда свободи». Першою ластівкою сучасної кубинської літератури на Україні стала збірка кубинської поезії «Весна Куби».

Дедалі більше зростає інтерес до острова Свободи у трудящих України. Про це свідчить широкий попит на лекції про Кубу. З успіхом демонструються на наших екранах 9 радянських хронікально-документальних фільмів про Кубу. Вперше українські кіноглядачі можуть познайомитися з творами кубинської кінематографії — художніми фільмами «Оповідання про революцію» та «Реаленго 18»²⁹. З великим успіхом пройшли в республіці вистави п'єси Г. Мдівані «День народження Терези». Київський театр музичної комедії виступив із спектаклем В. Лукашова і Д. Шевцова «Кубинська новела». З п'єсою цих же авторів «Віва, бородач!» познайомив глядачів Волинський обласний драматичний театр. На сцені Львівського театру-студії ім. Ленінського комсомолу з успіхом йде героїчна драма А. Шервасідзе «Віва, Куба!».

Отже, закладено хороші основи для братерських взаємозв'язків між українським і кубинським народами. Символом інтернаціонального єднання двох народів можуть служити приклади здійснення давніх традицій — в знак дружби садити дерева. Зеліють фіделівські сади в Золотоноші. Дбайливо вирощуючи алею дружби, кубинські учні Бобринецького училища механізації сільського господарства на Кіровоградщині кажуть: «Хай ростуть ці дерева і пускають глибоке коріння, як міцніє, пускаючи глибоке коріння, безкорислива братерська дружба між Радянським Союзом і нашою рідною Кубою, що буде соціалізм»³⁰. А на кубинській землі, наливаючись життєвими силами, зростає дерево, посаджене першим українським космонавтом Павлом Поповичем. Цій дружбі — міцніти!

І. І. ОСТРОВЕРХИЙ

ПІДНЕСЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ РОБІТНИКІВ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ

(1951—1955 рр.)

Вугільна промисловість — одна з найбільш трудомістких галузей народного господарства. Враховуючи специфіку шахтарської праці, держава оточила гірників особливою увагою.

Виявом піклування Радянської держави про робітників вугільної промисловості є також укази Президії Верховної Ради СРСР про встановлення щорічного свята «День шахтаря» та медалі «За відбудову вугільних шахт Донбасу», про нагородження орденами і медалями робітників вугільної промисловості за вислугу років та бездоганну роботу. Шахтарям щорічно виплачували одноразову винагороду за вислугу років, визначалась пенсія у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю до 100% заробітку, наповнину зменшувалась плата за навчання дітей у гірничо-технічних школах та училищах. Особливі пільги надавались робітникам та інженерно-технічним працівникам, що пропрацювали у вугільній промисловості 25 років.

За п'яту п'ятирічку було здійснено ряд заходів по підвищенню реальної заробітної плати гірників, поліпшенню житлово-побутових та санітарно-гігієнічних умов праці шахтарів, розширенню лікувально-профілактичних закладів, поліпшенню культурного і побутового обслуговування гірничих міст са селищ.

Поліпшення добробуту робітників забезпечувалось у першу чергу збільшенням їх грошової та реальної заробітної плати. Вугільна промисловість — галузь народного господарства з складнішими умовами праці, ніж в інших галузях. Відповідно до об'єктивного закону розподілу матеріальних благ між членами суспільства за кількістю та якістю затраченої кожним праці Радянський уряд забезпечує вищу оплату більш кваліфікованої, важкої та важливої на даний момент праці в народному господарстві. За рівнем заробітної плати вугільна промисловість займала перше місце серед інших галузей господарства.

Тарифні денні ставки, що існували на той час для основних категорій робітників донецьких шахт, становили від 14 крб. 33 коп. до 50 крб.¹⁻² Найвищими були ставки у робітників провідних професій: у машиністів гірничих комбайнів, врубово-навантажних машин, забійників, наваловідбійників, кріпильників та інших, робітники на шахтні

²⁹ За даними відділу кінопрокату міністерства культури УРСР.

³⁰ Газ. «Прапор юності», 19 травня 1963 р.

¹⁻² Тут і далі обчислення грошей за старим курсом.

поверхні мали нижчу ставку, ніж підземні робітники³. Значними факторами, що сприяли зростанню заробітної плати, була прогресивна оплата та преміювання робітників за виробничі досягнення.

У 1951 р. було введено звання «Майстер вугілля», що присвоювалось робітникам провідних підземних професій, які виконували місячні норми на 130—150% протягом трьох місяців підряд. Їм виплачувались додатково до місячного заробітку винагороди від 150 до 500 крб.⁴ На підвищення заробітної плати мали вплив також пільги та переваги для робітників вугільної промисловості, установлені в післявоєнні роки, зокрема щорічна виплата за вислугу років. Лише шахтарям Луганської області за 1952 р. було виплачено понад основну зарплату 254 млн. крб. за вислугу років та інші додаткові виплати⁵. Гірникам Донецької області в 1952 р. одноразових винагород за вислугу років було виплачено 270 млн. крб.⁶ В цілому, шахтарі Донецької області за 1951—1955 рр. одержали одноразових винагород на суму 1 млрд. 318 млн. крб.⁷

Зростання заробітної плати гірників у 1951—1955 рр. в порівнянні з післявоєнним періодом значною мірою пояснюється зростанням продуктивності праці гірників, що в свою чергу було зумовлено широким впровадженням передової техніки у вугільну промисловість, нових форм організації праці. Середня заробітна плата робітника в 1950 р. становила 1218 крб., а в 1955 р. — 1247 крб.* Якщо ж врахувати, що в результаті семиразового зниження цін на промислові та продовольчі товари вартість товарів стала в 2,3 рази нижчою порівняно з 1947 р., то стане очевидним велике зростання її реальної значення.

В результаті збільшення грошової та реальної заробітної плати шахтарів поліпшився бюджет кожної гірняцької сім'ї, зросла їх купівельна спроможність. Товарооборот Донецької області за 1951—1955 рр. виріс на 76%⁸, по Луганській області — на 75,7%⁹.

Населенню Донецької області продано в 1955 р. більше, ніж у 1950 р., м'яса — на 135,9%, ковбасних виробів — на 44,6%, риби — на 41,3%, оселедців — на 73,9%, молока — на 41,3%, масла рослинного — на 86,8%, овочів — на 56,5%, картоплі — на 26,8%¹⁰.

Населення Луганської області в 1955 р. купило більше, ніж у 1950 р., м'яса і м'ясних продуктів — у 2 рази, молока — в 3,8 рази, масла рослинного більше на 77,6%, масла тваринного — на 72%, риби і рибних продуктів — на 36%, цукру — на 50%¹¹.

За ці п'ять років населенню Донецької області було продано 9190 легкових автомобілів, 26356 мотоциклів, 167107 радіоприймачів, 3800 піаніно, 122200 штук наручних та кишенькових годинників, 17084 швейні машини, 5389 холодильників¹².

Високі темпи зростання продажу промислових і продовольчих товарів по лінії державної і кооперативної торгівлі є яскравим свідченням значного піднесення життєвого рівня трудящих. Поліпшення бюджету кожної сім'ї внаслідок збільшення грошової та реальної заробітної плати не тільки різко підвищило купівельну спроможність населення, а й змінило структуру споживання. Збільшився попит на високоякісні, калорійні продукти.

Поряд з систематичним збільшенням реальної заробітної плати постійна увага приділялась поліпшенню житлово-побутових умов шахтарів. Проблеми житлового будівництва були найбільш актуальними в поліпшенні побутових умов гірників. За 1951—1953 рр. для шахтарів комбінату «Луганськвугілля» було збудовано та введено в експлуатацію 442 тис. кв. м житлової площі та 192 культурно-побутових об'єкти¹³. В Донецькій області за 1951—1952 рр. на шахтах комбінату «Донецьквугілля» було введено в експлуатацію 436 тис. кв. м житлової площі та 169 культурно-побутових об'єктів, у тому числі 8 клубів, 46 дитячих садків та ясел, 42 школи, 17 лікувальних установ, 28 магазинів і 24 їдальні¹⁴.

³ В. С. Никольський. Нормирование и заработная плата на угольных шахтах, М., 1951, стор. 113—115.

⁴ В. С. Никольський. Назв. праця, стор. 148—149.

⁵ Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 166, од. зб. 41, арк. 8.

⁶ Газ. «Правда Украины», 31 серпня 1952 р.

⁷ «Донецкая областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки в области промышленности и повышения материального и культурного уровня трудящихся», Донецк, 1959, стор. 85.

⁸ * «Угольная промышленность за 1940, 1945, 1950—1956 гг.», 1957, стор. 552.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 28, од. зб. 225, арк. 6.

¹⁰ Там же, оп. 206, од. зб. 91, арк. 49.

¹¹ Там же, оп. 208, од. зб. 225, арк. 6.

¹² Там же, оп. 206, од. зб. 91, арк. 49.

¹³ Там же, оп. 208, од. зб. 225, арк. 6.

¹⁴ Там же, оп. 205, од. зб. 77, арк. 126.

¹⁴ Архів Донецького обкому профспілки вугільників, ф. 1, оп. 3, спр. 19, арк. 167

Весь житловий фонд шахтарських міст та селищ Донецької області за п'ять років зріс на 1,9 млн. кв. м. До того ж шахти області з допомогою держави збудували 16 500 індивідуальних будинків¹⁵.

І все ж на кінець 1955 р., незважаючи на значну кількість нової житлової площі, квартирне питання у вугільній промисловості не було розв'язаним. Так, у кінці 1955 р. на передовій горлівській шахті ім. Румянцева, з чотирьох тисяч шахтарів приблизно 800 чоловік жили в незадовільних квартирних умовах¹⁶. Лише від працівників шахт комбінату «Луганськвугілля» на 11 березня 1955 р. надійшло 15 610 заяв на квартири¹⁷.

Таке становище пояснювалося значною мірою систематичним недовиконанням будівельними організаціями плану введення в дію житлової площі. В 1955 р. в цілому по вугільному Донбасу план введення житлової площі був виконаний тільки на 63,9%¹⁸.

Іншою причиною було швидке кількісне зростання робітничого класу вугільної промисловості. Якщо кількість виробничо-промислового персоналу за ці п'ять років у Донецькій області збільшилась на 34%, то житлова площа лише на 16%¹⁹. Назріла потреба внести значні зміни в організацію будівництва житлових та культурно-побутових об'єктів вугільної промисловості. Нестача жител була однією з основних причин, що породжували велику плинність робітників і негативно відбивалась на формуванні постійних, висококваліфікованих кадрів вугільної промисловості.

Отже, житлова проблема на кінець 1955 р. залишилась нерозв'язаною, але величезні роботи, які були здійснені в галузі житлового будівництва та будівництва культурно-побутових об'єктів, значною мірою поліпшили життя трудящих.

За 1951—1955 рр. в Донецьку було введено в експлуатацію 500 тис. кв. м житлової площі, 34 середні школи, 9 лікарень, 34 дитячих заклади, 12 клубів, збудовано значну кількість асфальто-бетонних доріг, тротуарів, трамвайних та тролейбусних ліній²⁰. Розквітлі міста Кадіївка, Горлівка, з'явилися нові селища міського типу. Значна увага приділялась розвитку комунального господарства міст та робітничих селищ Донбасу. Поліпшилось постачання населення водою, зросла питома вага жител, обладнаних центральним опаленням, водопроводом, каналізацією.

Особливе піклування Радянська держава проявляла про охорону праці та здоров'я шахтарів. В СРСР в результаті широкої організаційної, технічної та науково-дослідницької роботи вперше в світі одержали своє наукове розв'язання проблеми техніки безпеки та охорони праці шахтарів. Застосовуються ефективні засоби проти несподіваних вибухів газу, викидів вугілля, проти вугільного пилу. На ряді шахт були впроваджені підземні трамваї, лампи денного світла. Довжина виробітків, що мають люмінесцентне освітлення, збільшилась майже в п'ять разів порівняно з 1950 р.²¹

Яскравим проявом піклування Радянської держави про охорону здоров'я трудящих є щорічне збільшення аспігувань на медичне обслуговування населення, розширення мережі медичних установ, будинків відпочинку, санаторіїв. Медичне обслуговування шахтарів здійснювалось медично-санітарними частинами, лікарськими та фельдшерськими оздоровчими пунктами. У 1954 р. на підприємствах вугільної промисловості Донбасу функціонувало 119 медсанчастин, з них 16 мали стаціонари на 9470 ліжок (приблизно одне ліжко на 50 чоловік персоналу, зайнятого у вугільній промисловості)²². Безпосередньо на шахтах працювали підземні медичні пункти, інгаляторії, фотарії — спеціальні камери для масового профілактичного опромінювання шахтарів ультрафіолетовими променями. В усіх вугільних районах Донецької області було організовано лікувальне харчування шахтарів, що сприяло зменшенню захворювань²³. Гірники відпочивають в кращих санаторіях та будинках відпочинку, на курортах Криму, Кавказу. Так, у 1953 р. понад 56 тис. гірників Донецької області лише за путівками Центрального Комітету профспілок вугільників побували в санаторіях та будинках відпочинку. Якщо в 1951 р. на придбання санаторно-курортних путівок для гірників області було витрачено 7 млн. 700 тис. крб., то на кінець 1954 р. — в два рази більше²⁴.

В Луганській області за 1952 р. і 5 місяців 1953 р. понад 33 тис. працівників ву-

¹⁵ «Донецкая областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки...», стор. 90.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 206, од. зб. 538, арк. 139.

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 206, од. зб. 92, арк. 36.

¹⁸ Журн. «Уголь», 1956, № 12, стор. 1.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 225, арк. 72.

²⁰ Газ. «Социалистический Донбасс», 4 жовтня 1955 р.

²¹ Н. Г. Петрович. Дальше поліпшення умов праці робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу, К., 1957, стор. 39.

²² Н. Г. Петрович. Назв. праця, стор. 42.

²³ Донецький обласний партійний архів, ф. 326, оп. 26, од. зб. 4, стор. 237.

²⁴ Газ. «Социалистический Донбасс», 28 серпня 1954 р.

гільної промисловості області побували в санаторіях та будинках відпочинку²⁵. Кожного року багато дітей шахтарів проводили свої канікули в піонерських таборах. Вугільними комбінатами та трестами було відкрито ряд нових піонерських таборів у мальовничих місцях Донбасу — Святогорську, Дронівці, Ямського району, Сніжнянсько-миколаївському районі та ін.²⁶

Піднесення матеріального добробуту шахтарів у роки п'ятої п'ятирічки — це одна з яскравих сторінок невпинного поліпшення життєвого рівня радянського народу в період завершення будівництва соціалізму.

Р. А. ХУДЯК

ВИХОВУВАТИ ПІДРОСТАЮЧЕ ПОКОЛІННЯ НА ГЕРОІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

У 1963 і 1964 рр. всі області України, як і вся республіка, відзначають двадцяті річницю визволення від німецько-фашистських загарбників. Важко переоцінити виховне значення цієї дати, особливо для молодого покоління, що виросло у післявоєнний період.

Святкування визволення нашої Батьківщини від німецького фашизму в усіх областях республіки викличе інтерес найширших кіл трудящих до героїчного минулого нашого народу, сприятиме активізації военно-історичної науки, залучить до історичних досліджень нові кадри істориків-ентузіастів.

Центрами цієї роботи повинні стати краєзнавчі музеї, що мають у цій справі певний досвід. Для допомоги їм слід залучати кафедри історії вищих учбових закладів.

У музеях бажано створити оповнені експозиції, присвячені початковому періоду війни, підпіллю, партизанському руху і визволенню області та міста в 1943—1944 рр.

В ряді шкіл працюють гуртки молодих істориків під керівництвом викладачів історії. Відома плодотворна діяльність таких гуртків, як, наприклад, гуртка молодих істориків Шуманської школи ім. В. М. Примакова, Чернігівської області. Цей гурток провів велику цікаву роботу по збиранню матеріалів про свого земляка, прославленого полководця громадянської війни.

Слід збирати спогади учасників, документи, реліквії та інші матеріали, характерні для того часу. Треба дізнатись, які частини визволяли рідні місця, назви їх тепер не становлять будь-якої військової таємниці, і вони можуть бути на запит повідомлені Міністерством оборони СРСР. Обов'язково слід виявити, які частини і з'єднання одержали найменування за пазвою визволеного населеного пункту.

Добре було б до 20-річчя визволення в центрі міста або в громадських місцях (театрі чи клубі) встановити меморіальну дошку чи шит з переліком цих частин. У великих обласних центрах це може бути монумент. Там, де нема музеїв, бажано організувати в клубах або школах виставки матеріалів, присвячених визволенню рідного міста чи села.

Особливої уваги потребує питання популяризації подвигів Героїв Радянського Союзу, земляків-уродженців села чи міста, що відзначає своє визволення.

Л. Ф. Ільчов на червневому (1963 р.) Пленумі сказав: «Немає виправдання байдужості, неувазі до пам'яті героїв, до їх бойових реліквій. Чому б Комуністичній спілці молоді, піонерам не взяти на себе благородне піклування про пам'ятники бойової слави»¹.

Деякі комсомольські і піонерські організації так і роблять. Наприклад, у школі с. Микулічі, Бородянського району, Київської області, свято бережуть пам'ять вихованця школи Героя Радянського Союзу лейтенанта В. Г. Яковенка — вишувача фашистських танків. У школі зібрано всі матеріали про життя і подвиг героя. Щорічно, в день його славної смерті, проводяться піонерські і комсомольські збори.

На Луганському тепловозобудівному заводі працює бригада комуністичної праці імені колишнього робітника цеху Героя Радянського Союзу М. С. Лиховида. Періодично заробіток бригади, що складається з 9 чоловік, ділиться на 10 частин і десята частина надсилається в дитячий будинок, де ріс і виховувався герой. Члени бригади листуються з вихованцями дитячого будинку і завжди приїжджають на присвяченій пам'яті М. С. Лиховида вечори, що відбуваються щорічно.

Таких прикладів можна було б навести багато. Водночас, на жаль, є ще підприємства і школи, що забули імена своїх героїв. Подвиг земляка-героя, його біографію повинно знати все населення і передусім молоде покоління. В кожній школі, яка названа іменем вихованця Героя Радянського Союзу, необхідно організувати стенд з фотографіями, описом подвига, організувати зустрічі з Героями Радянського Союзу і збори, присвячені пам'яті загиблих.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 166, од. зб. 41, арк. 89.

²⁶ Донецький обласний партійний архів, ф. 326, оп. 26, од. зб. 4, арк. 185—186

¹ Л. Ф. Ільчов. Чергові завдання ідеологічної роботи партії, К., 1963, стор. 42.

Усілякого схвалення заслугове ініціатива київських організацій, що видали збірник про Героїв Радянського Союзу — уродженців Києва і Київської області. Хотілося б, щоб приклад киян наслідували всі області України. Необхідні відомості про Героїв Радянського Союзу — уродженців сіл, міст, області можна одержати у нагородному відділі Головного Управління кадрів Міністерства Оборони Союзу РСР.

За багато населених пунктів йшли папружені, часом багатоденні бої. Деякі з них описані у военній літературі. Треба відтворити картину боротьби за рідне місто чи село, розповісти через місцеву пресу і радіо всі подробиці цієї боротьби. На ключових позиціях, за оволодіння якими точилися особливо жорстокі бої, бажано встановити меморіальні дошки або щити з позначенням частин та описом подвигу радянських воїнів. Ці меморіальні дошки або щити не обов'язково споруджувати з дорогих матеріалів. Це може бути щит з дерева або жерсті, але обов'язково художньо оформлений, з написами, зробленими незмивними фарбами. Якщо ці позиції віддалені від населених пунктів чи шляхів, то такий щит доцільно встановити на дорозі з позначенням відстані до місця подвигу.

Цілком зрозуміло, що все це стосується й тих міст, навколо яких точилися запеклі оборонні бої в 1941—1942 рр. Повинні бути розроблені маршрути туристських походів та екскурсій по місцях воєної історії своєї області, з урахуванням громадянської війни, партизанського руху та Великої Вітчизняної війни. Цими маршрутами проводити екскурсії і походи піонерів та комсомольців, використовуючи їх для збирання історичних матеріалів.

Окремо хочеться сказати про світлу пам'ять тих, хто віддав своє життя за свободу та незалежність нашої Батьківщини. На червневому Пленумі ЦК КПРС Л. Ф. Іль'їчов сказав: «...У нас повинна бути встановлена славна традиція всенародного вшанування героїв, що полягли в боротьбі за свободу і честь нашої Батьківщини»². По всій Україні є могили радянських воїнів та партизанів. Як правило, за ними організовано догляд, на багатьох могилах встановлені пам'ятки, фарбуються огорожі й висаджуються квіти. Це роблять колгоспи й школи.

Ми гадаємо, що настав час докладніше розповісти про полеглих, вказати хоча б частину, в якій вони служили, який рубіж чи місто захищали або визволяли. Тому, де є така можливість, це треба зробити. І, звісно, треба намагатися з'ясувати імена похованих. До цього часу тисячі й тисячі людей шукають могили своїх батьків, синів, братів, які загинули на фронтах Вітчизняної війни. Цю благородну потребу людської душі неодмінно треба задовольнити. Якщо на братніх могилах ми вкажемо назви частин, дати поховання, то вже цим допоможемо радянським людям, які розшукують могили своїх близьких. А це цілком здійсненна справа. Потрібна лише ініціатива в розшуках необхідних матеріалів, а вони існують, зберігаються в архіві Міністерства Оборони Союзу РСР.

У ряді міст України — Києві («Парк Слави»), Львові («Пагорб Слави»), Дрогобичі та інших створено ансамблі-пам'ятники з навечно запаленим вогнем. У дні всенародних свят, в пам'ятні дати вшанувати пам'ять полеглих героїв приходять тисячі й тисячі трудящих.

Настав час увічнити пам'ять героїв радянського народу в монументальному живописі, скульптурі та архітектурі. Звичайно, для цього потрібні будуть і кошти. Чудовий почин у цьому напрямі зробили лєнінградці, що ознаменували двадцятиріччя визволення Лєнінграда від блокади всенародним збором коштів на спорудження пам'ятника загиблим лєнінградцям. Відкритий у лютому цього року в Лєнінградській конторі Держбанку поточний рахунок № 114 292 швидко зростає. З усіх кінців Радянського Союзу від учасників героїчної оборони Лєнінграда, від родичів загиблих надходять листи з переказами. Вже зібрано понад два мільйони карбованців. Безперечно, що коли й у нас в республіці буде оголошено збирання коштів для такої ж мети, то воно зустріне вдячну підтримку всіх радянських людей, які відчують органічну потребу взяти особисту участь в увічненні для прийдешніх поколінь безприкладного героїчного періоду боротьби нашого народу за свободу і незалежність.

І, нарешті, про деякі випадки недбалого ставлення до пам'яті загиблих, на які ми натрапляємо й досі, про занедбані, забуті й безіменні могили. Молоді історики повинні докласти всіх зусиль для того, щоб ці могили було впорядковано, з'ясувати, хто похований у кожній безіменній могилі, а там, де імена загиблих відомі, відновити для пам'яті людської їх ратний подвиг.

Все це прислужиться увічненню подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні, збереженню народної пам'яті про славні події тих років.

*С. В. ВЛАДИМИРОВ,
полковник запасу*

² Л. Ф. Іль'їчов. Назв. праця, стор. 42.

СЕМЕН ОЛІЙНИЧУК

Незабаром після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства і процесу над петрашевцями у III відділі з'явилась ще одна політична справа під назвою «О воль ноотпущенном крестьянине Винницкого уезда Семене Олейничуке, у коего найден его рукописное сочинение, заключающее в себе вредные суждения о сословиях и правительстве». До справи його було додано рукописний твір С. Олійничука «Исторический рассказ природных жителей Малороссии Заднепровской, т. е. Киевской, К.-Полдольской и Житомир-Волинской губерний про свое житье-бытье»¹. Справа містила також доповідь Київського військового, Волинського і Подільського генерал-губернатора Бібікова начальнику III відділу Орлову, виписку з твору Олійничука та дізнання його на слідстві, текст рапорту Бібікову від чиновника особливих доручень В. Сяницького п. р. Олійничука, доповідь III відділу Миколі I і висновки останнього, листування III відділу з комендантом Шліссельбурзької фортеці про ув'язнення С. Олійничука в секретному замку та про його смерть.

Першою спробою дослідити життя і діяльність захисника інтересів покріпачених селянських мас Олійничука була праця П. Є. Щоголева, який у 1906 р. опублікував окремі уривки рукопису твору і частину матеріалів слідства, прокоментував окремі місця і висловив ряд загальних положень, проте розгорнутого аналізу суспільно-політичних поглядів Олійничука він не дав. П. Є. Щоголев правильно зазначав, що висвітлення діяльності Олійничука заслуговує великої уваги і наголошував на антикріпосницькому спрямуванні його праці: «Жив, думав, мацдрузав і шукав, як би позбутись горя кріпосного права для свого милого і дорогого йому малоросійського народу»². Дослідник був схильний думати, що пристрасність проповіді публіциста проти кріпосного рабства ріднить його з Радішевим³, але, відриваючи діяльність Олійничука від конкретних соціально-економічних і політичних умов 30–40-х років XIX ст., він не побачив відбиття в його поглядах настроїв селянських мас, що вели невпинну антифеодалну боротьбу, і безпідставно твердив, що «за своїми поглядами Олійничук був переконаним монархістом і палким патріотом, ставився з великою неприязню до поляків і євреїв»⁴. Насправді ж Олійничук критикував не тільки кріпосне право, а й кріпосницьку абсолютистську монархію Миколи I. Він виступав не проти польського народу чи трудящих євреїв, а проти польських поміщиків та прислужників з числа єврейської експлуаторської верхівки. З неменшою силою він викривав експлуаторську суть українських, російських та інших кріпосників і, хоч і не піднявся до рівня революційних демократів, виступав проти всієї феодально-кріпосницької системи та царизму. На підставі того, що царські власті не встановили «жодного факту пропаганди або навіть спроби пропаганди», Щоголев взагалі недооцінював значення діяльності Олійничука, вважаючи, що він мав «шкідливі думки і тільки». Помилку Щоголева повторив Д. І. Багалій, який писав, що діяльність Олійничука була «відгуком ідейних рухів на Україні 40-х років» і що його «любов до селянства уживалася з монархізмом і великою ненавистю до інородців»⁵.

На жаль, в радянській історіографії і досі немає жодної праці, яка була б спеціально присвячена Семену Олійничуку. Вперше в радянській історіографії повідомив найголовніші факти з життя і діяльності Олійничука, даючи оцінку його суспільно-політичних поглядів, Ф. О. Ястребов. Він правильно характеризував його як одного з «видатних представників кріпосної інтелігенції, які виступали з рішенням протестом проти кріпосництва, різко засуджуючи його і виражаючи надії селянства». Ф. Ястребов справедливо писав, що С. Олійничук був одним «з борців проти кріпосницького насильства і гніту», підкреслюючи, що саме це є головним, провідним у діяльності публіциста. Водночас він вказав на певну обмеженість світогляду С. Олійничука, на те, що він «агітатором серед селян ніколи не був»⁷.

Інші радянські історики вважають, що Олійничук проводив революційну агітацію серед селян⁸. Висловлювалась думка й про те, що він, читаючи селянам свій твір, радився з ними, а потім робив виправлення, що навіть заарештований був під час читання селянам свого твору⁹. Літературознавець Є. П. Кирилюк вважає, що Олійничук «писав агітаційний твір проти кріпосного права, за який і був заарештований»¹⁰.

¹ Центральный державный архив Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 109, 1 експед., оп. 5, 1849, спр. 405.

² П. Є. Щоголев. Семен Олейничук, журн. «Былое», № 4, 1906, стор. 105–124.

³ П. Є. Щоголев. Назв. праця, стор. 108.

^{4–5} Там же.

⁶ Д. І. Багалій. Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці, Харків, 1925, стор. 86, 87.

⁷ Ф. О. Ястребов. Нариси з історії України, К., 1939, стор. 162, 163, 164.

⁸ Я. Дмитерко. Общественно-политическое и философские взгляды Т. Г. Шевченко, изд. 2, М., 1954, стор. 23.

⁹ «Большая Советская Энциклопедия», изд. 2-е, т. 30, 1954, стор. 634.

¹⁰ Є. П. Кирилюк. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., 1939, стор. 653.

І. О. Гуржій характеризує Олійничука як одного з видатних представників кріпосної інтелігенції, який викривав і засуджував кріпосне право, справедливо вказуючи на певну обмеженість погляду кріпосного інтелігента¹¹.

Представником демократичного напрямку суспільно-політичної думки на Україні, який у запереченні кріпосного права був послідовнішим від дворянських революціонерів, вважає Олійничука Є. В. Гаккель. Як учаснику революційного руху, Олійничуку, зазначає дослідник, властива була надія на «царствующого монарха», хоч ці ілюзії не заважали йому нещадно бичувати кріпосне право, закликати покласти край торгівлі «російськими неграми»¹². Однак автор не показав критики Олійничуком самодержавства. Є. М. Шабліовський³ пазвав Олійничука публіцистом-демократом, одним з представників передових голосів української публіцистики 40-х років XIX ст.¹³.

Діяльність С. Олійничука припадає на 30—40 роки XIX ст., коли в Росії і на Україні поглибився розклад і криза феодально-кріпосницької системи, в надрах якої швидко розвивались капіталістичні відносини. Одним з важливих проявів кризи кріпосницької системи було невпинне наростання класової антифеодальної боротьби селянства. Боротьба селянства була соціальною основою, на якій виник і розвивався революційно-демократичний рух. Його зачинателями були видатні російські революціонери-демократи В. Г. Белінський, О. М. Герцен. Свого вишого рівня він досяг у 50—60 роках XIX ст. в діяльності вождя всеросійського визвольного руху М. Г. Чернишевського. Російські революційні демократи боролися за соціальне і національне визволення всіх народів Росії. У тісному єднанні з російськими революційними демократами боровся проти царизму і кріпосництва великий син українського народу, поет, революційний демократ Т. Г. Шевченко. Ширилось коло борців проти кріпосництва й царизму, зростав антикріпосницький демократичний рух. В руслі цього руху йшов і С. Олійничук.

С. Олійничук народився у 1798 р. в с. Антонополі, Вінницького повіту, Подільської губернії. Батько його був кріпаком поміщика Собанського. Прагнути дати сину освіту, батько без дозволу пана влаштував його до Вінницької гімназії, де він навчався з 1818 по 1824 р. Юнак особливий інтерес виявляв до історії, народної творчості, старанно вивчав російську, польську, французьку і латинську мови. Дізнавшись про «злочин» кріпака, поміщик домогся виключення його з гімназії і хотів віддати до рекрутів. Олійничук змушений був тікати, прийняти католицтво і певний час жити під чужим ім'ям^{14—15}.

Проїшовши курс ланкастерського навчання, Олійничук працював приходським учителем при Літинському костьолі, а потім при Почаївському монастирі Волинської губернії, а з 1830 р. — у м. Чауси, Могильовської губернії. Згодом, працюючи вже учителем приходських шкіл Оршанського повіту, він повернувся до православ'я. У 1839 р. Олійничук прибув до рідних місць, на Вінничину, і тут був заарештований. Після тривалої судової тяганини його в 1843 р. звільнили як «психічно хворого»¹⁶, а в 1845 р. він дістав у пана відпустку і став юридично вільною людиною.

Тюрма посилила ненависть Олійничука проти кріпосництва. Добившись особистої волі, він хотів бачити вільним свій народ. «...Я.— говорив Олійничук на допиті в 1849 р.,— вирішив написати просьбу государю імператору про перевод їх (селян.— Ю. К.) в оброчне становище на зразок селян казенних»¹⁷. Таку просьбу від імені селян Острозької ординації він написав у 1847 р. і вручив цареві¹⁸. Це був перший відкритий виступ Олійничука проти рабської залежності селянина-кріпака від поміщика. Боротьба за кращу долю народу стала змістом його життя. На слідстві Олійничук говорив: «Будучи сам з кріпосного звання, маючи рідних близьких і далеких в селянському побуті, і будучи, скільки для мене можливо, грамотним, я не міг переносити його становища, в якому перебували взагалі селяни...»¹⁹.

Протягом 1846—1848 рр. Олійничук мандрував. Крім Волинської і Київської губерній, він обійшов майже всю Лівобережну Україну, побував у Ніжині, Борзні, Глухові, Чернігові, Севську та ін. То були в основному ті ж шляхи, якими у свій час ходив Т. Г. Шевченко. Побував Олійничук в Орлі, Тулі, Калузі, Москві, Новгороді, Петербурзі та в інших російських містах²⁰. Робив він це під виглядом відвідування

¹¹ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині XIX ст., К., 1954, стор. 371—372.

¹² Є. В. Гаккель. Крепостная интеллигенция в России во второй половине XVIII—I-й половине XIX веков. Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1953, стор. 17.

¹³ Є. М. Шабліовський. Народ і слово Шевченка, К., 1961, стор. 33.

^{14—15} ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 5, спр. 405, арк. 34.

¹⁶ Там же, арк. 35.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, I експед., оп. 5, 1849, спр. 405, арк. I зв.

¹⁸ Там же, арк. 28.

¹⁹ Там же, арк. 27 зв.

²⁰ Там же, спр. 405, арк. 34—35 зв.

церквей, монастирів з надією «вступити в духовн звання», а насправді з метою збору «відомостей про становище селян»²¹.

Повернувшись у 1849 р. н. Україну, коли йому вже був 51 рік, Олійничук поселився в Нікольській слободі, Остерського повіту, на Чернігівщині, і «сподівався рішуче зайнятись твором, закінчити його, і потім збирався порадитись з найбільш письменними людьми і пустити свій твір у хід»²². Ймовірно, що Олійничуку було відомо про діяльність українського філософа і педагога Г. Сковороди, за прикладом якого він, можливо, вчив грамоти селянських дітей і заробляв на прожиток.

У листопаді 1849 р. Олійничука було заарештовано. Доповідаючи начальнику III відділу Орлову, Бібіков писав, що в заарештованого виявлено «чорновий його твір, 20 книг російських, п'ять французьких і 301 крб. срібла»²³. Бібіков наполягав на тому, щоб заслати Олійничука «назавжди в одну з найвіддаленіших губерній»²⁴. Орлов у доповіді Миколі I від 25 листопада 1849 р. пропонував ув'язнити його в Соловцькому монастирі як такого, що «може бути всюди небезпечним, переважно для нижнього класу людей, з якими він немінуче повинен бути у зв'язках»²⁵.

Того ж дня Микола I наказав ув'язнити Олійничука у Шліссельбурзькій фортеці. 20 грудня 1850 р. командант фортеці повідомляв, що «злочинця» кинуту до камери № 11 секретного замку з заборонаю будь-яких з ним зносин²⁶. Тут 30 липня 1852 р. Олійничук помер. В офіційному рапорті цей черговий злочин царизму приховано фразою: «Від тривалої хвороби цього числа волею божією помер»²⁷.

Про погляди Семена Олійничука ми можемо судити на підставі рукопису його твору «Історична розповідь природних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, К.-Подільської і Житомир-Волинської губерній про своє життя-буття». Сліди врахувати його письмове зізнання, а також висновки царських властей. Інших джерел ми не маємо.

При аналізі зазначених джерел необхідно врахувати ряд обставин. Твір Олійничука не є закінченим. Це, власне, збірка частково систематизованих матеріалів У ній знаходимо окремі теоретичні міркування, думки про історію Росії, України, Польщі та про їх сучасне становище. Твір написаний у формі оповідання від народу Після його закінчення Олійничук збирався порадитись «з найбільш письменними людьми» і після «чистки» і «обробки онога» подати властям і «цим зробити послугу уряду»²⁸. В цьому проявились його царистські ілюзії, певна надія на царя і реформи зверху. Але треба врахувати й те, що автор, зважаючи на цензуру не міг відкрито висловити свої переконання. Суперечливі роздуми й вагання Олійничука відбивали сильні і слабкі сторони селянського руху. Об'єктивно його погляди були революційними. Він виражав і захищав інтереси селянських мас у боротьбі проти кріпосництва і належав до табору «мужичьких демократів».

Твір Олійничука спрямований проти всієї кріпосницької системи. Одним із засобів її критики було звертання автора до історичного минулого українського народу Український народ Олійничук розглядав як «природних», «корінних» жителів аб «руський народ Малоросії». Він доводив безпідставність претензій польських поміщиків на землі Правобережної України і справедливо називав боротьбу українського народу проти польсько-литовських феодалів, хоч і не розумів її соціальної суті. Він схвалював возз'єднання України з Росією, Б. Хмельницького і С. Палія називав «нашими батьками», а Мазену — «проклятим».

Возз'єднання України з Росією Олійничук розглядав «відрадиним для народ часом», коли російська держава захищала «святую віру від наруги» з боку польських панів²⁹. Але водночас він справедливо відзначав, що «монарше великодушшя зробил занадто щасливими» одних, через що «збільшується нещастя й кривда інших», щ царські власті, захищаючи кріпосників, у тому числі і польських, створили таке становище, коли «пригнічено до крайностей народність», коли селян, як рабів продають і обмінюють³⁰. У творі згадується про гайдамацькі рухи і Запорізьку Січ, прославлені героїчна боротьба народних мас проти соціального і національного гніту³¹.

Основний зміст твору Олійничука — зображення тодішньої дійсності на Правобережній Україні, показ надзвичайно тяжкого становища селян-кріпаків, необмеженої сваволі кріпосників, купців, орендарів та інших експлуататорів. Картини кріпосної

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експед., оп. 5, 1849, спр. 405, арк. 35 зв.

²² Там же, арк. 28 зв.

²³ Там же, арк. 1.

²⁴ Там же, арк. 2.

²⁵ Там же, арк. 42.

²⁶ Там же, арк. 42, 49.

²⁷ Там же, арк. 53.

²⁸ Там же, арк. 28 зв., 30.

²⁹ Там же, додаток, 43, арк. 3, 37, 37 зв.

³⁰ Там же, арк. 3.

³¹ Там же, арк. 3 зв., 101, 37 зв.

села України того часу, які він зобразив, дуже подібні до того «раю», про який писав Т. Г. Шевченко. Царським властям не подобалося, що Олійничук правдиво описав «найтемнішими фарбами кріпосне звання в Малоросії»³². Він писав, що людей продають, міняють на собак, жінок і дочок беруть у наложниці, чоловіків й батьків віддають у рекрути або засилають на каторгу³³, що «закони російських государів не захищають нас від варварського тиранства» і «велике зло в Російській землі» він порівнював з монгольським ігом³⁴. Це перегукувалось з відомими полум'яними словами В. Г. Белінського про царську Росію в його листі до Гоголя.

С. Олійничук викривав деспотично-кріпосницькі порядки в царській армії, свавілля офіцерів, безправність солдатів. «Російські солдати,— говорив він на слідстві,— ображаються на службу, ...на жорстокі побої». С. Олійничук відзначав засилля вишого офіцерства іноземців, які ненавиділи солдатів і знущались над ними. У формі казки про царевича Костянтина він критикував самодержавно-кріпосницькі порядки і саму особу царя, антинародний характер царських законів, згідно з якими селян заковували в кайдани, ув'язнювали в тюрмах або віддавали в рекрути. «Біда тому,— писав він,— хто вийде з терпіння, або по необережності скаже один одному про своє горе, і тим більше, якщо скаже про царські укази..., нещасний загине сам і посиротить жінку і дітей за одне лише слово про закон і правосуддя»³⁵. Автор зображує справу так, що навіть царевич не може жити в Росії, бо «в російському царстві немає правди». В казці розповідається, що на запитання царевича, хто ж написав такі несправедливі закони, дядя йому відповів: «Російські царі написали»³⁶.

Дуже мало збереглося даних про безпосередню агітаційну діяльність С. Олійничука, про роботу його серед селян. Є. протє, всі підстави думати, що така робота ним проводилась. Багаторічне мандрування по просторах України і Росії, розмови з селянами під час збирання матеріалів для твору були його практичними діями. Наполягаючи на ув'язненні Олійничука, Орлов писав цареві, що він «неминуче повинен бути у відносинах» з селянами. Прикладом зв'язків Олійничука з селянством може служити його книга, бо «слово теж є діло», особливо тоді, «коли відкритого політичного виступу має нема»³⁷.

Олійничук близько примикав до революційних демократів, був борцем проти самодержавства і кріпосництва, виразником корінних інтересів трудящих мас.

Ю. О. КОВМІР

ПРО УЧАСТЬ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ У XVIII ст.

Кінець XVII — початок XVIII ст. був для Лівобережної України часом відносного спокою. Процес концентрації землеволодіння в руках української старшини йшов прискореним темпом. Чорноземні південних полків давали добрі врожаї, тут розвивалось хліборобство, скотарство, тютюництво, в той час як суглинки і супіски північних полків з великими угіддями давали можливість розводити технічні культури: льон, коноплі та ін. Продукти сільського господарства і були основою вивозу за кордон. Південні полки вивозили збіжжя, худобу, сало, масло, тютюн, шетину, горілку, північні — прядиво, олію, мед, віск, різне дерево, дьоготь тощо.

На широких степових просторах півдня Лівобережної України випасались гурти рогатої худоби, табуни коней та отари овець. Взимку годували худобу сіном та зерном, а також відходами від гуральництва — брагою. Відгодовану худобу спроваджували на зовнішній ринок: волів на західний, коней та овець — на Запоріжжя та до Криму. В першій чверті XVIII ст. з Лівобережної України та Слобожанщини волів відправляли «до Шльонська»¹. Так, у 1718 р. 20 осіб Лубенського, Прилуцького і Переяславського полків та один київський житель через київські застави прогнали до Шльонська 1888 волів. У червні 1724 р. жителі Ізюмського (І. Яковлев) та Миргородського (І. Собатченко, К. Дитятка) полків спровадили туди ж 1200 волів, жителі Прилуцького полку (В. Шафаров), Ніжинського (Й. Григор'єв) та інших полків — 915 волів, роменські

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, спр. 405, арк. 1 зв.

³³ Там же, спр. 43, арк. 2, 5.

³⁴ Там же, спр. 405, арк. 2, 2 зв. 26.

³⁵ Там же, І експед., оп. 5, 1849, спр. 405, додаток, спр. 43, арк. 38—39 зв.

³⁶ Там же, спр. 405, арк. 39.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 50.

¹ Під загальними визначеннями «Шльонськ», «в Шльонську дорогу» слід розуміти спровадження худоби і взагалі подорож до міст Польщі, Пруссії та Саксонії: Гданська (Данціга), Кенігсберга, Бреславля, Лейпціга, Берліна та ін.

жителі (І. Степанов, В. Петров «с товарищи») — 1000 волів, конотопські жителі (Й. Григорович, І. Матвійович) спроводили до Гдаєвського (Данціга) 915 волів.

В липні 1725 р. через київські застави до м. Брєслава були пропущені жителі Полтавського полку С. Брага, М. Кирилов, Г. Сулима, О. Кулик, Г. Мошев, М. Білушенко, С. Бужинський, Ф. Гаврилов та М. Лоцариннов і жителі Миргородського полку Н. Богаченко, О. Цирулев з 1800 волами. Тоді ж через заставу пропущено жителів м. Лебедина В. Григор'єва та С. Іванова з 50 волами, жителів Харківського полку І. Двигубенка з 136 волами, Лубенського — Й. Шимка, І. Індубова, конотопських жителів І. Лученка, В. Кандибенка та ін. з 550 волами, переяславських жителів М. Ленського та П. Копейкіна з 390 волами, київського жителя Л. Петрова та жителя Переяславського полку С. Шаргородського з 70 волами, Прилуцького полку полкового хорунжого М. Галенковського з 80 волами. В тому ж році 11 полтавських жителів спроводили до Шльонська 1914 волів, а п'ять жителів Миргородського та Лубенського полків — 1220 волів².

Наведені дані свідчать, що у вивозі худоби на західні закордонні ринки брали участь жителі різних полків Лівобережної України та Слобожанщини, українська козацька старшина та міщанство (купецькі люди). Ми можемо назвати такі прізвища з української старшини, як Кандиби, Лизогуби, Троцькі, Костенецькі-Волюваті, Нечаї, які надсилали своїх шафарів, а то й силів з худобою за кордон. До них треба додати і міщан полтавських, які теж з'являлися на закордонному ринку з худобою. Про те, що торгівля худобою давала добрий прибуток, свідчить і те, що в ній брали участь представники царської адміністрації на Україні: Меншиков, Вайсбах, київський губернатор та ін. Умови закордонної торгівлі та ті витрати, які були з нею зв'язані, вимагали об'єднання купців у певні товариства. Вже у 1725 р. пропущені через київські застави до Брєслава «купецькі люди» Полтавського полку разом з обивателями Миргородського полку спроводили 1300 волів.

Отже, вже на початку XVIII ст. у м. Полтаві були організовані два товариства для закордонної торгівлі: одне для торгівлі з Заходом, друге для торгівлі з Кримом. До першого товариства входили міщани: П. Білуха, Ф. Пасков, І. Богдан, І. Гавриленко, Д. Терентенко, О. Лук'янович, С. Максимович, І. Сулима, В. Демченко, Г. Брага та ін. Спочатку ці товариства були об'єднані і вели спільну торгівлю як з Заходом, так і з Півднем, але в 1770 р. товариство по торгівлі з Кримом одмежувалося від товариства по торгівлі з Заходом. Полтавське купецьке товариство по торгівлі з Заходом існувало майже до кінця XVIII ст. і мало торговельні зв'язки з містами Данцігом, Брєславом, Лейпцігом, Берліном, Нюрнбергом та іншими закордонними містами. Товариства мали свої книги, в які записували всі торговельні операції. Кожний член товариства вносив певну суму грошей в касу товариства, і, таким чином, утворювався певний оборотний капітал товариства. У м. Брєславі товариство мало свого представника, який вів його справи, своїх прикажчиків, які одержували закуплені для товариства товари, привозили їх через митниці на Україну і за це одержували винагороду. Так, прикажчик купця Г. Пашенка І. Мартос одержував 120 крб. на рік.

Скуповували худобу на Україні здебільшого не за готівку, а «за експенс», тобто з правом сплачувати власникам гроші за воли, коли їх буде продано і покупці повернуться на Україну. Навесні купці купували волів на українських ярмарках і до червня випасали на привільних степах та по хуторах, потім згуртовували їх по 500 штук, а то й більше, і в кінці травня — на початку червня гнали за кордон. В цей час при прогоні волів через Польщу можна було забезпечити гурти волів підножною пашею. А від того, в якому стані придуть воли до закордонного ринку, залежала ціна на них.

До волів наймалися погоничі — гайдаї, які добре були обізнані з справою і часто ходили в закордонну порожд з волами. Конотопський житель І. Зубко свідчить, що ще за гетьмана Самойловича гонив волів до Кенігсберга. В 20-х роках XVIII ст. Лук'ян Білоус з села Фесенки свідчив, що бував він при волах Воловатого гайдаєм від самої шведської війни³. Наймали гайдаїв на термін з червня до вересня. Платили їм 7 крб., крім того, господар повинен був забезпечувати їх харчами та одягом. Гайдаї мав право, за існуючим звичаєм, взяти з собою в дорогу своїх власних пару волів і копей. На прикордонних митницях купці давали підписки, що всіх гайдаїв буде повернуто на Україну. Тим часом траплялися випадки, коли гайдаї залишалися за кордоном.

На подорож (через Польщу) до далеких закордонних міст треба було мати гроші, бо кожний шляхтич, через маєток якого прогонили волів, вимагав плату то за пашу, то мостове, то мито та інші стягнення, причому за все це стягувалося не російською мідною монетою, а закордонними талярами та червоними. Сама Польська держава зацікавлена була у стягненні податків з власників гуртів худоби, що прогонили

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Київської губернської канцелярії (старої нумерації) №№ 14 862, 17 753, 61, 136 та 19 222.

³ А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 198—200.

їх через Польщу. Коронним польським підскарб'ям надавалося право складати контракти з українськими купцями. Віл коштував 10—14 червоних⁴. У великих німецьких містах різніки худоби були об'єднані в цехи. Ці цехи й встановлювали ціни на волів, що залежали як від стану, в якому прибували воли до далеких закордонних міст, так і від того, який тут був на них попит і скільки їх було сюди пригнано.

На виручені гроші купці закуповували різні закордонні товари — сукна, полотна, шовк тощо. Багато привозилося стрічок, різних прикрас (квітів, стеклярусу, кришталю тощо), музичних інструментів (скрипки), токарних і слюсарних інструментів, різних картин, книг з медицини німецькою та латинською мовами⁵. Закуповувалося також багато породистих коней⁶. За товари купці сплачували готівкою (червоними та талярами), а також давали векселі, здебільшого на рік. У вартість векселя входили також і проценти та борги. Беручи товари в борг у закордонних купців, українські купці зобов'язувалися сплачувати борги на головних ярмарках міст Лейпціга, Бреславля та Берліна. Проценти по боргах були високі — 10% річних. Невиплата в призначений термін боргу спричинялася до арешту товарів, а іноколи й самих купців.

Щоб доставити товари з далеких закордонних міст до прикордонних українських митниць, де здебільшого складалися привезені товари, наймалися фурмани, які відповідали за збереження та належний стан товарів у дорозі. Видатки, зв'язані з транспортуванням товарів до прикордонних митниць, були досить великі. З розрахунку київського купця С. Дмитровича з російським купцем і директором Васильківської митниці Карасьовим, якому Дмитрович привозив у 1764 р. товари з Лейпціга та Бреславля, довідуємося, що за перевіз 20 центнерів товару з Лейпціга до Бреславля сплачено за кожний центнер по 5 талярів, за скрині під ці товари заплачено 12 талярів, в місті Лейпцігу сплачено мито і вагове — 18 талярів, польського мита — 30 талярів, за провіз товарів від Бреславля до Васильківської митниці — 210 талярів. Всі витрати становили 370 талярів.

Незважаючи на різні перешкоди, купці багатіли. На прибутки від торгівлі вони купували хутори, де обзаводилися цінною породою рогатої худоби та коней, млинами та коштовним хатнім господарством. Гроші вони віддавали також і на проценти. Відомий полтавський купець П. Руденко в 1771 р. дав у борг полковниці К. Битягівській 18 тис. крб., а за проценти взяв у своє володіння на один рік село Сухиробівку, Миргородського полку. Мішани-купці, які збагатилися на іноземній торгівлі, не залишалися в міщанах, а переходили в козацтво і одержували старшинські чини.

У XVIII ст. в надрах феодального суспільства зароджувалися капіталістичні відносини. Україна все більше й більше ставала складовою частиною всеросійського ринку, який тоді формувався.

М. Ф. ТИЩЕНКО

СТОРИНКИ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ З СЕРБІЄЮ В XIX ст.

Між українським та південнослов'янськими народами з найдавніших часів існували дружні відносини. Вони зумовлювалися як спільністю походження, мовною та культурною спорідненістю, так і боротьбою проти зовнішніх ворогів, серед яких протягом багатьох століть була султанська Туреччина. У XIX ст. зв'язки між слов'янськими народами поширилися і зміцнилися. Велика роль у цій справі належала революційним демократам, які, викриваючи реакційну суть слов'янофільства, проповідували дружбу на демократичних засадах, знайомили слов'янські народи з Росією Герцена і Белінського, Добролюбова і Чернишевського.

Іншою була політика російського царизму. Царський уряд, переслідуючи певні політичні цілі щодо балканських країн, повинен був піти на те, щоб створити відповідні умови для навчання молоді з південнослов'янських країн в урядових закладах Росії. Об'єктивно вийшло так, що, незважаючи на політику царизму, навчання болгар, сербів, чорногорців, герцоговинців в урядових закладах Росії, у тому числі й України, мали важливе значення у справі розвитку культурних зв'язків між російським, українським та південнослов'янськими народами.

⁴ Червоний дорівнював трьом «твардим» талярів, «твардий» — 24 грошам. Червоний, в переводі на російські гроші, дорівнював 2 крб. 25 коп., а «твардий» — 75 коп.

⁵ ДПБ УРСР, відділ рукописів. Збірка А. Лазаревського, № 41—46, акти 76—78.

⁶ Крім породистих коней, закупалися в Пруссії і породисті вівці, які потім були широко розповсюджені на Лівобережній Україні, як шльонська порода. В 1725 р. з Лубенського, Чернігівського і Миргородського полків посилалися козаки до Шльонська для покупки овець і баранів (ЦДІА УРСР, Канцелярія Київського губернатора, № 163, 10648).

У період 40—60 років XIX ст. значно розширилася і зміцнилася між слов'янськими народами зв'язки культурні, зокрема в галузі освіти. В 1840 р. російський уряд встановив для болгарських юнаків 4 державні стипендії. У тому ж році наказом російського Синоду було дозволено юнакам з Боснії навчатися на державні кошти у духовних учбових закладах України¹⁻⁴.

Після церковних переговорів представника сербського уряду з російським консулом у серпні 1846 р. в супроводі Сіма Мілутиновича, відомого сербського письменника і педагога, 6 сербських юнаків (Мілош Іоанович, Сава Сретенович, Мілосл Протич, Василь Ніколаєвич, Дмитро Нешич та Гаврил Милічевич) прибули до Києва і вступили до Київської духовної семінарії⁵.

Приїзд сербської молоді до учбових закладів Києва значно збільшився у зв'язку із змінами політичної обстановки в Європі. У 1850 р. російський уряд видав спеціальний наказ про вільний в'їзд до Росії південнослов'янської молоді для навчання. З цього часу кількість південнослов'янської молоді в учбових закладах Росії та України значно збільшилася. У 1850 р. для навчання на Україну сербські юнаки прибули з Крачмарі (Пантелеймон Среткович), з Вишевців (Алімпій Василевич), з Негоїна (Григорій Златкович), з Крагуєвац (Микола Зісич), з Гургусовац (Микола Новакович) та з інших міст⁷. На навчання прибували юнаки, які мали закінчену середню освіту і вже знали російську мову (в сербських школах викладалась російська мова). Щоб привернути більшу увагу південнослов'янської молоді до духовної освіти, Синод у 1857 р. запропонував духовно-учбовим закладам брати її на своє утримання. У зв'язку з цим при київській та херсонській духовних семінаріях були створені пансіони: перший — на 20, другий — на 25 місць⁸. У числі вихованців з південнослов'янських країн були серби: Милутин Мікіч, Семєн Дамянович, Іван Олексій та Любомір Коканович⁹⁻¹⁰.

В київському південнослов'янському пансіоні за час його існування (1858—1864 рр.) навчалось багато сербів. Серед них були Живоїн Жуєвич, Обрад Михайлович, Никодим Петрович, Іоан Перович, Петро Ніколич, Андрій Мар'янович, Ілія Спасоєвич, Стояндин Іоанович та ін.¹¹ Починаючи з 1864 р., кількість південнослов'янської молоді, яка навчалася в київських учбових закладах, набагато зменшилася. Це пояснювалось тим, що київський пансіон був уже закритий, центр навчання південнослов'янської молоді був перенесений до Новоросійського краю¹². Цим самим царський уряд розраховував ізолювати вихованців від «сторонніх впливів». У зв'язку з польським повстанням 1863—1864 рр. і піднесенням революційного руху на Україні було запропоновано направляти учнів з південнослов'янських країн до таких семінарій, що територіально знаходилися далі від університетів та ліцеїв¹³.

Після закінчення семінарії велика кількість сербських юнаків продовжувала своє навчання в Київській духовній академії. Так, у 1849 р. в ній навчались М. Іоанович, В. Ніколаєвич та ін.¹⁴ У 1850 р. після закінчення Белградського ліцею до Київської академії був зарахований Микола Новакович¹⁵. Сербський юнак Сретен Крестич, який після закінчення Белградської семінарії вчителював на батьківщині, потім продовжував своє навчання в Київській академії¹⁶. Після закінчення Віденського університету серб Милан Костич був зарахований до київської академії¹⁷. Тут же навчались серби Іван Пічета та Микола Білич.

Великий наплив молоді з південнослов'янських країн до духовних учбових закладів певною мірою пояснювався матеріальним забезпеченням. Водночас, незважаючи на різні пільги в духовних учбових закладах, південнослов'янська молодь виявляла бажання навчатися у світських закладах. Так, наприклад, сербський юнак Милослав Протич, який закінчив Белградський ліцей і вже був зарахований до вищого відділення київської семінарії, подав прохання начальству про своє бажання навчатися у Київському університеті. М. Протич був зарахований до Київського університету на юридичний факультет тільки після резолюції російського імператора: «Згодний, якщо він буде доброї поведінки, інакше вислати за кордон»¹⁸⁻²⁹.

¹⁻⁴ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 712, оп. 2, спр. 1088, 1840, арк. 1—5.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, спр. 146, 1846 р., арк. 1—2.

⁶ Там же, спр. 114, 1850 р., арк. 1—2.

⁷ Там же, спр. 14, 1850 р., арк. 5—6, 16, 20, 26—27.

⁸ Там же, спр. 103, 1857 р., арк. 7.

⁹⁻¹⁰ Там же, спр. 78, 1858 р., арк. 36, 52, 78, 84, 100.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, спр. 146, 1861 р., арк. 136.

¹² Там же, оп. 1, спр. 61, 1863 р., арк. 70.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, ф. 711, оп. 2, спр. 49, 1849 р., арк. 1—3.

¹⁵ Там же, спр. 62, 1850 р., арк. 3—10.

¹⁶ Там же, ф. 712, оп. 1, спр. 9, 1857 р., арк. 4—5.

¹⁷ Там же, ф. 711, оп. 2, спр. 173, 1865 р., арк. 10.

¹⁸⁻²⁹ Там же, ф. 707, оп. 14, спр. 40, 1848 р., арк. 4—7.

Серб Пантелеймон Среткович, навчаючись у нижчому відділенні Київської духовної академії, теж неодноразово звертався до митрополита сербського Петра з проханням, щоб йому дозволили продовжити навчання у Київському університеті, де він розраховував «набути універсальної освіти». Переконання сербського митрополита залишитися в духовному учбовому закладі не вплинули на юнака, і в 1855 р. Сретковича було зараховано до Київського університету³⁰. В Київському університеті навчалися серби Олексій Вукоманович, Пилип Ніколич та ін.³¹. В 1860 р. до 2-ї київської гімназії були зараховані сербські юнаки Михайло Баряктаревич, Милутин Мікич, Станое Сімич, Іован Алексич³². Крім матеріальної допомоги, юнакам з південнослов'янських країн падалися всілякі пільги при вступі в учбові заклади. Деякі з учнів зараховувались до учбових закладів навіть без екзаменів³³⁻³⁴.

Пройняті глибокими симпатіями до російського і українського народів, юнаки з південнослов'янських країн захоплювалися великими ідеями Чернишевського, Белінського, Герцена, Шевченка та інших російських та українських мислителів, знайомилися з передовою за своїми поглядами місцевою молоддю. Невипадково багато юнаків з південнослов'янських країн, які одержали освіту в Росії, не виявляли особливої прихильності «до служби вітчизняній церкві».

Переважна більшість вихованців російських та українських учбових закладів, повертаючись на батьківщину, займалася педагогічною діяльністю. Так, Сава Сретенович, Дмитро Нешич та ін. викладали в Белградській учительській школі³⁵, Милан Костич, що закінчив київську академію, був призначений ректором Цетинської школи в Чорногорії³⁶. ІІ сербських юнаків, які з успіхом закінчили київську академію за період з 1849—1869 рр., у себе на батьківщині стали відомими діячами культури і своєю працею внесли гідний вклад в розвиток культурних стосунків між українським і південнослов'янськими народами³⁷.

Кращі вихованці російських та українських учбових закладів знайомили народ своєї батьківщини з життям російського і українського народів, їх побутом та культурою. Вони також виступали з працями в російській та українській періодичній пресі. У журналі «Современник» друкувалися статті сербського революційного демократа Живоїна Жуевича, який виступав під псевдонімом Склад³⁸. П. Среткович, будучи студентом Київського університету, друкував свої праці в «Русском Вестнике» та «Современной летописи». Д. Бакичу, який закінчив Київську духовну академію, належать статті в російських журналах, в яких автор знайомив читачів Росії з історією Чорногорії. На сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии» виступав Милан Костич, праці якого знайомили українську громадськість з життям сербського народу³⁹.

У своїх працях вихованці учбових закладів України, як правило, використовували твори російських та українських слов'янознавців, збагачуючи тим самим зміст політичних, економічних та культурних взаємозв'язків між братніми слов'янськими народами.

Рух за підвищення освітнього рівня в південнослов'янських країнах та допомога в цьому російської і української громадськості відіграли велику роль у зміцненні культурних зв'язків братніх слов'янських народів. Цим була відкрита нова сторінка в історії дружніх відносин між українським та південнослов'янськими народами. Ця сторінка належить не тільки минулому, а й є одним з факторів, що сприяли складанню тих відносин між народами, які існують в наші дні.

Л. Г. ЛЯШЕНКО

³⁰ ЦДІА УРСР, спр. 31, 1855 р., арк. 2—3.

³¹ Там же, ф. 707, оп. 17, спр. 348, 1851 р., арк. 1.

³² Там же, оп. 23, спр. 246, 1857 р., арк. 5—8.

³³⁻³⁴ Там же, ф. 712, оп. 1, спр. 61, 1863 р., арк. 69—70, 267.

³⁵ Там же, ф. 843, оп. 1, спр. 69, 1871 р., арк. 13.

³⁶ П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем. Государственная жизнь, т. III, 1851—1907, Петроград, 1915, стор. 287—288.

³⁷ Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие. «Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии», К., 1869, стор. 335.

³⁸ С. А. Никитин. Южнославянские связи русской периодической печати. «Ученые записки Института славяноведения», т. VI, М., АН СССР, 1952, стор. 108—109.

³⁹ Н. Петров. Исторический взгляд на взаимные отношения между сербами и русскими в образовании и литературе, К., 1876, стор. 63.

НАШ КАЛЕНДАР

ВИХОВАНІЙ ПАРТІЄЮ

(ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. О. ВОЗНЕСЕНЬСЬКОГО)

Микола Олексійович Вознесенський, 60 років з дня народження якого минуло 1 грудня 1963 р., належав до того покоління державних і партійних діячів нашої країни, що було виховане Комуністичною партією в період після Великої Жовтневої соціалістичної революції, в роки соціалістичного будівництва.

Народився М. О. Вознесенський в родині дрібного службовця в с. Теплому, Чернського повіту, Тульської губернії. Дитинство і юність його були суворими, без радості, повні нестатків, знегод. Після смерті батька сім'я в пошуках засобів до існування, залишивши с. Тепле, змушена була переїхати в глухе повітове містечко Чернь. Тут на плечі тринадцятирічного хлопця лягли численні піклування про матір та двох підлітків-сестер. Безпросвітні злигодні стали постійним супутником родини Вознесенських. Заробітку Миколи спочатку як поденщика, потім учня столяра і складача ледве вистачало для напівголодного існування сім'ї. Пізніше, у 1926 р., перебуваючи з автором цієї замітки на відпочинку в Ялті, Микола Олексійович розповідав: «Скільки буду жити, ніколи не забуду того, що мені довелося зазнати в дитинстві». І задумливо подивившись на дітей, які весело пливли на березі моря, додав: «Мені часто спадають на думку слова Чехова, що в дитинстві у нього «не було дитинства». Те ж саме я можу сказати і про себе».

Велика Жовтнева соціалістична революція викликала у молодого робітника нездоланне бажання глибоко осмислити події, що відбувалися в країні, брати в них активну участь. Він відвідував мітинги, збори, де в запеклих суперечках жадібно прислуховувався до голосу тих, хто від імені партії більшовиків закликав і піднімав народ на завоювання і утвердження Радянської влади.

Але М. О. Вознесенський добре розумів, що для того щоб перебувати в перших рядах активних борців за щастя і кращу долю народу, треба добре знати теорії наукового комунізму, історію революційної боротьби робітничого класу, її характер і мету. І він з величезною наполегливістю поповнював свою політичну освіту, вивчаючи Програму партії більшовиків, твори К. Маркса і В. І. Леніна.

Влітку 1919 р. Вознесенський вступив до лав Ленінської Комуністичної Спілки Молоді і скоро став керівником Чернської повітової комсомольської організації, яку очолював до початку 1921 р., коли був переведений на роботу в Тульський губком комсомолу. В кінці 1919 р. він вступив до РКП(б).

Виятковій здібності поряд з величезним прагненням до знань визначили дальшу долю Вознесенського. Влітку 1921 р. його було відряджено на навчання в Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова, після закінчення якого в 1924 р. Центральний Комітет партії направив його на партійну роботу в Донбас.

Тут, у визначному пролетарському центрі країни, спочатку як завідуючий агітпропвідділом Єнакіївського райкому, згодом як секретар партійної організації металургійного заводу, а ще пізніше як заступник завідуючого агітпропвідділу Артемівського окружного КП(б)У М. О. Вознесенський почав новий період своєї громадсько-політичної і партійної діяльності, період, який залишив, за його словами, «глибий слід в його житті і у формуванні його як партійного працівника».

М. О. Вознесенський як керівник агітаційно-пропагандистського відділу райкому партії, спираючись на допомогу партійного активу, розгорнув велику роботу по вихованню трудящих. Створено було широку мережу політгуртків, на зборах робітників регулярно робилися доповіді з поточної політики і міжнародного становища М. О. Вознесенський часто виступав перед робітниками з лекціями і розповідями, яких чітко, з граничною ясністю роз'яснював завдання, поставлені партією по господарському будівництву, підвищенню культурного рівня народу. Велику увагу приділяв він політичному загартованню комуністів. З активною участю Вознесенського організується широка мережа гуртків по вивченню історії, Програми і Статуту партії для комуністів, у першу чергу для членів КП(б)У ленінського призову 1924 р., який в Єнакіївській районній організації дав понад дві тисячі комуністів. З ініціативи М. О. Вознесенського були створені тримісячні курси пропагандистів і агітаторів, д

він активно читав лекції. Робітники та інженери з великим інтересом слухали Вознесенського, поважали його як оратора за ясну і чітку думку.

Багатостороння організаторська і пропагандистська діяльність М. О. Вознесенського як партійного керівника мала велике значення для відбудови і реконструкції Єнакіївського промислового району. Як приклад, можна навести його роль у пуску Єнакіївського металургійного заводу на початку 1925 р. В той час вся країна приступила до відродження народного господарства, яке задихалося від браку металу. Але пускати одночасно всі заводи не можна було, оскільки не вистачало коштів, сировини, кадрів. І ось, коли настав час конкретно розв'язувати питання, який же з металургійних заводів готувати до пуску в першу чергу, на місяцях, природно, розгорілися дебати. Кожна партійна організація і робітничий колектив намагалися довести, що в першу чергу треба готувати до пуску їхнє підприємство, незалежно від того, в якому технічному стані воно перебувало і чи буде воно рентабельним на даному етапі.

Велику роль у правильному розв'язанні цього питання відігравав М. О. Вознесенський. На одному із засідань райкому у присутності представників ВРНГ при обговоренні цього пекучого питання виступив М. О. Вознесенський і сказав що той факт, що всі комуністи, робітники, інженери так близько приймають до серця долю свого підприємства,— факт відрадний. Але цього ще не досить. Необхідно всупереч особистим бажанням, всупереч тим, хто під тим чи іншим приводом намагається зволікати пуск Єнакіївського металургійного заводу, виробити економічно обгрунтовані доводи і представити їх в ЦК партії та ВРНГ. За пропозицією Вознесенського було створено комісію, в яку увійшли представники райкому, профспілки робітників та інженерів. Основну керівну роль у роботі комісії відігравав М. О. Вознесенський. Близько двох місяців працювала ця комісія, готуючи матеріали по всіх техніко-економічних показниках, що підтвердили думку про те, що Єнакіївський металургійний завод є найбільш рентабельний серед металургійних підприємств Донбасу, такий, що випускає вироби широкого профілю, головним чином залізничні рейки, які дуже необхідні для відбудови зруйнованого залізничного господарства країни.

Внаслідок роботи цієї комісії була складена добре аргументована записка в ЦК КП(б)У і ВРНГ. Завдяки цьому питання про зняття з консервації і пуск Єнакіївського заводу було вирішене позитивно. Влітку 1925 р. Єнакіївський металургійний завод — один з найважливіших підприємств країни — спеціальною постановою був введений у число діючих підприємств Донбасу. Через півроку після пуску заводу М. О. Вознесенський одноостайно був обраний секретарем партійної організації заводу.

Відмітну рисою діяльності М. О. Вознесенського в цей період як секретаря партійної організації, Крім практичної участі у розв'язанні поточних питань організаційно-партійного будівництва, є ще те, що він невтомно опановує технологію і економіку виробництва, читає багато марксистських економічних праць. Глибоке знання економіки виробництва дало йому можливість висунути перед партійними і господарськими органами ряд важливих питань у справі підвищення продуктивності праці і збільшення випуску продукції.

Одним з найважливіших завдань, яке постало в той час перед партійною організацією, було виховання робітничого колективу. Процес становлення нового загону робітничого класу після тривалої консервації Єнакіївського заводу був складним і важким. Справа полягала в тому, що багатотисячний колектив підприємства не був однорідним за складом. Були в ньому кадрові робітники, що пройшли школу революційної боротьби, були й такі, що повернулися з Червоної Армії після закінчення громадянської війни. Цей кістяк мав добре ідейне загартування і високу пролетарську свідомість. Але чимало на заводі було і таких, хто прийшов на завод лише для того, щоб заробити «на коняку», були літуні, шукачі легкого заробітку і просто декласовані елементи.

Треба було піднімати свідомість цих людей до рівня розуміння ними своєї ролі господаря соціалістичного підприємства, підносити почуття їх відповідальності за долю підприємства. Партійна організація на чолі з М. О. Вознесенським розгорнула величезну виховну роботу. Комуністи були розставлені на вирішальних ділянках виробництва і своєю самовідданою працею показували приклад безпартійним. Широко і вміло був використаний весь арсенал засобів політичного виховання мас: пропаганда і агітація, преса, культурно-масова робота. Активну роль відігравали комсомольська та профспілкова організації. З кожним днем зростала політична свідомість робітників і всього колективу заводу, зростала кількісно і загартовувалася ідейно партійна організація. Велика заслуга в цьому належала і М. О. Вознесенському.

У 1928 р. М. О. Вознесенський працював в Артемівському окружкомі КП(б)У заступником завідуючого агітпропвідділом. Нагромаджений досвід пропагандистської та організаторської роботи в період навчання в комвузі, а згодом у райкомі партії та у великому заводському колективі він широко застосовував у діяльності партійних організацій такого великого промислового району Донбасу, яким був Артемівський округ. Поряд з роботою по поліпшенню діяльності партійної пропаганди та

агітації, тісної ув'язки її з конкретними господарсько-політичними завданнями в галузі промисловості та сільського господарства М. О. Вознесенський багато зусиль і часу приділяв поліпшенню роботи культурно-освітніх організацій та органів народної освіти. У своїх виступах він різко критикував прояви аполітичності і голого культурництва в діяльності багатьох культурно-освітніх організацій та установ. Виступаючи на окружній нараді агітпроппрацівників з питань пропаганди політики нашої партії, він з особливою силою підкреслював необхідність здійснення принципу партійності та ідейної цілеспрямованості, суть якого полягає в тому, що всі форми, методи та зміст партійної пропаганди та агітації як у діяльності партійних організацій, так і культурно-освітніх організацій мусять бути спрямовані, насамперед, на успішне розв'язання господарсько-політичних завдань, підвищення культурного рівня і комуністичної свідомості трудящих.

У період роботи М. О. Вознесенського в Артемівському окружкомі, як і до цього, він часто бував на заводах, шахтах, в цехах, де виступав з доповідями, лекціями з різних питань господарсько-політичного життя країни, а також з питань міжнародного становища.

У кінці 1928 р. М. О. Вознесенський виїхав на навчання в Інститут червоної професури, після закінчення якого залишився викладати в ньому політичну економію. Одночасно він займався вивченням проблем економіки соціалізму. У розробці складних теоретичних питань економіки соціалізму у великій пригоді Вознесенському був досвід, набутий ним у період роботи на Донбасі. В роки роботи в Інституті червоної професури М. О. Вознесенський формується як вчений-економіст.

В 1934 р. Миколу Олексійовича було направлено на роботу в ЦКК—РКІ З 1935 р. він працював головою Ленінградської міської планової комісії і заступником голови міськради.

Найбільш відповідальний і плідний період діяльності М. О. Вознесенського почався з 1938 р., коли його було призначено головою Державної Планової Комісії СРСР, яку він очолював протягом одинадцяти років. На XVIII з'їзді ВКП(б) Вознесенського було обрано членом ЦК ВКП(б). В 1939 р. він призначається також заступником голови Ради Народних Комісарів СРСР. З лютого 1941 р. М. О. Вознесенського обрано кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б).

Організаторський талант М. О. Вознесенського з великою силою проявився в роки Великої Вітчизняної війни, коли він був одним з керівників оборонної промисловості СРСР. В ті роки надзвичайного напруження він не припиняв науково-дослідницької роботи, наслідком якої була ґрунтовна марксистська наукова праця «Воєнна економіка СССР в період Отечественной войны», видана в 1947 р.

У 1947 р. М. О. Вознесенського введено в члени Політбюро ЦК ВКП(б). Крім того, він був обраний депутатом Верховної Ради РРФСР 1-го скликання і Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Відзначаючи заслуги М. О. Вознесенського в соціалістичному будівництві, Радянський уряд нагородив його двома орденами Леніна.

Микола Олексійович Вознесенський був до кінця свого життя вірним солдатом Комуністичної партії. Людина величезної ерудиції, організаторського таланту, ідейності і принципиальності, він загинув у вересні 1950 р. в розквіті своєї плідної діяльності, ставши жертвою свавілля в період культу особи Сталіна.

Л. П. ДРОЖИЙ

БОРЕЦЬ ЗА НАРОДНЕ ЩАСТЯ

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Є. ЧУВИРИНА)

До славного покоління революціонерів-підпільників, з рядів яких вийшло немало відомих діячів Комуністичної партії і Радянської держави, належить один з чудових представників ленінської когорти більшовиків Михайло Євдокимович Чувирін, який з юнацьких років присвятив своє життя служінню трудовому народу.

Народився М. Є. Чувирін в листопаді 1883 р. в сім'ї селянина, поблизу станції Мохові гори, Нижегородської губернії¹. Суворими, повними злигоднів і поневірянь були його дитинство і юнацтво. Після смерті батька тринадцятирічному Михайлу довелося братися за будь-яку роботу, щоб допомогти матері прогудувати трьох місячних братів і сестру. Довго батракував він у місцевих багатіїв, потім пішов на роботу в Нижній Новгород, де влаштувався на одному з заводів спочатку учнем токаря, а потім токарем по металу. Там же, на заводі, робітники навчили його грамоти. Працювати Михайлові довелося багато й тяжко. Пізніше, уже після Жовтневої революції, виступаючи в Донбасі перед молоддю, Михайло Євдокимович згадував: «Мені, як простому робітникові, тяжко доводилося. Не життя то буд

¹ Дату народження по архівах ЗАГСу Горьковської області встановити не вдалося.

з каторга»². І ось тоді молодий Чуvirін почав наполегливо шукати шляхи визволення від тяжкої підневільної праці.

Революційні події 900-х років, що розгорнулися в Росії, прискорили пробудження в ньому борця за народну справу. Через старого робітника-сормовця Михайло Євдокимович зв'язався з соціал-демократами, почав відвідувати робітничі нелегальні гуртки, багато читав марксистської літератури, поповнюючи свою освіту. Про цей період свого життя Михайло Євдокимович пізніше згадував: «На Сормово, де я працював у 1902 р., існувала робітнича бібліотека. Її створила прогресивно настроєна молодь. Там часто збирались робітники почитати технічні книжки, а інколи й блетристику. Соціал-демократична група влаштувала бібліотекарем свою людину. І бувало частенько так, що бібліотекар декому з вірних людей потай передавав читати робітникам й заборонені книжки. Одного разу й мені бібліотекар дав невеличку книжечку. На її обкладинці я прочитав: «Пауки і мухи». Бібліотекар подививсь на мене пильно, потім посміхнувся і сказав: «Книжечка цікава. Почитаєш сам і робітникам і багато дечого цікавого взнаєш...». Ту книжечку я прочитав в один вечір. Багато чого незрозумілого раніше для мене стало ясним. А друге бібліотекар дав мені ще одну. Називалась вона «Маніфест Коммунистической партии». Ця — трудніша була для мене. Коли я приніс її бібліотекарему, він сказав: «Бачу, що не все второпав. Завтра приходь, тут буде одна наша людина. Познайомишся». І наступного вечора я зустрівся з М. С. Каржанським, згодом відомим революціонером-більшовиком. Так сталося моє знайомство з марксизмом»³.

Працюючи на Сормовському заводі, М. Є. Чуvirін брав активну участь у робітничому марксистському гуртку, серед членів якого поширювались революційні брошури і листівки. У 1903 р. двадцятирічний Михайло Чуvirін вступив до РСДРП. І відтоді його життя цілком належало справі, за яку самовіддано боролися ленінці. Тоді ж, у 1903 р., «за поширення серед робітників шкідливих чуток» М. Чуvirіна було заарештовано. Та за відсутністю конкретних доказів поліція змушена була його відпустити, але встановила «негласний нагляд». «Найнебезпечніший політичний злочинець», як іменувався М. Є. Чуvirін у офіціальних документах, зазнавав переслідувань і, щоб уникнути арешту, змушений був переїздити з місця на місце. Михайло Чуvirін залишив Сормово і деякий час працював у Москві, на заводі «Бромлей». Коли ж поліція натрапила на його слід, Михайло Євдокимович поспішно залишив Москву і знову приїхав у Сормово. Деякий час він жив тут нелегально, переховувався. У 1904 р. під час поліцейського наскоку на одну з організацій РСДРП у Сормово Михайло Євдокимович не вдалося уникнути арешту. Його було звинувачено у «таємних відносинах з соціал-демократами і посяганні на царя і власті» і в 1905 р. вислано в Уссурійський край.

У кінці 1910 р. М. Є. Чуvirін втік з Уссурійського краю і нелегально приїхав до Москви. Коли ж поліція почала вести розшуки «втеклого засланця», Михайло Чуvirін залишив Москву і приїхав у Київ, де влаштувався працювати токарем на заводі Гретера і Криванека (нині завод «Більшовик»). На Шулявці — тоді одному з робітничих районів Києва — була міцна, згуртована й бойова підпільна більшовицька організація. Міцна, хоч і нечисленна, група більшовиків тоді була і на заводі Гретера і Криванека. По приїзді до Києва М. Є. Чуvirін активно включився у підпільну роботу, він революційну пропаганду серед робітників. Після виступів київських робітників 1 Травня 1913 р. і особливо після підготовленого і проведеного в липні страйку на заводі Гретера і Криванека Михайлу Євдокимовичу не можна було залишатись у місті, і він переїхав до Петербурга, потім у Сормово. Але там йому не вдалося уникнути арешту. За «виступи проти царя і підбурювання робітників» його було засуджено на десять років тюремного ув'язнення. Майже чотири роки довелося відсидіти Михайлу Євдокимовичу в царській тюрмі. Тільки Лютнева революція 1917 р. визволила його з ув'язнення.

З великою радістю зустрів Михайло Чуvirін Лютневу буржуазно-демократичну революцію. На початку квітня 1917 р. він приїхав до Москви, де відразу ж поринув у революційну роботу, працював роз'їзним інструктором провінціального відділу Московської Ради. Водночас він спільно з іншими більшовиками брав активну участь у відновленні розгромленої царськими властями профспілки металістів. Керовані більшовиками, металісти одними з перших добилися об'єднання своїх профспілок у всеросійському масштабі і відіграли важливу роль у боротьбі з буржуазією. Немала заслуга в цьому належала і М. Є. Чуvirіну, який з вересня 1917 р. деякий час працював у тимчасовому Всеросійському центральному комітеті профспілки металістів.

Після Жовтневої революції, коли почалось будівництво Радянської держави, більшовицька партія посилала М. Є. Чуvirіна на найвідповідальніші ділянки роботи. Михайло Євдокимович брав активну участь у здійсненні ленінського декрету про робітничий контроль, очолював певний час контрольну комісію при Центральному

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2605, оп. 3, спр. 161, арк. 15—16.

³ Там же, спр. 1678, арк. 15—18.

правлінні профспілки металістів. Часто М. Є. Чуvirін виступав на підприємствах, з допомогою конкретних фактів і прикладів доводив, що робітники хоч і не мають досвіду, але зможуть організувати виробництво і без капіталістів. «Налагодити виробництво ми можемо і зуміємо,— говорив М. Є. Чуvirін.— Для цього нам необхідна революційна організованість і міцна, пролетарська дисципліна»⁴.

Після переможного закінчення громадянської війни Радянська країна перейшла до мирного господарського будівництва. Комуністична партія кинула всі сили, кращі партійні кадри на господарський фронт. У кінці 1922 р. М. Є. Чуvirіна було направлено на Україну. На посту секретаря Полтавської губернської Контрольної комісії Михайло Євдокимович зумів мобілізувати сили комуністів і робітників на ліквідацію порушень революційної законності.

Коли у 1924 р. стався прорив на відбудові гірничорудної промисловості Кривбасу, коли була необхідна тверда і непохитна рука партійного керівника, здатного мобілізувати робітничі маси на успішну відбудову промисловості, Комуністична партія направила на цю важливу ділянку господарського фронту Михайла Євдокимовича. Ставши секретарем Криворізького окружного КП(б)У, М. Є. Чуvirін згуртував навколо окружного партійні кадри, мобілізував сили на успішну відбудову рудників, створення постійних кадрів.

У Кривбасі Михайло Євдокимович включився в гостру боротьбу за здійснення ленінської лінії партії. Перший удар по троцькістській опозиції було завдано на черговому засіданні окружного виконкому. Більшовицька фракція рішуче виступила проти опозиціонерів. На засіданні М. Є. Чуvirін закликав усіх чесних комуністів, які не втратили революційної совісті і здорового розуму, розгорнути найенергійнішу боротьбу за оздоровлення партійних і радянських організацій⁵. На міських партійних зборах, що відбулися перед окружною конференцією, представники всіх опозиційних груп виклали свої антипартійні погляди. М. Є. Чуvirін, який виступив на цих зборах, рішуче заявив, що комуністи Кривбасу категорично відкидають «платформу 46» і засуджують антипартійний наклепницький виступ Троцького (8 жовтня 1923 р.), як такі, що загрожують єдності партії. Обговорюючи і схвалюючи рішення ЦК і ЦКК РКП(б) та ЦК і ЦКК КП(б)У, партійні збори Кривого Рога одностайно засудили розкольніцьку діяльність троцькістської опозиції. У прийнятій резолюції партійних зборів цілком схвалювалась лінія ЦК і ЦКК РКП(б) і засуджувалась опозиція. Збори повністю приєдналися до заклику Петроградської організації «згуртуватися навколо ЦК і в самому зародку покласти край груповій боротьбі»⁶.

Непримиренність до ворогів партії, стійкість і непохитність у захисті ленінських ідей проти троцькістів, зінов'євців і правих опортуністів, відданість Комуністичній партії М. Є. Чуvirін проніс через увесь свій життєвий шлях. Ці якості висунули його в перші ряди партійних керівників, організаторів мас у соціалістичному будівництві. Виступаючи на IX з'їзді КП(б)У (6—12 грудня 1925 р.) як делегат від Криворізької окружної партійної організації, М. Є. Чуvirін підкреслював, що ЦК РКП(б), незважаючи на складну міжнародну і внутрішню обстановку, неухильно вів партію і народ ленінським шляхом до соціалізму. Господарське будівництво в Кривбасі і взагалі на Україні ще раз підтвердило правильність поглядів Леніна про можливість будівництва соціалізму в одній країні, хоч би вона й перебувала в капіталістичному оточенні. Далі Михайло Євдокимович вказував, що комуністи Кривбасу рішуче засудили антиленінські, капітулянтські твердження троцькістів і «нової опозиції» про неможливість перемоги соціалізму в СРСР і повністю схвалили лінію ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У⁷.

У 1926 р. Комуністична партія послала М. Є. Чуvirіна на вугільний фронт у Донбас. На посту секретаря Луганського окружного КП(б)У Михайло Євдокимович, який завжди ратував за конкретний підхід до керівництва і ненавидів загальні фрази, глибоко вивчив особливості промисловості Донбасу. Всю роботу партії по піднесенню вугільної і металургійної промисловості, а також розвитку сільського господарства і здійснення колективізації в Донбасі він будував з урахуванням цих особливостей. За порівняно короткий період Луганський округ добився помітних успіхів у здійсненні соціалістичної індустріалізації.

У липні 1929 р. Комуністична партія направила М. Є. Чуvirіна на профспілкову роботу, яку він добре знав і любив. Його було обрано членом президії ВЦРПС, головою Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС). Профспілки України тоді перебували своєю роботою «лицем до виробництва», вели рішучу боротьбу проти правоопортуністичних елементів. У здійсненні завдань першої п'ятирічки профспілкам, як найбільш масовим організаціям трудящих, належала велика роль. Проф-

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 2, спр. 469, арк. 96.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1966, арк. 18.

⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 1, зв. 71, од. зб. 1809, арк. 117.

⁷ «Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет», Харьков, 1926, стор. 561—563.

спілки повинні були очолити політичне і трудове піднесення робітничого класу, взяти найактивнішу участь в організації соціалістичного змагання і керівництві ним. Важливе значення мала діяльність профспілок у комуністичному вихованні трудящих. Тим часом у роботі профспілок України було ряд серйозних недоліків: багато організацій не вели повсякденної боротьби за піднесення соціалістичної промисловості, не займалися питаннями підготовки і проведення колективізації сільського господарства. Всеукраїнська рада профспілок спільно з ВУКаами і окружними радами спілок мобілізувала всі зусилля профспілкового активу на усунення недоліків у роботі профспілкових організацій, спрямовувала їх діяльність на мобілізацію і залучення широких мас трудящих у соціалістичне будівництво.

Очолюючи ВУРПС, М. Є. Чувирін часто виїжджав у Донбас, на металургійні підприємства Придніпров'я та в інші промислові райони і на місці подавав конкретну діючу допомогу в налагодженні і поживаленні роботи профспілкових організацій. Тут ділові якості Михайла Євдокимовича проявились особливо повно. Він докладно вивчав економіку, організацію виробництва і заробітної плати, роль профспілкових організацій у залученні трудящих до управління господарством, часто виступав на господарсько-профспілкових активах, бував на засіданнях окружних рад, шахткомів і завкомів, загострював увагу профспілкових організацій на ліквідації проривів у вугільній і металургійній промисловості. З метою перенесення всієї спілкової роботи на місця М. Є. Чувирін виступив з конкретними пропозиціями перебудови профспілкового апарату, збирав спеціальні організаційні наради, радився з профспілковим активом. На окружних зльотах ударників, металургів, шахтарів, будівельників, робітничих вилахідників і раціоналізаторів обговорювалися всі насущні питання організації виробництва і піднесення продуктивності праці. Михайло Євдокимович весь час був у гущі народних мас — з ними радився, у них учився, узагальнював їх досвід. Багато уваги приділяв він підвищенню культурно-технічного рівня і добробуту робітничого класу.

У тридцятих роках під впливом культу Сталіна в керівництві профспілками і в управлінні господарством перекинувались демократичні принципи. Чувирін оголосив війну грубим порушенням законодавства про працю, прав профспілок, нещадно боровся проти бюрократизму, адміністрування, свавілля. На початку 1932 р. у розмові з профспілковими активістами Донецька М. Є. Чувирін піддав різкій критиці випадки, коли замість роз'яснення і переконання окремі профспілкові працівники діяли методами адміністрування. Він закликав профспілкових працівників не підміняти керівництво командуванням. Пізніше, працюючи секретарем Донецького обкому КП(б)У, Михайло Євдокимович сміливо і непримиренно відстоював ленінські принципи і норми партійного життя. В багатьох його виступах у той період відчувалася глибока тривога і занепокоєння становищем у партії. На партійній конференції в Донбасі (1937 р.) він закликав партійних працівників покінути з свавіллям і шельмуванням чесних більшовиків за найменшу критику, покінути з парадною шумихою, мітингуванням і самовихвалюванням.

Про багатогранність інтересів, різноманітність діяльності М. Є. Чувиріна свідчать і його літературна спадщина. В публічній бібліотеці АН УРСР зберігається більше десятка його книжок і брошур; серед них: «Профсоюзы Украины на социалистической стройке», «Профсоюзы Украины в борьбе за выполнение пятилетки в четыре года», «Профсоюзы в реконструктивный период» та ін. У газетях «Комуніст», «Пролетар», «Труд», у журпалах «Більшовик України», «Лицем до виробництва» та інших виданнях він часто виступав із статтями на найрізноманітніші актуальні питання господарського і культурного будівництва. У брошурах і статтях М. Є. Чувиріна відчувається величезна енергія невтомного партійного і громадського трудівника, який віддав своє життя справі торжества ідей марксизму-ленінізму.

М. Є. Чувирін — делегат багатьох партійних і профспілкових з'їздів і конференцій. На XV з'їзді ВКП(б) його було обрано кандидатом у члени ЦК, а на XVI з'їзді ВКП(б) — членом ЦК. З 1925 по 1937 р. М. Є. Чувирін — член ЦК КП(б)У, а з 1929 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Безпідставно обвинувачений і репресований у період культу особи Сталіна, Михайло Євдокимович Чувирін трагічно загинув. Тепер його ім'я вирвано з забуття, і радянські люди знову пізнають його таким, яким він був усе своє прекрасне життя, — безстрашним солдатом революції, борцем за народне щастя.

М. І. ГОРЛАЧ

ВІЙСЬКОВИЙ КОМІСАР М. П. АМЕЛІН

Є багато славних імен, гідних пам'яті народу. До їх числа належить і світле ім'я Михайла Петровича Амеліна, члена ЦК Комуністичної партії України, начальника Політуправління Київського Військового округу, члена Революційної Військової Ради Союзу РСР.

М. П. Амелін народився 4 грудня 1896 р. в с. Соломіна, Сдобніківської волості, Курської губернії, в бідній селянській родині. Тільки один рік хлопчик навчався у сільській школі — бідність та матеріальні нестатки примусили його піти у найми до місцевого поміщика. У 1909 р. тринадцятирічний Мишко поїхав до свого старшого брата на Донбас, де працював на рудниках спочатку теслярем-кріпильником, а потім столярю. У 1915 р., у розпал першої світової війни, М. Амеліна призвали до царської армії. Він закінчив учбову команду в 68-му Рязанському полку і здобув звання унтер-офіцера. Як досвідченого майстра, його було призначено командиром взводу у полкову саперну команду.

Імперіалістична війна несла трудящим голод, холод і незліченні жертви. Серед робітників і селян дедалі зростало незадоволення війною та політикою царського самодержавства. Революційний настрій охоплював і солдатів, пробуджував їх політичну свідомість. Дехто з молодих солдатів ставав прихильником анархістів. М. П. Амелін також прикнював до цієї групи і у 1916—1917 рр. був членом партії федералістів-анархістів¹. За активну агітацію серед солдатів проти царського уряду та кріпосницьких порядків М. Амеліну загрожувала тюрма, його переслідувало командування, і він змушений був тікати разом з товаришами-однодумцями. Його зловили, відправили у штрафну роту, карали різками. Але, не втрачаючи віру в правоту своєї справи, він знову тікає. Полковий суд виніс рішення стратити М. Амеліна. Ховаючись від царських сищиків спочатку у Донбасі на Петровському заводі, а потім на Уралі на Каштимському заводі, М. Амелін продовжував вести велику роз'яснювальну роботу серед солдатів, спрямовану проти ненависного царського ладу, поміщиків та капіталістів. Він підтримував тісний зв'язок з старими більшовиками, що працювали на Уралі, разом з ними брав активну участь у Лютневій революції. Під час підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції М. П. Амелін перейшов до лав більшовицької партії і став її активним членом².

На початку 1918 р. Амелін добровільно вступив до Курського революційного полку і за дорученням Курського губкому партії організував у полку партійний комітет, в якому його обрали заступником голови. Восени 1918 р. партійний комітет командировав М. Амеліна у Москву на курси військових комісарів при Всеросійському Бюро військових комісарів. Після успішного закінчення курсів М. Амеліна було надіслано у розпорядження Військово-Революційного Комітету України і призначено надзвичайним комісаром постачання військ Катеринославського напрямку. Після визволення Одеси від білогвардійців М. П. Амелін як заступник голови Одеського Військово-Революційного трибуналу брав активну участь у придушенні контрреволюції. Двічі його призначали особоуповноваженим Революційної Військової Ради 3-ої армії.

У період воєнної іноземної інтервенції та громадянської війни М. П. Амелін був комісаром 30-го стрілецького Радянського полку, 4-ої особової бригади (Південний фронт), проводив велику політичну і виховну роботу, особистим прикладом запаливав червоноармійців на непримиренну боротьбу з ворогом, проявляючи в боях мужність і самовідданість. За героїчні подвиги М. П. Амеліна нагороджено Почесною грамотою і бойовою зброєю з написом: «Непохитному оборонцеві пролетарської революції»³.

У вересні 1919 р. в бою під Бобринськом М. П. Амелін був контужений і поранений. З госпіталю його направляють уповноваженим Ревкомів Політуправління 13-ої армії. З більшовицькою пристрасністю він невтомно борюся за зміцнення Радянської влади, але незабаром тиф прикував його до ліжка. Після одужання М. П. Амеліну було доручено сформувати Черкаський військкомат, а потім призначено уповноваженим по продовольчому постачанню 12-ої армії. Під час наступу білополярів Реввійськрада армії доручила Амеліну евакуацію військового майна у Полтаву, а згодом командувала його у 29-ї піхотні Полтавські курси для навчання. У квітні 1920 р. комуніст М. П. Амелін разом з іншими курсантами знищував куркульські банди, з вересня 1920 р. по березень 1921 р. брав участь у боях проти Врангеля як рядовий боєць, старшина роти, політрук, а потім як комісар батальйону. Після розгрому Врангеля М. П. Амелін разом з курсантами повернувся у Полтаву і приступив до навчання, але незабаром йому довелося змінити учбові патрони на бойові — у травні 1921 р. з курсантів школи було організовано загін по боротьбі з бандами Махно, Маслова, Брови, Івнюка; комісаром загону став М. П. Амелін. Після розгрому цих банд М. П. Амеліна було призначено військкомом 68-их піхотних курсів у Полтаві, а у січні 1922 р. командировано у Московський вищий військово-педагогічний інститут.

У цьому інституті, в одній групі з Михайлом Амеліним пощастило вчитися і мені. Серед слухачів нашої групи Михайло користувався великою повагою і авторитетом. Ми не тільки поважали його, а й по-справжньому любили як досвідченого політпрацівника, бойового товариша, простого і вимогливого у ставленні до людей. Михайло Амелін

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 372, арк. 3.

² Там же.

³ Газ. «Комуніст», 16 квітня 1934 р.

лін напружено вчився, завжди старанно готував уроки до занять, звертався за допомогою і порадами до товаришів, учителів.

В кінці 1923 р. М. П. Амелін закінчив курси, і Головне Політуправління Робітничо-Селянської Червоної Армії направило його в Київ на посаду військового комісара Київської піхотної школи. Тут, у кузні кадрів загальновійськових командирів для всієї Червоної Армії, він видавав усі свої сили та знання підготовці повноцінних, політично грамотних, дисциплінованих, безмежно відданих партії і народу командирів.

Протягом п'яти років Київська піхотна школа виховала багато командирів. Цікава атестація була написана в ті часи на М. П. Амеліна: «Досвідчений комісар вузів з великим комісарським стажем, учасник громадянської війни. В політичному відношенні достатньо підготовлений, продовжує працювати над своїм розвитком.. Умілим підходом до мас у процесі праці заслужив величезний авторитет та повагу як з боку курсантів, червоноармійців, так і з боку комскладу школи. Енергійний, наполегливий, іноді запальний, вимогливий по службі, справжній товариш поза службою. В політичному відношенні витриманий. За останній рік стан його здоров'я позначався на його роботі. Посаді цілком відповідає, підлягає висуванню на посаду військового дивізія».

Підпис: Якір (Іона Емануїлович)⁴.

У 1924 р. М. П. Амелін наполегливо проводив у життя рішення ЦК більшовицької партії про введення в Червоній Армії єдиноначальності, всіляко підтримував у дусі ленинських вказівок авторитет командира-єдиноначальника, зміцнював політоргани, домагався посилення їх ролі у військовому будівництві, в ідейно-політичному вихованні всього особового складу командирів і курсантів.

За сумлінну підготовку командних кадрів у листопаді 1928 р. М. П. Амеліна призначили полполітом командира 14-го стрілецького корпусу, яким командував І. Дубовий. У січні 1931 р. М. П. Амелін став заступником начальника Політуправління Українського Військового округу, а потім — і начальником. В день п'ятнадцятої річниці Червоної Армії його нагороджено орденом Червоного Прапора⁵.

Після утворення Київського Військового округу в 1935 р. М. П. Амелін був начальником Політуправління КВО і членом Реввійськради СРСР⁶. У 1934 р. комісія по чистці партії відзначила М. П. Амеліна, як гідного члена більшовицької партії і вірного сина Батьківщини⁷. Він швидко завоював авторитет у особового складу округу, віддаючи всі свої сили, досвід та знання вихованню людей у дусі непохитної вірності приязі та військовому обов'язку, свідомої військової дисципліни та високої революційної пильності, в дусі особистої відповідальності кожного воїна за захист своєї Батьківщини. Багато уваги М. П. Амелін приділяв марксистсько-ленінській підготовці командирів та червоноармійців, вимагав, щоб кожний командир та політпрацівник працював над собою, підвищуючи свої загальноосвітні, політичні та військові знання. Сам він протягом чотирьох років ретельно вивчав англійську мову.

У 1936 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б), РНК СРСР та наказ Наркома Оборони про поліпшення та здешевлення будівництва. М. П. Амелін вбачав у цій постанові не лише господарське завдання, а й політичні заходи. Разом з командуючим військами І. Е. Якіром він звернувся до всіх військових будівельників із закликом з честю боротися за виконання рішень партії та уряду. А коли робітники та інженерно-технічні працівники 113—119 дільниць розгорнули соціалістичне змагання, зобов'язуючись підняти продуктивність праці на 35%, М. П. Амелін закликав усіх військових будівельників округу підтримати це цінне починання⁸. М. П. Амелін об'їжджав будівельні дільниці округу і проводив велику організаторську та ідейно-виховну роботу, допомагав правильно організувати працю робітників, проявляючи справжню турботу про людей. Багато підпільних дільниць округу достроково здали свої об'єкти в експлуатацію.

В кінці 1936 р. відбулася перша окружна парада жінок командного та начальницького складу, яка проходила в Будинку Червоної Армії. На заключному засіданні виступив М. П. Амелін. Він детально сплився на перемогах, досягнутих багатомільйонним радянським народом під керівництвом славної Комуністичної партії, розповів про героїчних жінок, які брали активну участь у боротьбі за владу Рад та проти ворогів молодої республіки під час громадянської війни, про активізацію діяльності жінок при Радянській владі. Говорячи про завдання оборонної роботи, він особливо підкреслив значення оволодіння протиповітряною та протихімічною обороною. «Своє прекрасне життя буде захищати весь Радянський народ і поруч з чоловіками будуть захищати це життя половина 170-мільйонного народу в тилу і на фронті—наші жінки»,—говорив М. П. Амелін⁹. У промові М. П. Амелін докладно висвітлив невідкладні завдання роботи з дітьми,

⁴ Київський облівійськкомат, особиста справа М. П. Амеліна, ФА 44634.

⁵ Там же, наказ Реввійськради СРСР № 342 від 22 лютого 1933 р.

⁶ Там же, наказ РВР СРСР № 488; газ. «Комуніст», 16 квітня 1934 р.

⁷ Газ. «Комуніст», 27 жовтня 1934 р.

⁸ Газ. «За большевистские темпы» (орган Київського Військового округу), 21 квітня 1936 р.

⁹ «Газ. «За большевистские темпы», 20 грудня 1936 р.

розповів, яку надзвичайну турботу виявляє ЦК КП(б) України, особисто П. П. Постишев, командуючий округом І. Е. Якір про дітей. Виступ М. П. Амеліна неодноразово переривався бурхливими оплесками.

Багато уваги приділяв у своїй праці М. П. Амелін виборам в армійських парт-організаціях, питанням глибокого вивчення прийнятої нової Радянської Конституції, проводячи політінформації та бесіди з особовим складом. Він бував у багатьох частинах та підрозділах округу.

Невтомний партійний працівник, талановитий організатор військового та господарського будівництва, М. П. Амелін був делегатом XVI з'їзду ВКП(б) та XII з'їзду КП(б) України. На з'їзді його було обрано членом ЦК КП(б)У та членом Оргбюро ЦК КП(б)У.

М. П. Амелін палко любив Батьківщину, пристрасно боровся за перетворення в життя ленинських ідей. Він любив людей і віддавав усе своє життя за їх краще майбутнє.

Внаслідок підлогого наклепу М. П. Амелін став жертвою свавілля в роки культу особи Сталіна — 19 червня 1937 р. його було репресовано, а 8 вересня — розстріляно.

Життя М. П. Амеліна, як і багатьох інших героїчних і стійких простих солдатів революції, вірних ленинців і славних борців за перемогу соціалізму в СРСР, завжди буде для радянських людей, воїнів Радянської Армії та молодого покоління яскравим прикладом служіння Комуністичній партії, соціалістичній Батьківщині та народу.

І. Ю. ГОСТЕВ,
гвардії полковник у відставці

Г. В. ІВАНЕНКО (БАРАБА)

(до 70-річчя з дня народження)

9 листопада минуло 70 років з дня народження Григорія Васильовича Іваненка (Бараба) — члена Політбюро і секретаря ЦК КПЗУ, одного з видатних діячів і організаторів революційно-визвольного руху трудящих західноукраїнських земель.

Г. В. Іваненко народився у 1893 р. в селі Довгому, на Дрогобищині, в сім'ї селянина. Закінчив сільську школу, вчився в Дрогобицькій гімназії, але через нестатки не закінчив її. Юнаком пізнав долю безробітного. З початком першої світової війни Іваненко, як і десятки тисяч галичан, був взятий до австрійської армії. Страхіття війни мали великий вплив на формування світогляду юнака, зміцнили його революційно-демократичні погляди.

У 1915 р. під час битви під Стрипою Іваненко потрапив у полон. Почався новий період в його житті. Перебування в таборах військовополонених у Сибіру (Омськ, Марійськ), робота на підприємствах дали змогу краще зрозуміти життя робітничого класу, глибше познайомитись з російським соціал-демократичним рухом. Разом з іншими галичанами-військовополоненими Григорій Васильович брав активну участь у здійсненні соціалістичної революції в Сибіру, у будівництві органів Радянської влади, в боротьбі проти колчаківської контрреволюції. Коли з ініціативи слов'янської групи ЦК РКП(б) в Омську створювались комуністичні організації серед колишніх військовополонених австрійської армії, Г. В. Іваненко вступив до української комуністичної групи. Разом з товаришами він проводив активну боротьбу проти буржуазно-націоналістичних і москвофільських елементів серед галицьких військовополонених.

На початку 1920 р. Г. В. Іваненко разом з іншими товаришами прибув до Києва в розпорядження комітету комуністів Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У, звідки незабаром був направлений на підпільну роботу в Галичину, де брав активну участь у революційній боротьбі трудящих краю. Він був організатором страйку нафтовиків Борислава влітку 1921 р.¹

Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ) переживала період згуртування, організаційного зближення з Компартією Польщі, оскільки окупована польськими імперіалістами Галичина стала складовою частиною Польської держави. Цей процес проходив досить важко, викликаючи іноді хитання, незгоди в пошуках правильних форм і методів керівництва революційним рухом робітників і селян. Партія кинула свої кращі сили на згуртування місцевих парторганізацій. У Львові була створена легальна робітничая газета «Справа Робітничая» (неофіційний орган КПСГ), активним співробітником якої став Г. В. Іваненко.

Григорій Васильович брав активну участь у підготовці першого з'їзду КПСГ, що повинен був покінчити з організаційними незгодами і виробити тактичну лінію революційно-визвольної боротьби трудящих. Було намічено провести з'їзд 30 жовтня 1921 р. у приміщенні школи на території собору святого Юра у Львові. 11 вересня 1921 р. на

¹ Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 29, од. зб. 126, арк. 1.

вокзали в Боршеві Г. В. Іваненко був заарештований, а незабаром були заарештовані і делегати I з'їзду КПСГ. Справу Г. В. Іваненка було прилучено до так званої «святоюрської справи», але за відсутністю звинувачень його не судили.

Наприкінці 1923 р. ЦК КПСГ направив Г. В. Іваненка на Волинь. Қолись тут були досить міцні більшовицькі організації, які пройшли велику школу революційного загартування в лавах лєнінської РКП(б) та її бойового загону КП(б)У, але після польської окупації вони були розгромлені, втратили зв'язки між собою і майже не були зв'язані з центральними органами КРПП і КПСГ. Незважаючи на терор, в умовах суворого підпілля Григорій Васильович досить швидко згуртував навколо себе актив, встановив тісні зв'язки з комуністами Луцька, Рожищ, Голоб, Локачів, Володимир-Волинська, підготував об'єднання їх в єдину парторганізацію Волині.

II з'їзд КРПП, що відбувся у вересні — жовтні 1923 р., ухвалив перейменувати КПСГ в КПЗУ. Готуючись до з'їзду, волинські комуністи під керівництвом Г. В. Іваненка в кінці серпня — на початку вересня 1923 р. скликали свою партконференцію, на якій Григорій Васильович був обраний до складу Волинського Окружкому партії. Під його керівництвом Окружком розгорнув революційну роботу серед робітників і селян. Григорій Васильович доклав багато сил для створення комсомольської організації на Волині. Під його керівництвом на початку 1923 р. ковельські комуністи об'єднали комсомольські осередки міста і навколишніх сіл у повітову організацію, а у вересні на комсомольській конференції була організаційно оформлена Волинська окружна комсомольська організація. Під керівництвом Г. В. Іваненка проходили першу школу комуністичного загартування комсомольські ватажки Микита Матієнко, Шая Кібрик та ін.

Польській дефензиви була відома організаторська роль і пропагандистська робота Г. В. Іваненка. Але досвід конспіратора, помножений на мужність, робили безуспішними намагання імперіалістичних опричників вирвати цього полум'яного революціонера з лав партії. Мабуть, небагато знайдеться людей в історії революційної боротьби Західної України, які уміли б так спритно, як це робив Г. В. Іваненко, обходити «підводні камені», що їх розставляла дефензива на шляху революціонера. Крім широко відомого в партійних масах псевдоніму «Бараба», Г. В. Іваненко користувався великою кількістю псевдонімів, що збивали, дезорієнтували шпигунів і провокаторів: «Свій», «Незнайко», «Гриценко», «Задорожний», «Карієнко», «Довгенко», «Василь» та ін. Звичайно, бували й невдачі. 16 лютого 1924 р. Г. В. Іваненко разом з Ольгою Герман був заарештований у Ковелі як «Михальський». Але революційна мужність заарештованого комуніста була сильнішою, ніж боягузлива лють тюремників. Қати з Луцької тюрми даремно вичерпали всю свою винахідливість, щоб примусити його видати партійну таємницю. Доданий з тюрми на волю документ, який потрапив до ЦК КПЗУ, сповіщав: «Іваненка закатовано до невпізнання»². Через рік його звільнили за відсутністю доказів. Знову активна робота в масах і новий арешт у 1926 р. Люблінський суд готувався жорстоко розправитись з Г. В. Іваненком та його товаришами. Але й тут панських опричників спіткала невдача. Через відсутність доказів довелося звільнити революціонера.

У 1926 р. ЦК КПЗУ направив Григорія Васильовича в партійну школу ЦК КПЗУ, яка знаходилась тоді у м. Харкові при комуністичному університеті ім. Артема. Навчання в партшколі і перебування на Радянській Україні, де успішно будувався соціалізм, зміцнило його марксистський світогляд і розширило загальнополітичний кругозір.

Після закінчення партійної школи Г. В. Іваненко знову на чолі революційної боротьби трудящих Західної України. У 1927—1928 рр. КПЗУ переживала глибоку кризу, зумовлену розколом в рядах партії. Порушуючи лєнінські норми партійного життя в КП(б)У, Каганович здійснив грубий організаційний тиск і адміністративне втручання в життя КПЗУ. III з'їзд КПЗУ, що відбувся у червні — липні 1928 р., поклав край середпартійній кризі і спрямував партію на дальше посилення керівництва революційним рухом трудящих. Але удар, завданий КПЗУ провокаціями Кагановича, був відчутним. Від керівництва партією були усунуті керівні кадри, які виховувалися роками і були тісно зв'язані з масами. Треба було створити нове керівне ядро з випробуваних і заарештованих у боротьбі солдатів революції. На засіданні Політбюро ЦК КПЗУ 21 грудня 1928 р. Г. В. Іваненко був кооптований до складу ЦК, а згодом і до складу Політбюро ЦК КПЗУ³.

До кінця 1933 р. Г. В. Іваненко входив до складу Політбюро і був секретарем ЦК КПЗУ, на V (1930 р.) і на VI з'їздах КРПП (1932 р.) — обирався кандидатом у члени ЦК Компартії Польщі. Як один з керівників партії, він віддавав усі свої знання, досвід сили найдорожчому, що може бути для комуніста, — служінню народові, революції. Як гадають близькі і товариші, в ім'я революції Бараба-Іваненко готовий був на все. Він вважав, що його життя належить партії, народу. Під час так званої «паціфікації», коли ліквідувались масові організації трудящих і були закриті легальні газети, КПЗУ, завдяки таким керівникам, як Бараба, не втратила зв'язку з масами, зуміла зберегти

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 6, оп. 1, од. зб. 354, арк. 147.

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 107, арк. 29, 30.

правильну лінію і зрости чисельно. У 1932 р. КПЗУ налічувала у своїх лавах понад 4400 комуністів⁴, тобто найбільше за весь попередній період її існування. Партія зуміла організувати ряд визначних страйків та масових виступів на захист СРСР.

Г. В. Іваненко часто виступав на сторінках газети «Галицький комуніст», центральному органі КП(б)У «Більшовик України», у журналі революційних письменників «Західна Україна» та інших виданнях. Значна частина його статей присвячена історії революційного і комуністичного руху в Західній Україні та історії КПЗУ. Червоною ниткою через усі праці Г. В. Іваненка проходила ідея необхідності здійснення соціалістичної революції в Польщі і возз'єднання Західної України в складі Української РСР.

В умовах культу особи Сталіна необгрунтовані обвинувачення в націоналізмі старого керівництва КПЗУ, очолюваного Васильковим і Турянським у 1927—1928 рр., стали приводом до створення шкідливої «теорії» перманентного націоналізму керівного ядра КПЗУ. На цій основі в 1933 р. Г. В. Іваненка та інших товаришів було обвинувачено в націоналізмі, усунуто від керівництва КПЗУ, а потім репресовано.

XX і XXII з'їзди КПрС, ліквідувавши шкідливі наслідки культу особи Сталіна, відкрили можливості для відновлення історичної правди про КПЗУ та її кращих синів. Повернуте народу і добре ім'я Григорія Васильовича Іваненка (Бараби).

Є. М. ГАЛУШКО

ПОЕТ, ПАТРІОТ, РЕВОЛЮЦІОНЕР

(ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. П. ОГАРЬОВА)

6 грудня 1963 р. минуло 150 років з дня народження М. П. Огарьова — поета, патріота і революціонера. Ім'я Огарьова, як справедливо сказав Чернишевський, забудеться хіба лише тоді, коли забудеться наша мова.

Велика дружба, що склалася між юними Герценом і Огарьовим і була скріплена на все життя клятвою на Воробйових горах, відіграла значну роль у формуванні їх революційних поглядів. Світогляд Огарьова, як і Герцена, формувався на традиції декабризму, на кращих демократичних традиціях вітчизняної літератури. Вплив декабристів позначився і на поетичній творчості М. П. Огарьова, який успадкував громадянський пафос своїх учителів.

Ставши студентом Московського університету, М. П. Огарьов, що приєднався до лівого флангу суспільно-політичного руху, опинився в центрі громадського життя 30—40 років XIX ст. У 1834 р. М. П. Огарьова, який поринув у політику, було заарештовано і після дев'ятимісячного ув'язнення вислано в маєток батька під нагляд поліції та рідних. Проте арешт і заслання лише посилили опозиційність юнака до існуючого ладу. У 1838 р., після смерті батька, М. П. Огарьов став «володарем» величезних маєтностей і 4000 кріпосних родин у Пензенській, Рязанській та Орловській губерніях і вирішив відпустити селян на волю. Здійснити цей задум повністю йому перешкодили. Однак у 1839 р. 1800 кріпосних родин с. В. Білоомут, Рязанської губернії, за невеликий викуп дістали волю. М. П. Огарьов віддав селянській громаді землю, найбільші вотчини приокського села, покоси, ліси. В інших маєтках він вирішив влаштувати фабрики із застосуванням вільнонайманої праці. Ці спроби М. П. Огарьова поліпшити життя кріпаків викликали незадоволення царського уряду, обуреного сміливими вчинками багатого спадкоємця. У 1850 р. за розпорядженням з Петербурга були обстежені підприємства М. П. Огарьова, а їх володаря доставили в столицю, а після слідства взяли під нагляд. Лише 19 березня 1856 р. М. П. Огарьову вдалося виїхати за кордон. Це був час напруженої і різнобічної праці, час глибоких ідейних перетворень у житті і діяльності М. П. Огарьова. Якщо раніше М. П. Огарьов вважав, що «доброзичливий уряд» і «кращі господарі-поміщики» можуть через «губернські комітети сільського господарства», через «училища сільського господарства» дати народові певні знання в галузі агрономії і культури, то згодом він переконався, що основною силою соціального перетворення можуть бути самі селяни. З цим був пов'язаний і розроблений ним проект «народної політехнічної школи», школи-ферми, яку він хотів відкрити в с. Ст. Акшено для селянської молоді.

У 60-х роках XIX ст. остаточно сформувалися революційно-демократичні погляди М. П. Огарьова. Він побачив невичерпні сили, що живуть у народі і проявляються в численних виступах російського селянства проти кріпосництва. М. П. Огарьов передав усе своє майно на революційну пропаганду, разом з Герценом організував першу вільну друкарню і почав видавати газету «Колокол», яка, за словами В. І. Леніна, горою стала за визволення селян.

Тепер М. П. Огарьов повстає не тільки проти аристократичної касты, а й проти «палацу», «тюрми», проти «гнилого закону, що с кождым днем нелепей». Огарьов став

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 690, арк. 163.

поетом, який ішов в єдиному строю з революційними демократами другого етапу визвольного руху. Архівні документи свідчать, що М. П. Огарьов був у числі тих російських мислителів, які вже в 40-х роках минулого століття боролися за визволення пригноблених мас, закладали основи революційно-демократичної ідеології. Теоретичні шукання М. П. Огарьова завжди концентрувалися навколо проблем закономірностей розвитку суспільства, зрештою він прийшов до висновку про необхідність у Росії народної, демократичної революції.

Огарьов зупинився перед історичним матеріалізмом, однак у розв'язанні питань суспільних відносин він піднявся над буржуазними домарксовими соціологами. В багатьох його працях і листах піддано рішучій критиці ідеалістичні погляди на історію, він заперечує суб'єктивістське тлумачення історичного процесу, фаталізм, теологічні концепції. За М. П. Огарьовим, розвиток суспільства визначається не надісторичними силами або волею окремих осіб, а своїми власними законами, що складаються в процесі людських відносин, в результаті їх громадського досвіду і у взаємодії ряду сил, що виражають об'єктивний характер суспільного процесу розвитку.

М. П. Огарьов був вірний ідеї революційного перетворення державного ладу. Він розробив стратегічний план загального військового і селянського повстання. Революційний патріотизм М. П. Огарьова, глибока відданість справі народного визволення допомогли йому звільнитися від ліберальних ілюзій 50-х років і зумовили розроблення ним революційної програми негайного знищення кріпосництва і самодержавно-монархічного ладу.

В 1857 р. М. П. Огарьов склав «Записку про таємне товариство». Найближчим завданням товариства він вважав розробку загально-економічних, правових, адміністративних та інших питань, що стосуються життя країни і кожного окремого стану. В період революційної ситуації в Росії, у 1859 р. М. П. Огарьов у статті «Ідеали» говорив про підготовку до революційного перевороту з метою «покласти початок» соціальному ладу на основі общинного землеволодіння і повалення «центрально-військового бюрократичного уряду», який є жандармом, що сидить над народом. Розглядаючи питання про державний і політичний устрій країни, М. П. Огарьов покладав надію на створення вільної федерації народів, основаної на національній незалежності, рівноправності та дружбі народів.

Значне місце в революційному русі народів М. П. Огарьов відводив Україні. «Відомості з України показують, що в селянстві настрої цілком антипольський...»,— писав він і висловлював упевненість, що Україна об'єднається ще тісніше з російським народом. М. П. Огарьов вважав, що пригноблені в царській Росії народи можуть добитися національної незалежності тільки в спільній з російським народом боротьбі проти царизму. Національно-визвольний рух М. П. Огарьов розглядав як частину загальнодемократичної боротьби.

Полум'яний патріот був інтернаціоналістом, з великою повагою говорив про революційні сили народу, в ряді документів називав найбільш важливими на Україні такі революційні центри, як Київ, Харків, Одеса, і давав докладні характеристики кожному з них.

У другій половині 1861 р. з ініціативи М. П. Огарьова було створено організацію «Земля и Воля» з центрами в Лондоні і Петербурзі. Програмним документом землевольців стала відома прокламація М. П. Огарьова «Що потрібно народові?», опублікована в «Колоколе» в липні 1861 р.

В перші ж місяці після обнародування нових «Положень про селян, що вийшли з кріпосної залежності» М. П. Огарьов виступив з різким викриттям усієї брехливості кріпосницького «звільнення». «Відпустіть селян із землею»,— вимагав М. П. Огарьов у статті «Російські питання». В травні 1861 р. вийшла в світ надрукована перед цим у «Колоколе» брошура М. П. Огарьова «Розгляд нового селянського права», яка викривала обман «звільнення». «Старе кріпосне право замінено новим... Народ царем, обманутий»,— писав він. Того ж таки 1861 р. на запитання «що потрібно народові?» поет і революційний діяч Огарьов відповідав: «Дуже просто, народові потрібна земля та воля».

З великою повагою ставився М. П. Огарьов до національної культури, вбачаючи в ній вираз загальнолюдської культури. Дуже показовим є такий факт. У чернетках рукописів Огарьов багато разів, починаючи писати «Малороссия», закреслював його, замінюючи словом «Україна». Він любив українську культуру і літературу, був зв'язаний з нею. За рубежом він пропагував творчість Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка та ін. Невипадково, опинившись у Лондоні, Марко Вовчок кілька разів відвідала редакцію «Колокола» і мала з О. І. Герцемом та М. П. Огарьовим цікаві і взаємокорисні розмови. На Україні знали творчість М. П. Огарьова. Його твори перекладали українською мовою П. Грабовський, М. Старицький та ін. В статті «Російська потаємна література» Огарьов писав: «Україна прокинулася в Шевченкові і — красній показ, як сила обставин тягне до самотності областей та неподільності союзу,— Шевченко, народний в Малоросії, з захопленням прийнятий, як свій, у російській літературі і став для нас рідний,— так багато було спільного в наших стражданнях і так самотність кожного стає необхідною умовою загальної свободи».

Відзначаючи 150-річчя з дня народження М. П. Огарьова, ми вшановуємо пам'ять пристрасного поета, революціонера, громадянина, одного із славних синів нашої Батьківщини, життя і праця якого прокладали шлях майбутнім поколінням.

Ф. Л. ГОЛЬДІН

І. П. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ)

Рубіж XVIII і XIX ст., на який припадає життя та діяльність Івана Петровича Котляревського,— період великих соціальних зрушень. В Європі відбувалася революційна ломка суспільних феодальних відносин. Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. зробила значний вплив і на Росію, де розгортався великий антифеодальний рух (Коліїщина, селянська війна 1773—1775 рр., повстання в с. Турбах та ін.). Тоді з нищівною критикою феодально-кріпосницьких відносин у Росії виступили І. П. Пнін, М. І. Новиков та ін. О. І. Герцен 90-і роки XVIII ст. назвав весною, коли всі з хвилюванням у серці чекали «чогось незвичайного, святе нетерпіння тривожило уми і змушувало найсуворіших мислителів бути мрійниками»¹. Особливо велике значення мав виступ проти кріпосництва О. М. Радіщева. Іван Франко відзначав, що й на Україну «заходили течії тих самих думок і що під їх впливом зародилася думка про нове письменство в народній мові і про кінечність розвою південноруської народності при допомозі освіти»². На Україні великі визвольні ідеї в кінці XVIII ст. поширював Г. С. Сковорода. Початок XIX ст. відзначився такою справді всесвітньо-історичною подією, якою була Вітчизняна війна 1812 р. Її дітьми були декабристи. В таких умовах виступив автор славнозвісної «Енеїди».

Народився І. П. Котляревський 29 серпня (9 вересня) 1769 р. в Полтаві, де й пройшла більша частина його життя. Будинок І. П. Котляревського був добре відомий бідним і скривдженим. Через те смерть письменника тяжко переживали найширші верстви громадськості³. «Почуття невимовної втрати було загальним не для самих тільки друзів його, а й для всіх жителів рідного йому міста»,— писав син приятеля І. П. Котляревського С. П. Стеблін-Каміньський.

Глибоке знання народу, розуміння його страждань під гнітом поміщицької сваволі, патхненна любов до батьківщини кликали кращих синів Росії і України на подвиг. Продовжуючи викривальну лінію Радіщева, Котляревський показує («Пісня про новий 1805 рік»), що можновладні пани грабують і розорюють селян.

Виступаючи за знедолених, письменник пише, що біднота ніде не знаходить захисту, бо так зване «правосуддя» захищає не справедливість, а тих, хто має гроші і владу, кріпосників:

Суд у правду не вникає,
За панамі потакає.

Котляревський дав нищівну критику суспільству, де «всякий, хто вищий, то нижчого гне», де «бідний багатого повний слуга», де «письменні п'явки» можуть вільно з народу «кров смоктати» («Наталка Полтавка»). Гірким докором правлячому класу звучать слова Юпітера («Енеїда»), звернені до богів:

Поступки ваші всі не божі;
Ви на служителів похожі
І раді мордувать людей...

На противагу ідеологам кріпацтва, які стверджували, що праця — для «нижчих», Котляревський показав, що саме в праці виховуються найкращі якості людини. Позитивні герої його творів — прості люди, вони невтомно працюють, поважають працю, по праці цінують людину, працю вважають почесною справою («Наталка Полтавка»).

Усіх, хто жив «не по совісті», І. П. Котляревський кинув у пекло («Енеїда»). Панів у пеклі «за те там мордували і жарили зо всіх боків, що людям льоти не давали і ставили їх за скотів». Були там штатські і воєнні, миряни і попи. Розбещеність служителів церкви дали письменникові підставу вмістити їх «на саме дно» пекла.

Були в пеклі також панянки, які наряджались на показ і «продавали себе на час, відьми і шептухи, яких колесували, щоб влочі людей «не лякали, не ворожили б на богах». В пеклі сиділи й чоловіки, які «жінок своїх... не держали в руках, а волю їм давали». Ці чоловіки сиділи «з зажмуреними всі очами, в кипячих сіркою казнах». Були

¹ А. І. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. IX, 1919, стор. 270.

² І. Франко. Нариси історії української літератури, Львів, 1910, стор. 84.

³ Помер І. П. Котляревський 29 жовтня 1838 р., похований на південній частині міського кладовища (нині вул. Фрунзе). Тоді це була окраїна міста, звідки була видна вся «славна Полтава».

в пеклі і батьки, які синів не вчили, а «гладили по головах» та хвалили і з них вийшло «ледащо». Такі батьки «кипіли в нафті в казанах». Одним словом, в пеклі сиділи всі, хто заслужив того своєю поведінкою на цьому світі. Кінчається «Енеїда» словами перестороги:

Живе хто в світі необачно,
Тому ніде не буде смачно.

Будучи високоосвіченою людиною, І. П. Котляревський мав прекрасні знання з громадянської історії, зокрема в історії України. На це вказує в передмові до першого видання своєї «Історії Малої Росії» Д. М. Бантиш-Каменський та інші сучасники. Але про широку і глибоку обізнаність письменника з історією говорять насамперед його твори, Котляревський перший зумів збудити в «освічених земляків своїх» любов не тільки до української поезії, а й історії і культури взагалі. О. Я. Єфіменко справедливо підкреслювала, що значення творів письменника визначається не лише тим, що вони викривали несправедливість феодально-кріпосницького ладу і пробуджували «симпатії до малоросійського народу». Будучи творами «художнього таланту, вони водночас відкривали собою науковий поступ, спрямований на вивчення народу». Котляревський клав «початок у справі наукового вивчення рідної народності»⁴. П. А. Грабовський, високо оцінюючи творчість І. П. Котляревського, відзначав, що «сумний тон при згадці про історичні долі вітчизни, чудова мова — все це як не можна близько припало до серця українській громадськості, приємно лоскотало слух і будило заснувші мрії про минуле»⁵.

Твори І. П. Котляревського є історичними не тільки тому, що вони становлять епоху в історії української культури, а й тому, що висвітлюють численні події історії українського народу з найдавніших часів до початку XIX ст. Торкаючись окремих питань історії Київської Русі, письменник розповідає, як «Муромець Ілля» гуляв, бив половців, «як Переяслав боронив». Котляревський правильно розглядав нашість татаро-монголів на руській землі в XIII ст. Він розповідає, як на Русь «татарва набігала», спустошуючи міста та села, вбиваючи людей.

В образі троянців («Енеїда») Котляревський відтворив риси народних мас, використавши героїчну народну поезію про Б. Хмельницького та інші історичні пісні. Рядові троянці — це народна маса, яка визначається волеюлюбством, не може терпіти над собою знущань та образ. Троянці — це загартовані в походах і боях люди, мужні, безстрашні. В образі троянців виведено переважно козацьку голоту. Розваги, ігрища троянців, одяг свідчать про владу рядового козацтва. Еней — це «парубок моторний і хлопечь хоть куди козак». Він організовує масу троянців, веде їх до берегів латинської землі, подібно кошовому отаману, який вів козацьку сірому. Троянці — хоробрі воїни, козаки, що виявляють свою доблесть на полі бою. Особливо відзначаються серед них Низ і Євріал. Це — рядові бійці, відважні юнаки, які гинуть за батьківщину. Котляревський стверджує, що ніяка ворожа сила не може встояти перед людьми, які безмежно люблять вітчизну свою:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть...

Розповідаючи про героїчну історію українського народу, письменник говорить про організацію козацького війська, про його дисциплінованість і відвагу в бою з противником. Котляревський розповідає про морські і сухопутні походи запорізьких козаків проти турецько-татарських «людоловів», коли козаки «перед себе списи наставляли і мов мітлою все на своєму шляху змітали». Розповідається, зокрема, про походи козаків під проводом Сагайдачного і Дорошенка:

Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким військом величавсь.

Сила і відвага українського козацтва показана в таких рядках пісні, що її виконує виборний:

Ішли ляхи на три шляхи,
А татари на чотири,
Шведи-враги поле вкрили;
Козак в лузі окликнувся,—
Швед, татарин, лях здригнувся,
В дугу всякий ізгнувся.

Докладно (і в «Енеїді», і в «Наталці Полтавці») І. П. Котляревський говорить про Полтавську битву та про розгром шведської армії, зображує Полтавську битву подією виняткового значення. Письменник зазначає, що коли шведи вторглися на Україну,

⁴ А. Я. Єфіменко. Котляревський в исторической обстановке, журн. «Вестник Европы», СПб, 1900, кн. 4, стор. 150.

⁵ «І. П. Котляревський у критиці та документах. Збірник статей, рецензій, висловлювань», К., 1959, стор. 151.

то проти загарбників піднявся весь український народ. Під Полтаву («під земляні Полтавські вали») повели свої полки майже всі полковники Лівобережної України «Полтаву-матушку спасать». І тут, під Полтавою, «пропали шведи». В іншому місці («Наталка Полтавка») Котляревський устами Миколи говорить, «як цар білий (Петро I—Л. О.) мудрий, смілий побив шведську вражу силу і насипав їм могилу». Письменник підкреслював патріотизм українського народу, почуття братерської дружби російського і українського народів. Ідеєю патріотизму і дружби народів проіннята пісня «Ворскла річка невеличка», яку виконує Микола:

Козаченьки
з москалями
Потішились
Над врагами,
Добре бились за Полтаву
Всій Росії в вічну славу.

Націоналістично настроєне українське дворянство початку XIX ст. ідеалізувало Мазепу та його однодумців, пов'язуючи з ними спогади про свої особливі привілеї («Історія русов», праця Маркевича та ін.). Але народні маси в піснях і переказах називали Мазепу «псом», «зрадником», «проклятим», протиставляючи йому Семена Палія. І. П. Котляревський правильно вбачав в Мазепі людину, яка нічого спільного з інтересами українського народу не мала. Кочубея він розглядав славним і вірним патріотом, який постраждав від руки «ізверга Мазепи». Письменник щиро, тепло пише про боротьбу народних мас України проти польсько-шляхетського гніту на Правобережжі в XVIII ст. Одного з керівників народного повстання 1768 р. Максима Залізняка він називав левом. С. Стеблін-Камінський говорить, що І. П. Котляревський багато розповідав цікавих епізодів з життя Суворова, Потьомкіна та інших визначних полководців та державних діячів. Водночас письменник показав, що ідеалізований «золотий вік» Катерини II був віком казнокрадів і хабарників, кабачників і картерів, які розорювали країну та її багатотраждальний народ. Він правильно показав колоніальну політику царизму на Україні, ліквідацію Запорізької Січі і як запорізьких козаків «в пікінери набирали».

Щиро відданий своєму народові, своїй батьківщині, І. П. Котляревський виступав проти загарбницьких воєн. Об'єктивно то був осуд антинародної загарбницької політики царизму. В творчості письменника (особливо в «Енеїді») знайшло відображення зневажливе ставлення сучасників до захоплення Павла I муштрою військ. Водночас Котляревський вважав священною оборонну війну й оспівував подвиги борців за свободу та незалежність. Свідченням того було ставлення письменника до подій 1812 р.

Велике значення творчості І. П. Котляревського, його громадсько-культурної діяльності. Недарма Т. Г. Шевченко, звертаючись до письменника, писав:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

В день сторіччя з дня смерті письменника (1938 р.) «Правда» зазначала, що «Енеїда» анітрохи не застаріла. Радянським читачам близький і «Енеїди» власний сміх» (М. Рильський), і задушевний ліризм «Наталки Полтавки».

І. К. Тобілевич (Карпенко-Карий) під час відкриття пам'ятника письменникові в Полтаві (1903 р.) писав: «Не забудуть тебе во віки вдячні українці, ... пройде ще сторіччя, і наші правнуки поставлять тобі в Полтаві кращого пам'ятника, ніж той, на який ми спомоглися...». І вдячні нащадки не забули свого великого сина. Ім'я Івана Петровича Котляревського — одне з найпопулярніших на Україні. Твори письменника мільйонними тиражами поширені в усіх кінцях нашої країни і за її межами, йог безсмертна «Наталка Полтавка» не сходить зі сцени наших театрів. Ім'ям І. П. Котляревського названі численні вулиці і площі, школи і театри. міст і сіл Радянської України. І це — найкращий пам'ятник письменникові від вдячних нащадків.

Л. В. ОЛІЙНИК

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

КАРТИНИ НА ЛЕКЦІЯХ З ІСТОРІЇ КПРС

Комуністична партія ставить перед працівниками кафедр суспільних наук завдання підвищувати рівень викладання суспільних наук, прищеплювати студентам любов до вивчення марксистсько-ленінської теорії. В зв'язку з цим викладачі історії КПРС повинні підвищувати свою педагогічну майстерність, домагатися того, щоб лекції і семінари були високоідейними за змістом, яскравими і доступними за формою, «були розквітчані красивими квітами, якими людина тільки може їх прикрасити»¹. Це тим більш необхідно, що в нашій вищій школі вчиться молодь, яка дуже чутлива до всього прекрасного, емоціонального. М. С. Хрушов підкреслював: «Нам треба привести в бойовий порядок усі види ідейної зброї партії, до числа яких належить і такий могутній засіб комуністичного виховання, як література і мистецтво»². Використання різних засобів мистецтва, зокрема живопису, може значною мірою допомогти в роботі викладачам історії КПРС. Живопис, як особливий вид мистецтва, відображає і узагальнює реальну дійсність за допомогою характерних для нього художніх засобів.

Видатний учений нашої країни К. А. Тимірязов відзначав, що «ніякі описи не можуть дати того, що дає пензель художника»³.

Твори живопису проливають світло на природу і причини різних соціальних явищ, допомагаючи розкривати зміст багатьох теоретичних понять, складні характери і духовний облік людей з їх індивідуальними особливостями і типовими рисами, які обумовлюються соціально-економічними стосунками того чи іншого часу. Використання картин дає можливість зробити виклад історії КПРС живим, яскравим, зорово відчутним, розширяє і поглиблює пізнавальний процес студентів, допомагає їм «перенестись» у минуле і глибоко усвідомити героїчний шлях боротьби і перемог нашої партії, впливає на їх почуття і допомагає формуванню комуністичного світогляду.

Зоровий образ особливо глибоко проникає у свідомість і довго зберігається в пам'яті. Великий педагог К. Д. Ушинський писав: «Хто не помічав над собою, що в пам'яті нашій зберігаються особливо міцно ті образи, які ми сприйняли саме через споглядання, і що до такої картини, яка запам'яталась нам, ми легко й міцно прив'язуємо навіть абстрактні ідеї, які без того згладилися б швидко»⁴.

На лекціях з історії КПРС, застосовуючи картини, викладач має можливість йти від зорового споглядання минулого до узагальнення, що сприяє утворенню в студентів тривких уявлень про минуле.

На жаль, багато викладачів історії КПРС недооцінює живопис, помилково вважаючи, що показ картин забирає дорогоцінний час і не дає позитивних результатів. Проти використання живопису виступають деякі викладачі ще й тому, що воно вимагає копіткої підготовчої роботи самого викладача, який має добратися картину, глибоко і всебічно розібратися в ній.

Всі етапи історичного розвитку народів нашої країни, героїчна діяльність Комуністичної партії в організації боротьби робітничого класу і трудового селянства за повалення царизму, за встановлення Радянської влади і побудову соціалізму і комунізму знайшли яскраве відображення в творах художників нашої великої Батьківщини.

І все це багатство успішно використовують кращі вузівські викладачі. Розповідаючи про розвиток капіталізму в Росії після скасування кріпацтва (тема «Початок робітничого руху і поширення марксизму в Росії»), викладач історії КПРС М. О. Лисенко (Запоріжжя) підкреслив, що цей розвиток супроводжувався насамперед будівництвом залізниць, яке здійснювалось шляхом жорстокої експлуатації народів Росії. Викладач показав картину К. А. Савицького «Ремонтні роботи», звернувши увагу сту-

¹ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, М., 1958, стор. 454.

² Газ. «Радянська Україна», 12 березня 1963 р.

³ К. А. Тимирязев. Сочинения, т. VI, М., 1938, стор. 26.

⁴ К. Д. Ушинский. Выбранные педагогические творения, К., 1949, стор. 224.

дентів на зображення художником каторжної праці будівників залізниці. Всі ці люди боролися за своє існування. На передньому плані картини — знедолені старики і виснажені діти. Вони ледь зрушують з місця тачки, навантажені землею. Трудівники з різних губерній Росії прийшли сюди, щоб знайти будь-яку роботу і врятуватися від голодної смерті. Урядник в червоній сорочці з батоном у руках пильно стежить за тим, щоб ніхто не уникав тяжкої роботи. Остерононь лежить перевернута тачка. Це свідок трагедії, що трапилася з людиною, яка працювала на ній.

Викладач нагадав, що з зображенням на картині перегукуються слова великого російського поета, співця народного горя М. О. Некрасова:

Труд оцей... тяжкий був на диво,
Він не для сил одного!
В світі є цар: він нещадно жакливий,
Голод — імення його...
Він позганяв сюди маси народні.
Люди в страшній боротьбі

Тут оживили ці нетрі безплідні,
Смерть ізнайшли тут собі.
Прямо доріженька: насипи вузькії,
Стовбики, рейки, мости.
А по боках усе кісточки руськії...
Скільки їх... чи знаєш це ти? ⁵.

Продовжуючи розповідь, викладач підкреслив, що за каторжну працю капіталісти платили робітникам копійки. Та й ті не всі потрапляли в руки робітників: хазяї часто їх обраховували, штрафували. М. О. Лисенко показав картину М. І. Верхогурова «Розрахунок», коротко пояснивши її зміст. На передньому плані — підприємець, який розвалившись сидить в кріслі. Над столом зігнувся хазяїнський рахівник. За перегородакою стоять змучені тяжкою працею та злиднями робітники. Ці картини справили велике враження на студентів. Ілюстрації допомогли їм побачити події минулого очима сучасників, переконатися в тяжких умовах життя робітників у царській Росії.

В лекції на цю саму тему викладач О. М. Беляшов (Луганська область), розповідаючи про тяжкі умови життя селян після скасування кріпацтва, використав картину І. Ю. Репіна «Бурлаки». Багато селян тікали на заробітки, щоб не померти з голоду, ставали бурлаками. Тяжка, гірка їх праця. Вони трудяться до того часу, доки не звальяться з ніг від втоми. Викладач показав студентам також картини І. Роздрогіна «Получка на Путилівському заводі в Петербурзі» і М. Орлова «Податі», після чого зробив узагальнення про тяжкі умови життя робітників і селян у царській Росії. Досвід викладання свідчить, що на одній лекції доцільно використовувати не більше двох-трьох картин, щоб не розсіювати увагу студентів, не забирати багато часу.

Читаючи лекцію на тему «Боротьба за створення марксистської партії в Росії. Створення РСДРП. Виникнення більшовизму», викладач І. І. Островерхий (Запоріжжя) використав картину А. В. Моравова «В. І. Ленін в робітничому гуртку». Художник зобразив, з якою великою увагою слухають робітники В. І. Леніна, поруч з яким сидить І. В. Бабушкін. Викладач навів слова І. В. Бабушкіна про заняття в такому гуртку ⁶. Розповідаючи про І з'їзд партії, І. І. Островерхий демонстрував картину В. Зверева «І з'їзд РСДРП».

Деякі викладачі вдало використовують картини на лекціях, присвячених першій російській революції 1905—1907 рр. Так, викладач С. Данішев (Полтава) почав висвітлювати цю тему з показу картини В. Маковського «9 січня», на якій зображено кривавий розстріл царськими військами робітників, жінок і дітей.

Лектор нагадав студентам, що учасником події 9 січня був великий пролетарський письменник О. М. Горький, який описав страшний злочин царя в оповіданні «Кривава неділя». Розповідаючи про грудневе збройне повстання, викладач використав картини А. Романичева «Московська Рада напередодні збройного повстання» і І. Владимира «Барикадні бої на пресні» та «Розгін страйкарів».

Широко використовується живопис і на лекціях, присвячених історії КПРС радянського періоду. Так, викладач П. Кулінич (Харківська область) вдало посилався на картину В. О. Серова «Ходок у Леніна» при читанні лекції «Партія в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925)».

Розповідаючи про перехід партії до нової економічної політики, викладач підкреслив, що ця політика вироблялась В. І. Леніним, Комуністичною партією з урахуванням думок, пропозицій, побажань широких народних мас. В. І. Ленін прийняв численні делегації селян-ходоків, у бесідах з якими з'ясовував ставлення трудового селянства до нових заходів партії і уряду. На цій картині зображено, як задушевно веде В. І. Ленін бесіду з селянами. Вони пройшли довгий, тяжкий шлях дорогами зруйнованої, вбогої Росії. Селяни прийшли до В. І. Леніна, щоб одержати відповіді на питання, що їх хвилюють. От старий селянин, загипнаючи пальці, напевно, розповідає про життя своїх односельчан, про те, що їм вкрай необхідне. В. І. Ленін весь подався вперед, готовий записати цікаві й важливі факти з сільського життя. Уважний погляд Ілліча свідчить про дружнє, товариське ставлення до відвідувачів-селян.

⁵ М. О. Некрасов. Вибрані твори, К., 1946, стор. 133—134.

⁶ «Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина», М., 1955, стор. 44.

На розгляд картини викладач витратив 6 хвилин, але його розповідь мала велике виховне значення, безперечно, надовго запам'яталась студентам.

Викладач М. О. Лисенко (Запоріжжя) на лекції «Боротьба партії за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку суцільної колективізації сільського господарства», розповідаючи про героїчні подвиги робітничого класу нашої країни на будівництві перших гігантів радянської промисловості, звернув увагу слухачів на картину українського художника С. П. Прохорова «Виступ Серго Орджонікідзе в робітничому клубі». Лектор відзначив, що Г. К. Орджонікідзе неодноразово приїжджав до Запоріжжя, відвідував найбільші будови міста. Художник показав улюбленого наркома під час його виступу перед робітниками. З якою радістю і теплою слухають робітники Серго Орджонікідзе, який користувався глибокою повагою і популярністю серед народу.

Друга картина — «Ранок першої п'ятирічки» художника Я. Ромаса — допомогла викладачеві показати героїзм робітників на будівництві Магнітогорського металургійного комбінату.

Героїчні подвиги радянського народу під час Великої Вітчизняної війни знайшли своє втілення у багатьох творах образотворчого мистецтва. Викладач історії КППС І. М. Остапенко (Запоріжжя) успішно використав картину українського художника В. Костецького «Вручення партквитка», розповідаючи про авангардну роль комуністів на фронті, про зростання авторитету партії серед воїнів, їх палке бажання поповнити її ряди. На картині В. Костецького виразно показана напружена бойова обстановка на фронті. В землянці парторга воїну вручають партійний квиток: ледь освітлені обличчя молодого воїна і вже бувало, загартованого в боях партійного працівника. Поруч, за столом, сидить поранений в голову боєць, він мабуть теж уже одержав квиток і незабаром вирушить у неспокійну темряву тривожної фронтової ночі. Обличчя молодого воїна світиться гордістю: він віднині належить до великої партії комуністів і піде в бій з червоною партійною книжечкою.

Висвітлюючи боротьбу партизанів на окупованій території, викладач історії КППС І. М. Остапенко (Запоріжжя) показав студентам картину відомого українського художника О. О. Шовкуненка «Двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак» і коротко розповів про його славний бойовий шлях. З картини на нас дивиться енергійна літня людина, з живими завзятими очима — досвідчений керівник народних месників. На плечі Ковпака накинута генеральська шинель. Вітчизна високо оцінила заслуги партизанського командира, присвоївши йому звання генерала. В очах партизанського генерала світиться невтомна енергія, безстрашна рішучість, готовність у будь-який час очолити боротьбу проти ворогів і глибока віра в перемогу над німецькими загарбниками. Саме таким запам'ятався С. А. Ковпак радянським людям.

На закінчення останньої лекції про Велику Вітчизняну війну викладач показав зображення пам'ятника радянському воїну, збудованого в Берліні за проектом скульптора Є. Вучетича, і навів слова відомого поета М. Ісаковського:

І в Берліне, в праздничную дату	Он стоит, как символ нашей славы,
Был воздвигнут, чтоб стоять в веках,	Как маяк, светящийся во мгле,
Памятник советскому солдату	Это он, солдат моей державы,
С девочкой спасенной на руках.	Охраняет мир на всей земле!

Під керівництвом Комуністичної партії в нечувано короткий строк радянський народ залікував тяжкі рани війни, досяг довоєнного рівня в розвитку народного господарства. На лекції «Боротьба Комуністичної партії за відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в післявоєнний період» викладач О. І. Кацсвал (Запоріжжя) використав картину українського художника О. Г. Максименка «Господарі землі». На картині показані голова колгоспу, який щойно повернувся з армії після закінчення війни, і дівчина-бригадир. Вони хазяйським оком оглядають колгоспні поля, недавно визволені від ворога. Трудівники села готові багато працювати, щоб відродити добру славу української землі і її хліборобів. Розповідаючи про боротьбу радянського народу за круте піднесення сільського господарства, викладач демонстрував картину Г. Яблонської «Хліб». Дивись на цю картину і бачиш узагальнений образ видатних успіхів у розвитку сільського господарства Радянської України.

Важливе місце в житті нашої партії і народу займає XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Вивчаючи відповідну тему, використовуємо картину Д. Г. Обозненка і В. Я. Серова «В перерві з'їзду». Художники показали, як Першого секретаря ЦК КППС М. С. Хрущова оточили делегати з'їзду: робітники, колгоспники, вчені. Вони з величезною увагою слухали звітну доповідь і зараз зблизка говорять з Микитою Сергійовичем. Зав'язалася тепла, невимушена, товариська розмова про майбутнє, про побудову комуністичного суспільства в нашій країні. Так митцям вдалося образно показати, що плани комуністичного будівництва обговорюються спільно керівниками партії і уряду та рядовими трудівниками нашої країни.

Викладач І. М. Остапенко вдало використав картину художника В. М. Чернікова «Бригада Героя Соціалістичної Праці М. Мамая», читаючи лекцію на тему «XXII з'їзд КППС — з'їзд будівників комунізму». Висвітлюючи боротьбу колективів

за звання бригад комуністичної праці, викладач показав цей груповий портрет і коротко розповів про успіхи знатних шахтарів нашої країни.

Приклади з досвіду роботи викладачів вузів переконливо доводять, що використання живопису при читанні лекцій з історії КПРС приносить велику користь. Картини допомагають зробити лекції такими, щоб вони доходили до глибини душі і свідомості студента, породжували у ньому високі громадські почуття і рішучість присвятити себе благородній справі будівництва комунізму.

О. І. КАЦЕВА

РОЗКРИТТЯ ІСТОРИКО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ ПОСЛІДОВНОСТІ ПОДІЙ І ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ МІЖ НИМИ ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ УЧНІВ

З метою активізації розумової діяльності старшокласників на уроках історії і глибокого засвоєння ними програмного матеріалу я приділяю значну увагу тому, щоб учні вивчали хронологію і усвідомлювали взаємозв'язки між історичними подіями. У даній статті торкаюсь лише досвіду викладання історії СРСР в 10–11 класах.

Щоб краще запам'ятовувати дати, старшокласники виготували альбом, який складається з окремих аркушів. На кожному з них з одного боку написана дата, а з другого — короткий зміст події, що відбулась у той час. Написи зроблено так, щоб їх добре було видно з дошки усьому класу.

Кожну історичну дату, яку називаю під час викладу нового матеріалу, пов'язую з попередніми, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки між ними. Так, викладаючи тему «Масовий революційний рух влітку 1905 р.», звертаюсь до учнів з запитанням: *Яка історична подія являє собою початок революції в Росії?* Учень називає «Криваву неділю» 9 січня 1905 р. і водночас бере аркуш з альбома з відповідною датою, показує класові напис на зворотній стороні: «Кривава неділя» — початок революції». Аркуш прикріплюється до класної дошки так, щоб учні бачили дату.

Викладаючи матеріал, відзначаю, що у вирішальний момент, коли в Росії почалась революція, РСДРП через розкольніцькі дії меншовиків була поділена на дві частини. Щоб виробити тактику більшовиків на період революції, В. І. Ленін вирішив скликати у квітні 1905 р. в Лондоні з'їзд партії. Показую другий аркуш з альбома, прикріплюю його до класної дошки поряд з першим. У процесі пояснення теми на дошці з'являється третій аркуш «1905 р., червень».

Стимулюючи осмислення учнями дат в історико-хронологічній послідовності і взаємозв'язку між подіями, звертаюсь до старшокласників із запитаннями, використовуючи в тому самому плані, як писав про це вище, аркуші альбома: *Яке головне завдання стояло перед революцією? Який характер мала революція, що починалася в Росії? В чому полягало історичне значення III з'їзду РСДРП? Назвіть причини повстання на броненосці «Потемкин». Після чіткого з'ясування учнями цих питань запитую: Який зв'язок існує між такими подіями, як «Кривава неділя», III з'їзд РСДРП, повстання на броненосці «Потемкин»? Аналізуючи хід подій, учні приходять до висновку, що «Кривава неділя» прискорила скликання III з'їзду РСДРП, який утворив штаб для керівництва революцією. Страйки, мітинги робітників, їх збройна боротьба, виступи селян вплинули на вибух повстання в Чорноморському флоті. Таким чином, відповідні події розвивалися не ізольовано, а у взаємозв'язку. Під час закріплення згаданої вище теми звертаюсь до учнів з такими запитаннями: *Назвіть важливі події, які відбувалися в січні і квітні 1905 р.? Як вплинула на робітників «Кривава неділя»? Які питання розглядав III з'їзд РСДРП? Як страйки робітників вплинули на селян? Який зв'язок існує між «Кривавою неділею», страйками робітників влітку 1905 р. і виступами селян?**

На підсумково-узагальнюючому уроці «Російсько-японська війна. Революція 1905–1907 рр. в Росії» також використовувався альбом з датами. Учні з місця називають події в хронологічній послідовності: Російсько-японська війна, «Кривава неділя», III з'їзд РСДРП, повстання на броненосці «Потемкин», загальний всеросійський політичний страйк, утворення Рад робітничих депутатів, царський маніфест, грудневе збройне повстання, I і II Державні думи, третьочервневий державний переворот. Викликаний до дошки десятикласник прикріплює по черзі відповідні аркуші альбома, коротко розкриває зміст кожної події в їх історичній послідовності. Одночасно інший учень на другій половині класної дошки (а за ним і увесь клас) креслить графік революції, відзначаючи початок, кульмінаційний пункт і кінець революції. Після цього проводимо узагальнююче повторення за такими запитаннями: *Який існує зв'язок між російсько-японською війною і революцією, що почалася в Росії у 1905 р.? Якими засобами російський царизм намагався відвернути робітників від політичної боротьби?*

*Які питання розглядав III з'їзд РСДРП? Який зв'язок існує між початком революції і III з'їздом РСДРП? Внаслідок яких обставин виникли Ради робітничих депутатів? Що примусило російський царизм видати маніфест 17 жовтня? В ході уроку були з'ясовані і такі питання: *Причини поразки і уроки грудневого повстання. Чому царський уряд розігнав I Державну думу?* та ін.*

Щоб переконатись, як учні усвідомили хід подій першої російської революції і взаємозв'язок між ними, пропоную десятикласникам у хронологічній послідовності записати найважливіші дати і короткий зміст відповідних подій. Зрозуміло, що в цей час уже були зняті аркуші альбома з дошки і стертий графік, який накреслив учень на початку уроку. Маючи практичні навички до такої роботи, старшокласники за 10—12 хвилин виконують це завдання.

Щоб перевірити міцність знань десятикласників, у кінці другої чверті проводжу письмову роботу на тему: «Революція 1905—1907 рр. в Росії — перша народна революція епохи імперіалізму». За 15 хвилин старшокласники справилися з своїм завданням. З 21 учня класу 17 написали роботу на «4» і «5», решта — на «3». Оцінки були виставлені в класний журнал. Такі роботи (якщо, звичайно, ними не зловживати) допомагають десятикласникам краще запам'ятовувати дати в історико-хронологічній послідовності, активізують розумову діяльність учнів.

Використання аркушів згаданого вище альбома допомогло учням успішно засвоїти таку складну тему, як «Підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції». Щоб пересвідчитись, наскільки глибоко учні засвоїли навчальний матеріал, ставимо їм завдання: *Які основні положення висунув В. І. Ленін у Квітневих тезах в галузі економіки і політики? Чому після липневої демонстрації тимчасово був знятий лозунг «Вся влада Радам!»? До якого часу і чому діяла установка В. І. Леніна на мирний розвиток революції в Росії?*

Наш досвід роботи свідчить, що найкраще старшокласники запам'ятовують хронологію і найбільш активізується їх розумова діяльність, якщо використовувати альбом як під час подачі та закріплення матеріалу, так і на повторювальних і узагальнюючопідсумкових уроках. Щоб досягти значного навчально-виховного ефекту, слід учителеві під час своєї розповіді постійно звертати увагу на причинно-наслідкові зв'язки, наступність і логічну послідовність подій; при опитуванні вимагати від учнів обґрунтованих відповідей, з'ясування, чому та чи інша подія не могла відбутися раніше від іншої; практикувати письмові домашні і класні роботи з наступною їх перевіркою і аналізом.

Вивчаючи розділ програми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», учні з уроку в урок складали докладну хронологічну таблицю, схему якої вони накреслили під моїм керівництвом у позаурочний час. Завдяки цьому вони не тільки добре усвідомили хід війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, а й глибоко засвоїли дати в історико-хронологічній послідовності та взаємозв'язок між подіями. Учні навчилися прослідковувати певні кількісні зміни за відповідні проміжки часу. Так, вони помітили, як звужувався фронт наступу німецько-фашистських військ внаслідок наростання опору Радянської Армії і нашого народу (1941 р. — 3 тис. км, 1942 р. — 1600 км, 1943 р. — 130 км).

Вивчаючи теми, менш багаті на хронологічні дати, я пропонував учням заповнювати хронологічну таблицю вдома. Так, після висвітлення матеріалу про першу п'ятирічку учні, використовуючи підручник, зробили вдома такий запис у хронологічній таблиці: *1928—1933 рр.—реконструкція всіх галузей народного господарства на базі нової, сучасної техніки; «Техніка в період реконструкції вирішує все»; капіталовкладення — 65 млрд. крб.; п'ятирічку виконано за 4 роки і 3 місяці; побудовано 1500 великих промислових підприємств».*

Застосування тієї чи іншої форми роботи учнів з хронологічними таблицями залежить від ступеня підготовленості класу, від практичних навичок учнів. Пропонуючи учням заповнити таблицю на уроці чи вдома, вчитель має поставити перед ними чітке завдання, звернути їхню увагу на те, який матеріал підручника та, якщо потрібно, яку додаткову літературу слід при цьому використати, які історичні події потрібно записати у таблицю. Необхідно слідкувати за тим, щоб запис був зроблений вірно і акуратно. Перевіряти хронологічні таблиці найкраще на уроці, переглядаючи їх на партах, або під час відповідей учнів. Після закінчення певного розділу робиться обов'язкова перевірка таблиць усіх учнів класу і виставляються оцінки. Однак, не слід зловживати застосуванням таблиць на уроках історії, перевантажуючи учнів.

З нашого досвіду можна зробити висновок, що свідоме й міцне засвоєння учнями хронології і взаємозв'язків між подіями можливе тоді, коли учні засвоюватимуть дати на основі чіткого усвідомлення ними послідовності і закономірності історичних подій, свідомо розумітимуть історичну обстановку, з якою зв'язана певна подія, коли вчитель застосовуватиме найрізноманітніші форми закріплення пройденого матеріалу.

Наведені методичні засоби і прийоми прості й легкі, цілком посильні для учнів, не перевантажують їх. Десятикласники з інтересом виконують відповідні домашні та класні завдання. Все це сприяє розвитку любові учнів до предмета, формуванню у них діалектико-матеріалістичного світогляду.

П. М. ШУЛИК

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Т. ЧУНТУЛОВА. ИСТОРИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА СССР (ЭПОХА СОЦИАЛИЗМА). УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВУЗОВ И ФАКУЛЬТЕТОВ УССР,
Изд-во киевского университета, К., 1962, 384 с.

З виходом у світ книги В. Т. Чунтулова історична навчальна література поповнилася корисним посібником. Адже до недавнього часу підручника з історії народного господарства (економічної історії) зовсім не було. Особливо погано стояла справа з частиною курсу, присвяченою історії народного господарства СРСР епохи соціалізму.

В науковій літературі і в навчальних посібниках, що вийшли в останні роки, вже багато досягнуто на шляху створення справді наукової, марксистсько-ленінської історії народного господарства СРСР. Згадаємо такі в цілому високоякісні посібники, як курс з історії народного господарства СРСР за редакцією Ф. Я. Полянського, І. М. Шемякіна, Б. П. Орлова і навчальний посібник з цього ж курсу за редакцією А. П. Погребінського. Праця В. Т. Чунтулова є далішим кроком уперед на цьому шляху. Її перевага над вказаними посібниками в тому, що, по-перше, вона видана на кілька років пізніше і тому відбиває процес здійснення семирічного плану і перспективи розвитку нашої економіки, вказані ХХІІ з'їздом КПРС, і, по-друге, повністю охоплює програмний матеріал курсу. Треба відзначити ще одну позитивну рису підручника В. Т. Чунтулова — наявність найважливіших матеріалів з економічної історії Української РСР, що розглядається як невід'ємна, складова частина Радянського Союзу.

Не викликає заперечень структура книги. Вона складається з десяти розділів, що відповідають основним періодам розвитку радянського народного господарства за 1917—1963 рр., а у внутрішній структурі кожного розділу виділяються певні проблеми, характерні для того чи іншого періоду. Автор зумів певною мірою уникнути властивого майже всім навчальним посібникам з економічної історії недоліку — перенасичення цифровими даними. Всі кількісні показники у ньому зведені в таблиці по періодах, у тексті залишилися тільки цифри, що характеризують якісні економічні показники. Все ж і їх, треба сказати, забагато. Правильно, на нашу думку, зробив автор, давши коротку характери-

стику основних джерел історії народного господарства СРСР.

Відповідно до програми курсу економічної історії у книзі поставлена ціла низка найважливіших проблем, що визначають розвиток радянської соціалістичної економіки, порушено ряд політико-економічних, технічних, правових питань (виникнення і розвитку соціалістичної власності, вдосконалення планування і організаційних форм керування господарством, технічний прогрес, фінанси і торгівля, зовнішньо-економічні зв'язки тощо). Конкретний економічний матеріал у книзі добре документовано, в ній розкривається значення рішень і постанов партії та уряду з господарських питань.

Поряд з друкowanими джерелами автор використав і досі не введені в науковий обіг архівні матеріали. Вивчення архівних фондів Комітетів з винахідництва, іригації, допомоги народам Півночі, що діяли у 20—30-х роках, дало можливість доповнити зміст підручника деякими цінними соціально-економічними матеріалами. До заслуг автора слід віднести й те, що при розв'язанні методичних питань курсу він робить аналіз об'єктивних і суб'єктивних труднощів, що стояли на шляху будівництва соціалістичної економіки і наполегливої боротьби партії, радянського народу по їх подоланню. Не затушковуючи негативного, гальмуючого впливу культу особи Сталіна на економічний розвиток СРСР, автор водночас показує, що ці негативні явища не змогли змінити природу соціалістичного ладу. Період побудови соціалістичної економіки, незважаючи на всі його труднощі, висвітлено в книзі в оптимістичних життєстверджуючих тонах.

Ідейно-теоретичному рівню книги сприяє її полемічне спрямування проти всіх спроб буржуазних істориків і економістів фальсифікувати економічну історію СРСР. У ній викриваються найбільш поширені на Заході «теорії» буржуазних «фахівців» з радянської економіки. Вірно зробив автор, навівши «прогнози» буржуазних економістів з ряду конкретних питань розвитку радянського господарства і, показавши, як життя посміялося з капіта-

лістичних «пророків». У книзі наведені численні яскраві факти геніального лєнінського керівництва перетворенням і розвитком економіки країни. Ряд цих фактів раніш був відсутній у навчальних посібниках з історії народного господарства (наприклад, безпосереднє керівництво В. І. Лєніним проведенням націоналізації банків, повсякденна робота по керівництву транспортом і створення з ініціативи Володимира Ілліча Науково-експериментального інституту шляхів, лєнінська пропозиція про введення відрядної оплати праці, роль Лєніна у створенні Держплану і Статистичного управління, в установленні монополії зовнішньої торгівлі тощо).

Не позбавлена книга В. Т. Чунтулова і недоліків. Насамперед, це стосується добору матеріалу. У ній нерідко дублюється матеріал і з політекономії, і з історії КПРС. Але в цьому частково винна і програма з економічної історії. Глибина викладу в книзі явно зменшується в міру наближення до сучасності. В розділах, присвячених розвитку економіки СРСР на сучасному етапі, інколи соціально-економічний аналіз підмінюється техніко-економічним. Тут певну роль відіграв недолік праць монографічного характеру і досить зрозуміле небажання автора викладати деякі дискусійні питання. Було б, на

наш погляд, доцільно стисло викласти в книзі дискусії радянських економістів з того чи іншого важливого питання, що сприяло б розширенню світогляду студентів. Думається, що слід було б докладніше розповісти про діяльність Ф. Е. Дзержинського, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишева, про їх вклад у справу соціалістичного будівництва.

У книзі є окремі редакційні хиби. Наприклад, деякі однозначні статистичні таблиці подано у різних одиницях вимірювання. Так, в одних таблицях, що відображають розвиток промислового виробництва за цілі періоди, ряд видів промислової продукції дано в мільйонах тонн, а в інших — у тисячах тонн. У назві таблиці 14 (стор. 161) пропущені слова: «промислової продукції», внаслідок чого назва таблиці зовсім не відповідає змісту. Немає, на жаль, у книзі переліку основної довідкової, статистичної літератури, а також найважливіших наукових монографій з тем курсу. Прикрим є й те, що посібник не містить хронологічної таблиці та історико-економічної карти.

Зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги В. Т. Чунтулова як цінного навчального посібника для викладачів і студентів.

С. Я. БОРОВОЙ

В. Т. ЗІНИЧ. СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ, ПАРОСТКИ НОВОГО, КОМУНІСТИЧНОГО В КУЛЬТУРІ ТА ПОБУТІ РОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 176 с.

Історія культури і побуту робітничого класу СРСР, особливо питання про соціалістичні перетворення і паростки нового, комуністичного в них, — проблема неабиякого теоретичного і практичного значення, яка поки що не знайшла належного розроблення в історичній науці і, отже, освітлення в спеціальній літературі. Щодо робітничого класу України, то ця проблема, крім кількох статей, представлена лише ецензованою монографією.

У вивченні побуту і культури робітничого класу В. Т. Зінич широко застосував метод стаціонарної польової роботи, тобто метод безпосереднього спостереження, опитування та всебічного вивчення багатогранного життя робітників, використав великі економічні й статистичні матеріали, періодичну пресу, насамперед багатотиражки, овідомлення робітників, інженерно-технічних працівників та службовців промислових підприємств республіки.

Важливе місце в праці відведено вжиттєнню керівної і мобілізуючої ролі Комуністичної партії та Радянського уряду піднесенню добробуту і культури робітничого класу. Найголовнішу увагу приділено формуванню нового, комуністичного культури й побуту, боротьбі з пережитка-

ми старого, показу того, як невідомо перетворився громадський і сімейний побут робітників України за роки Радянської влади.

Цікавий матеріал містить книга з питань громадського і сімейного побуту — нових громадських свят, художньої самодіяльності, розвитку народних талантів, відпочинку і дозвілля тощо. На вдало підібраних конкретних прикладах В. Т. Зінич показує неабачений розквіт народної творчості серед широких робітничих мас. Перед читачем постають токар-поет, шахтар-композитор, ливарник-співак, слюсар-художник, які оспівують велич радянської людини-трудівника, славному Комуністичну партію, палку любов до соціалістичної Батьківщини.

На основі вивчення культури і побуту 1000 сімей робітників з різних підприємств України автор дає цілісну картину про кількісний склад і форми сучасної робітничої родини, її житлові умови, бюджет, культурно-освітній рівень тощо. Окремо досліджено процес становлення нового, комуністичного у відносинах в робітничій сім'ї, між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми та ін. Після невеликого екскурсу в стан низької культури і побу-

ту в дореволюційній пролетарській родині автор докладно сплиняється на висвітленні різючих змін, що сталися в робітничій сім'ї. за часів Радянської влади, показує, як поступово міцно входять у побут робітників паростки нового, комуністичного.

Історико-етнографічне дослідження В. Т. Зінича є, як уже зазначалося, першою спробою показати процес формування нових, комуністичних рис у громадському і сімейному побуті робітників республіки, простежити їх культурно-освітнє зростання, звідси зрозуміло, що автори не пощастило уникнути й окремих недоліків. Так, занадто стисло показано роль робітничої громадськості у боротьбі за комуністичну перебудову побуту. Зокрема, поверхово і схематично висвітлене питання про роботу комсомольських і профспілкових організацій і підприємств по ідейному вихованню робітничої молоді. Адже сам автор говорить, що «форми участі комсомольської молоді в боротьбі за комуністичну перебудову побуту множаться з кожним днем» (стор. 173). Тим часом він обмежився розглядом, до того ж дуже стислим, лише окремих з цих форм — штабів «легкої кавалерії», «Бойових органів комсомольської самокритики», фотомонтажів і вітрин. Де-не-де в книзі для підтвердження тієї або іншої тези використовуються застарілі дані (стор. 10, 26 та ін.). Говорячи про членів бригад комуністичної праці, автор пояснює їх трудовий і політичний ентузіазм тим, що вони усвідомлюють, що «працюють не на експлуататорів, а на себе...» (стор. 25). Безперечно, усвідомлення вільної від експлуатації праці викликає серед народних мас небачене трудове піднесення, якнайширший потяг до творчих дерзавь. В сучас-

них умовах, однак, коли радянські люди успішно будують комунізм, їх свідомість наближається до комуністичної, таке пояснення не є вичерпним. Найголовнішим фактором, що породжує у нашого народу величезний трудовий і політичний ентузіазм, є тепер ідея побудови в країні насправедливішого в історії людства суспільства — комуністичного. Невдале порівняння наведене на стор. 15, де автор розповідає про докорінно відмінні виробничі взаємини між робітниками в дореволюційний період і тепер. Неправильно, односторонньо охарактеризоване в праці значення закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток систем народної освіти в СРСР». Цей закон не передбачає не тільки, як твердить автор, найактивнішу роль, що її має відігравати зокрема, загальноосвітня школа «в усіх діяльності радянського народу» (стор. 37) а й, що надзвичайно важливо, залучення широкої громадськості до участі в комуністичному вихованні підростаючого покоління. Щоправда, автор далі і сам спростовує це твердження, наводячи ряд конкретних прикладів про допомогу заводських колективів школам у трудовій підготовці учнів. Не позбавлена книга і ряду стилістичних та мовних огрехів (стор. 24, 37, 73, 122 та ін.).

Незважаючи на окремі недоліки, рецензована праця є певним вкладом в етнографічну науку. Містяться багатий історико-етнографічний матеріал з життя робітничого класу республіки, написана досить хідливою, в основному, хорошою мовою. добре ілюстрована, вона становить значний інтерес як для фахівців, так і для широких кіл читачів.

Л. Д. МРИЩУК

М. И. СЕМИРЯГА. ВТОРАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ПРОЛЕТАРСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ, Воениздат, М., 1962, 216 с.

Вихід у світ рецензованої книги заслуговує всілякого схвалення, оскільки до останнього часу в історичній літературі не було ґрунтовної дослідницької праці з цієї проблеми. Значну увагу автор приділив висвітленню подій на Балканах, допомозі болгарської армії у визволенні Югославії та Угорщини від гітлерівського рабства. Спинимось в основному саме на цих та інших питаннях, зв'язаних з історією болгарського народу під час другої світової війни.

На основі багатого фактичного матеріалу в книзі показано історію міжнародної пролетарської солідарності на різних етапах війни, зокрема інтернаціональний характер руху Опору в різних країнах, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Інтернаціональна солідарність трудящих проти гітлерівських оку-

пантів була одним з найхарактерніших явищ другої світової війни. Це явище, підтверджує багатьма переконаливими фактами М. І. Семиряга, — насамперед, результат титанічної діяльності комуністичних партій в окупованих країнах.

Перед автором стояло дуже складне завдання — вивчити велику кількість матеріалів і творів, що торкаються різних країн Європи. І він з цим завданням успішно справився. Першому періоду війни (1939—1941 рр.), коли опір в окремих окупованих Німеччиною та Італією країнах був слабкий, автор відвів небагато місця, дослідивши основні моменти проявів міжнародної солідарності європейських і докладніше слов'янських народів. Особливо цікаві дані про інтернаціональні позиції комуністичних партій балканських країн та Чехословацької комуністич-

ної партії. Проте слід зауважити, що тут можна було б використати більше фактів. Так, автор міг би докладніше висвітлити ту велику роботу, що її провела Болгарська робітничка партія у зв'язку з вимогою народних мас підписати пакт про взаємну допомогу між Болгарією та СРСР. Адже для всіх читачів, які користуються радянською історичною літературою, було б цікаво глибше ознайомитися з цим чудовим прикладом інтернаціональної солідарності болгарських трудящих з радянським народом. Варто було б також дати ширший аналіз тих факторів, що допомогли царю Борису та його уряду на чолі з Б. Філовим не допустити укладення пакту. Монархо-фашистському урядові Болгарії вдалось тимчасово стримати народні маси тому, що він спирався не тільки на фашистське офіцерство, яке захопило керівні посади в армії, а й на дивізії німецьких військ, що перебували в Болгарії як «туристи».

Та, незважаючи на все це, царю Борису й уряду Б. Філова не вдалось перетворити Болгарію на воюючу проти Радянського Союзу країну. Крім того, всупереч бажанню Гітлера вони не порвали дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Це питання в книзі висвітлене надто стисло (стор. 37—40). Те, що болгарські війська не виступили проти Радянської Армії, було результатом наполегливої боротьби болгарських трудящих під керівництвом Робітничої партії. «Жодного солдата на Східний фронт!» — такий був лозунг партії. В цьому виявилися інтернаціоналізм і солідарність болгарських трудящих у тяжкі роки Вітчизняної війни Радянського Союзу. Отже, автору книги треба було б глибше розглянути це питання й дати точніші формулювання. Зокрема, він пише: «Правителі Болгарії боялися офіційно оголосити війну Радянському Союзу, але всю економіку країни поставили на службу воєнним цілям Німеччини» (стор. 59). Болгарські керівники не просто боялися оголосити війну Радянському Союзові. Вони не пішли на цей крок під тиском народних мас на чолі з Робітничою партією і саме через це, як відзначає автор, обмежилися тим, що віддали економіку Болгарії в розпорядження Німеччини.

Чимало місця відведено в книзі показу спільної боротьби балканських народів та італійських антифашистів. Автор вивчив багато архівних матеріалів, зібрав цікаві дані про вияви солідарності та братерського співробітництва трудящих різних країн у боротьбі проти гітлерівських окупантів, дав вірне трактування історичних фактів, зробив правильні висновки. Так, говорячи про визволення Румунії від гітлерівського рабства, він підкреслює, що це привело країну до її національного і політичного визволення. Румуни, які були залякані гітлерівцями «червоною небезпе-

кою», тепер зрозуміли «справжню мету приходу Радянської Армії в їхню країну».

М. І. Семиряга докладно показує, який вклад зробила Румунська народна армія в боротьбу проти гітлерівської Німеччини. Хоч з цього питання вже є чимало літератури, зокрема румунської, необхідно писати більше про жертви й зусилля румунських воїнів у розгромі гітлерівських збройних сил (стор. 132).

Автор наводить найважливіші дані про визволення Болгарії Радянською Армією і показує участь народної армії Болгарії у війні проти гітлерівської Німеччини. Правильно відтворено в книзі бойову співдружність збройних сил Радянського Союзу і Болгарії, але дуже мало місця відведено ролі Болгарської народної армії у визволенні Південно-Східної Югославії (Македонії, Південно-східної Сербії). Слід було б також приділити більше уваги бойовому співробітництву Болгарської народної армії та Народно-визвольної армії Югославії. Автор вірно відзначає, на жаль, лише в примітці, що в югославській воєнно-історичній літературі «зустрічаються твердження, що припинюють значення тієї допомоги, яку подали війська Вітчизняного фронту Болгарії Народно-визвольній армії Югославії у визволенні країни» (стор. 141). Адже саме тому, що в югославській воєнно-історичній літературі недооцінюється роль Болгарської народної армії у визволенні південно-східних югославських земель від гітлерівської окупації, автор і повинен був би спинитися на цьому питанні докладніше, зокрема простежити за бойовими діями трьох болгарських армій під Нішом, Кумановом, Властетищі, Страціном, Подуєвом та ін. Під Ніш-Прокупле болгарські війська розгромили 7-му дивізію СС «Принц Ойген», захопили велику кількість гармат, гвинтівки, кулемети, взяли в полон багато гітлерівських солдатів та офіцерів. Для цього автор міг би використати точніші дані, що наведені в «Кратка история на Оте́чествената война»¹.

В книзі правильно відтворено боротьбу Першої болгарської армії і Радянської Армії проти гітлерівських формувань в Угорщині, показано бойову співдружність болгарських і радянських воїнів. Особливо добре автор висвітлив братерську солідарність болгарських та радянських воїнів, пов'язавши бойову дружбу радянських і болгарських військ у 1944—1945 рр. з бойовою дружбою у 1877—1878 рр., коли російські й болгарські розгромили турецькі орди на Шипці й Шейнові. Зокрема, з хвилюванням читаються ті сторінки книги, де розповідається про допомогу корпусу ге-

¹ Генерал-лейтенант Ш. Атанасов, полковник Л. Данаилов, полковник М. Алексиев, полковник П. Хаджияванов, подполковник Б. Чолпанов. Кратка история на Оте́чествената война. София, 1958.

нерала П. А. Артюшенка болгарським частинам і боях проти гітлерівців і приєднання 12-ої болгарської дивізії до корпусу І. К. Кравцова.

Дуже добре, що автор не обминає питання і про господарську допомогу Радянського Союзу Болгарії під час війни, а також про ту допомогу, яку Болгарія подавала Югославії. Далі автор показує роль, яку відіграла Радянська Армія у визволенні Югославії, Греції, Албанії.

Висновки, які автор робить у кінці книги, науково обгрунтовані. Але не можна не висловити й ряду критичних зауважень та побажань. Доцільно було б, наприклад, докладніше розглянути міжнародну солідарність у боротьбі не тільки проти гітлеризму, а й проти італійського фашизму. Оскільки Японія відіграла важливу роль як союзниця Німеччини, то автор міг би присвятити хоча б один розділ міжнародній солідарності народів Далекого Сходу в боротьбі проти японських окупантів. Якби автор розширив коло своїх наукових досліджень, охопивши питання боротьби проти фашизму не тільки європейських народів, а й азійських та африканських, то, цілком природно, його праця більше виграла б, а читач дістав би повніші відомості про прояви інтернаціоналізму в боротьбі проти німецьких фашистів та їх союзників. Крім того, наводячи деякі цифрові дані про склад союзних армій, автор повинен

був спиратися, передусім, на науково-дослідницькі праці. Наприклад, він пише, що 1-а Болгарська армія, яка боролась проти гітлерівських військ на території Північно-західної Югославії й Угорщини, налічувала «понад 100 тис. чоловік» (стор. 141). Насправді ж 1-а Болгарська армія налічувала 130 тис. чоловік².

Коли автор говорить про болгарську армію, то він її характеризує як «демократичну армію Вітчизняного фронту» (стор. 141). Насправді ж болгарська армія була народною армією соціалістичного типу, і тому не можна класифікувати її як «демократичну армію Вітчизняного фронту». На стор. 76 автор твердить, що на початку 1943 р. ЦК БРП «перетворив військову комісію в Головний штаб народно-визвольного руху» (стор. 76). Це перетворення сталося не на початку 1943 р., а в березні-квітні 1943 р., коли Головний штаб очолив не народно-визвольний рух, а народно-визвольну повстанську армію (НОВА), а Болгарія була поділена на 12 військово-оперативних зон³. Зазначені окремі неточності й фактичні помилки не знижують наукової цінності рецензованої книги. Праця М. І. Семиряги, що висвітлює багато наукових проблем, зв'язаних з інтернаціональною солідарністю трудящих під час другої світової війни, викличе великий інтерес і серед болгарської наукової громадськості.

ЙОНО МІТЄВ

«ПРЕСТУПНЫЕ ЦЕЛИ — ПРЕСТУПНЫЕ СРЕДСТВА. ДОКУМЕНТЫ ОБ ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ НА ТЕРРИТОРИИ СССР (1941—1944 гг.)». СОСТАВИТЕЛИ: Г. Ф. ЗАСТАВЕНКО (руководитель), Т. А. ИЛЛЕРИЦКАЯ, А. М. КОЗОЧКИНА, И. М. ЛОБАНИХИНА, В. В. МОРОЗОВ, Ю. Г. МУРИН, Б. П. ТИХОМИРОВ. ПОД ОБЩЕЙ РЕДАКЦИЕЙ Е. А. БОЛТИНА и Г. А. БЕЛОВА, Госполитиздат, 1963, 324 с.

«ПРЕСТУПЛЕНИЯ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ОККУПАНТОВ В БЕЛОРУССИИ. 1941—1944». СОСТАВИТЕЛИ: З. И. БЕЛУГА, Н. И. КАМИНСКИЙ, А. Л. МАНАЕНКОВ, А. В. СЕМЕНОВА, А. А. ФАКТОРОВИЧ, И. П. ХОВРАТОВИЧ, Г. Н. ШЕВЕЛА. РЕДАКТОРЫ: П. П. ЛИПИЛО и В. Ф. РОМАНОВСКИЙ, Государственное изд-во БССР, Минск, 1963, 436 с.

«НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА УКРАЇНІ. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ». УПОРЯДНИКИ: А. А. БАТЮК, І. Л. БУТИЧ (керівник), П. М. КОСТРИБА, В. В. КУЗЬМЕНКО, Л. П. НАГОРНА, Е. М. САВЧЕНКО. ЗА РЕДАКЦІЄЮ П. М. КОСТРИБИ, С. Д. ПІЛЬКЕВИЧА, Ф. П. ШЕВЧЕНКА, Держполітвидав УРСР, К., 1963, 488 с.

Збірники документів та матеріалів, що рецензуються, присвячені одній темі. Кожний з них відновлює частину історичної дійсності доби Великої Вітчизняної війни, коли фашистські зграї топтали радянську землю, господарювали в містах і селах, встановивши режим насильства, грабежу, масових вбивств та соціального і національного гніту.

Документи, вміщені в збірниках, нагадують про ті сторінки історії, що їх на

² Генерал-лейтенант Ш. Атанасов, полковник Л. Данаїлов, полковник М. Алексієв, полковник П. Хаджіванов, підполковник Б. Чолпанов. Назв. праця, стор. 202.

³ «История на България», т. II, София, 1955, стор. 791.

магаються сфальсифікувати ідеологи реваншизму, готуючи нові злочинства проти народів усього світу. Частина опублікованих документів була свого часу захоплена в боях на фронтах Великої Вітчизняної війни і багато з цих документів були матеріалами обвинувачення на Нюрнберзькому та інших судових процесах над фашистськими злочинцями. Авторами цих документів були німецькі фашисти. Деякі документи склалися у Ставці Гітлера, генеральному штабі, на таємних нарадах у міністерства Герінга, Розенберга, Гімлера, командуючими арміями, генерал-губернаторами та іншими ставлениками Гітлера. Це — промови перед вузьким колом фашистських верховодів, протоколи та записи багатьох нарад, директиви, накази, розпорядження, фрагменти плану «Барбаросса», генерального плану «Ост», документи «Зеленої папки» Герінга та багато ін. З грифом «цілковито таємно, державної важливості!» друкувались вони в невеликій кількості примірників, нікому не надсилалися, а для ознайомлення з ними викликали по особливо затверженому списку до Ставки Гітлера. Про такі й подібні документи були видані суворі накази — не допустити ні в якому разі, щоб вони потрапили до рук ворогів фашизму. При певній загрозі такі документи знищувалися, і німецькі фашисти встигли знищити велику кількість їх. До цього часу дослідникам не вдалося виявити оригінал генерального плану «Ост», який був складений Гімлером та затверджений Гітлером. Про це пише у вступі до збірника «Преступные цели — преступные средства» Г. Ф. Заставенко.

Але велика кількість документів збереглась, фашистам не вдалося вбити всіх свідків злочинств і знищити всі докази. І документи заговорили про: 1) Окупаційний режим; 2) Про масове знищення радянського населення; 3) Про злочинне ставлення до радянських військовополонених; 4) Про грабунки; 5) Про зруйнування національних багатств в окупованих районах СРСР. З таких п'яти розділів складається збірник «Преступные цели — преступные средства». В кожному розділі опубліковані директивні матеріали фашистських верхів. З відвертим цинізмом вони викривають справжню мету імпералістичної буржуазії, юнкерства та німецького генералітету, що висунули на авансцену Гітлера, який заявив напередодні другої світової війни: «Ми розтрощимо Радянський Союз. Тоді настане німецьке світове панування»¹. Разом з такими директивними матеріалами в кожному розділі публікуються також матеріали тих фашистів, які виконували якусь певну частину за-

гальних підступних планів гітлерівської Німеччини щодо грабжів, руйнувань та масових вбивств мирного населення Радянських республік. «Ідейним» та «правовим» обґрунтуванням цих злочинств був нацизм. Автори цих документів також були «фюрерами», але рангом значно нижче: командири каральних загонів, командири дивізій, полків, батальйонів, рот, ейнзатцгруп та команд, коменданти таборів, поліцаї, старости, есесівці, гестапівці, уповноважені по сільському господарству, промисловості, всі ті, хто по-рабському виконував накази та розпорядження фашистських верхів. Вони також видавали накази, але більшість опублікованих у збірниках документів це — донесення, рапорти, доповідні записки, журнали бойових дій, уривки щоденників та інші матеріали про руйнування, вбивства, знищення мирного населення, тобто інформації про виконання наказів Гітлера та його ставлеників.

Об'єктивними свідками злочинств фашистів є наведені в збірниках документальні фотографії. Багато таких фотографій робили самі фашисти, високомірні та жорстокі виконавці гітлерівських задумів, які творили суд та розправу над мирним населенням. Убивці та кати намагались увіковічити свої діла. Вони фотографувалися біля шибениць, розстріляних, вели щоденники та хвастали кількістю вбитих у донесеннях начальству та в листах на Батьківщину. Виконавці наказів Гітлера намагались перевершувати один одного в жорстокостях. Про їхню діяльність розповідають канцелярською мовою опубліковані документи. Розташовані в хронологічному порядку, вони складають більшу частину збірників «Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии» і «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні». Упорядники цих збірників не систематизували матеріали за темами, не створили розділів, а показали окремі сторони окупаційного режиму день за днем. Читач, що вивчає документи збірників, опубліковані в історичній послідовності, бачить, з якою методичністю німецько-фашистські окупанти знищували населення, руйнували господарство, культуру в Білорусії та на Україні, що за роки Радянської влади досягли великих успіхів у державному, господарському та культурному будівництві. Терор німецько-фашистських окупантів був не тимчасовим кривавим психозом, який викликався перемогами або поразками на фронтах, а реалізацією заздалегідь виготовленого плану, що його здійснювали видресировані фашистські молодчики. Про це розповідають документи, складені фашистами, які були на радянській території і з особливою жорстокістю й звірством знищували радянських людей. Офіцери, солдати, рядові есесівці не знали про існування якогось загального плану знищення народів. Але для них діючими були накази начальства і всі форми фашистської пропаганди, яка систематично втлумачу-

¹ Л. А. Безыменский. Германские генералы — с Гитлером и без него, М., 1961, стор. 104.

вала в голову кожного німця, що він ариєць і повинен панувати, а народи Радянського Союзу і всі інші — представники «нижчої раси» і повинні користися фашистським завойовником. Тільки на Україні фашистські окупанти та їх посібники вбили 4,5 млн. та насильно відправили до Німеччини більше 2 млн. чоловік.

Документи тих, які грабували, вбивали, руйнували, охороняли окупаційний режим, та директивні матеріали фашистських верхів свідчать про криваву кругову поруку, що об'єднувала всіх фашистських злочинців незалежно від рангу. З особливою чіткістю вся фашистська система зверху донизу виявлена в другій групі документів, де вказані прізвища фашистських злочинців усіх рангів і докладно описані їх злочиння. Це акти і повідомлення Надзвичайних комісій по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх посібників; акти та повідомлення про виявлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників складалися видатними державними діячами, представниками державних, громадських, наукових, культурних організацій, релігійних культів та свідками, що пережили страхіття окупаційного режиму. Деякі свідки тільки випадково врятувалися від смерті, що їм уготували окупанти в концентраційних таборах та гетто. Такі документи звинувачують усіх тих, хто створив фашистську систему. З особливою силою, яка хвилює читача, описані злочинства фашистів та їх посібників «грос-слазарета» в Славуті. Очоловав слідчу комісію тоді голова Ради Народних Комісарів УРСР М. С. Хрущов. Документ, підписаний М. С. Хрущовим, фігурував на Нюрнберзькому процесі як матеріал обвинувачення.

Всі опубліковані документи мають велику силу, що викриває тих, хто намагається модернізувати расизм, як ідеологію нових палів війни. Упорядники зуміли за допомогою документів різного походження показати сувору й нещадну історичну правду.

У кожному збірнику вміщена вступна стаття. Автор вступу до книги «Преступные цели — преступные средства» Г. Ф. Заставенко досить докладно обґрунтовує структуру збірника, викладає основні положення та зміст кожного розділу і цим значно допомагає читачеві зрозуміти злочинну мету імперіалістичної буржуазії Німеччини, яку виразно видно за спиною Гітлера та цілої фашистської системи.

Передмова до кийського збірника написана в другому плані. Автор передмови

Ф. П. Шевченко подав стислий історичний нарис, присвячений Україні в роки Великої Вітчизняної війни, використав деякі джерела, що не увійшли в збірник. Ф. П. Шевченко не тільки описав окупаційний режим, але також розповів про партизанську боротьбу на Україні, про роль українського народу на фронтах Великої Вітчизняної війни. Викриваючи націоналістичних фальсифікаторів, він переконливо говорить про вклад українського народу в загальну справу перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. Збірник має географічний та тематичний показники. Велике практичне значення мають складені І. Л. Бутчем хронологічні таблиці визволення Радянської армією міст, районних центрів і залізничних станцій Української РСР, окупованих німецько-фашистськими загарбниками (1941—1944 рр.), хронологічні дати тимчасової окупації областей Української РСР, хронологічні дати визволення областей Української РСР. Збірник ілюстровано.

Слід відзначити, що, проробивши велику корисну роботу, упорядники не приділили достатньої уваги виявленню та опублікуванню документів, які показали б облік активних посібників окупантів, тих, хто, як холуй, служив німецьким фашистам.

Передмову до мінського збірника написали І. П. Ховратович та Г. Н. Шевела. Автори у вступній статті підсумовують втрати, що їх завдали Білоруській РСР фашистські окупанти, розповідають, в яких надзвичайно складних умовах зародилась і набула великого розмаху партизанська боротьба білоруського народу. Коментуючи опубліковані документи, автори підкреслюють, як гітлерівці, намагаючись знищити всі докази злочинств, створили конвейер смерті та спалення трупів, потім страчували тих, хто спалював трупи.

Опубліковані документи не тільки відповсютовують у пам'яті народів злочиння німецьких фашистів, а й є грізним застереженням для тих, хто намагається роз'єднати, послабити волю народів у боротьбі за мир, демократію та соціалізм. Збірники значно збагачують документальну базу для нових досліджень та популярних праць, що виховують молоде покоління в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Цій темі треба приділяти більше уваги, розробляючи окремі питання у формі статей, монографій, брошур про героїчну епоху Великої Вітчизняної війни.

І. М. ПРЕМИСЛЕР

**А. Б. СЛУЦЬКИЙ. РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНЫ В БОРЬБЕ
ЗА СОЗДАНИЕ ФУНДАМЕНТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ
(1926—1932 гг.), Изд-во АН УССР, К., 1963, 504 с.**

Вивчення історії робітничого класу України, одного з провідних загонів трудящих СРСР, є важливим науковим завданням. Особливий інтерес для дослідження його ролі в боротьбі за побудову соціалізму становлять роки індустріалізації, коли все народне господарство України Рад спиралося на вугільно-металургійну базу України.

Тим часом в історичній літературі ця тема не дістала повного і всебічного висвітлення. В небагатьох книгах і статтях, присвячених історії робітничого класу нашої республіки, розкриті лише її окремі питання¹. Внаслідок цього деякі важливі питання історії робітничого класу України у визначений період висвітлені слабо, а інші цілком випали з поля зору дослідників. Так, до останнього часу не було жодного спеціального дослідження про кількісні та якісні зміни робітничого класу в 1926—1932 рр., джерела його поповнення, про найважливіші форми підготовки кадрів кваліфікованих робітників, формування виробничо-технічної інтелігенції тощо. Недостатньо вивчено боротьбу робітничого класу України за поліпшення організації праці та виробництва, зміцнення органів державної влади, за розвиток окремих галузей промисловості й транспорту, що відставали в роки першої п'ятирічки. Не створено поки що великих, узагальнюючих праць з історії робітничого класу України за 1926—1932 рр. Тому зрозумілим є той великий інтерес, який становить для наукової громадськості рецензована книга.

Монографія О. Б. Слуцького — перша серйозна спроба створити цілісну картину розвитку робітничого класу України в роки соціалістичної індустріалізації країни. У вступі автор дає глибокий науковий аналіз раніш опублікованих праць з цієї проблематики, робить широкий екскурс у стан дослідженості різних сторін робітничого класу республіки в 1926—1932 рр. Достой-

ством рецензованої книги є й те, що вона містить докладну характеристику наявних джерел з теми. У праці автор широко використав документи центральних державних і партійних архівів, обласних архівів, статистичні й документальні збірники, книги, брошури, статті передовиків виробництва, а також винятково великий і різноманітний матеріал з центральних республіканських і місцевих газет за 1926—1932 рр.

У монографії досліджуються найзначніші проблеми історії робітничого класу, зростання і зміна якісного складу його лав у 1926—1932 рр., основні форми прояву політичної та виробничої активності робітників, підвищення їх життєвого і культурно-технічного рівня. На конкретному історичному матеріалі розкривається роль Комуністичної партії як організатора і керівника радянського народу в його боротьбі за соціалізм. Висвітлюючи роль партії в мобілізації робітничого класу і всіх трудящих республік на виконання завдань соціалістичного будівництва, О. Б. Слуцький не обмежився загальними положеннями, а на численних прикладах показав конкретну діяльність місцевих, у тому числі первинних, партійних організацій. Найповніше розкрита робота парторганізацій найбільших на той час металургійних заводів (Донецького, імені Петровського, Дзержинського) і харківських машинобудівних підприємств. У праці висвітлено негативний вплив на партійну роботу культу особи Сталіна, дано глибоку й аргументовану критику культу особи. Автор переконливо показав, яким далеким від народу був Сталін. В його працях, що відносяться до того періоду, нема жодного прізвиська передових робітників, трудові подвиги яких забезпечували успішний розвиток соціалістичної індустрії.

Незаперечним достоїнством книги є показ конкретних фактів діяльності командирів соціалістичної промисловості — начальників новобудов, директорів фабрик і заводів, видатних діячів Комуністичної партії й держави, заслуги яких у боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства протягом тривалого часу в умовах культу особи замовчувалися. — С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, В. Г. Петровського, М. О. Скрипника, П. П. Постишева, В. П. Затонського, М. М. Демченка, І. Е. Якіра і О. Г. Шліхтера. Автор наводить багато імен рядових робітників, учасників соціалістичного змагання, новаторів виробництва. Перед читачем показують сотні живих героїв праці, показано їх духовне зростання та мужіння в процесі долаання труднощів будівництва пер-

¹ М. Н. Середенко. Чорна металургія України 1917—1957 рр., К., 1957; «Промисловість Радянської України за сорок років (1917—1957)», К., 1957; Ф. С. Мартинюк. Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації, К., 1957; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; Л. Скобцов. Партійна організація Донбасу в боротьбі за осуществление ленинского плана индустриализации страны (1926—1929), Донецк, 1959; Н. Милюков а. Борьба Коммунистической партии Украины за повышение культурно-технического уровня рабочего класса (1928—1932), К., 1960, та ін.

шого в світі соціалістичного суспільства. Все це дало О. Б. Слущькому можливість передати в науковій праці дух тієї незабутньої героїчної епохи, коли закладався фундамент сучасних успіхів боротьби за комунізм.

У книзі вірно відображено загальні закономірності індустріалізації й процесу розвитку робітничого класу, властиві всім національним республікам, і разом з тим показано характерні для України особливості цього процесу. Автор визначив правильне співвідношення у висвітленні загальносоюзного і українського матеріалу.

Центральне місце в праці займає розкриття трудового подвигу робітничого класу. Автор наочно показав, що в роки першої п'ятирічки соціалістичне змагання розвивалося з наростаючою силою і розмахом. У той період воно стало методом соціалістичного будівництва, постійним фактором і разом з тим проявом політичного і виробничого піднесення широких трудящих мас. Незважаючи на те, що розвиток змагання в той час висвітлений в історичній літературі краще, ніж інші сторони діяльності робітників, автор зумів знайти свіжі характерні факти, виявити не досліджені досі форми трудової творчості мас і узагальнити їх.

Аналізуючи форми соцзмагання, О. Б. Слущький піддає правильній критиці незрілу форму руху, що виникла в 1930 р.,— організацію виробничих колективів і комун.

Палко відгукнулися робітники України на заклик партії подолати техніко-економічну залежність від капіталістичних країн. Наполеглива боротьба за створення своїх, вітчизняних машин і механізмів проходила на всіх підприємствах республіки. В результаті цього патріотичного руху, що охопив усю країну, імпорту машин і верстатів протягом першої п'ятирічки скоротився майже всемеро і становив лише 4,4% власного виробництва. Ряд цікавих даних і фактів, наведених у монографії, викриває намагання деяких сучасних буржуазних «дослідників» приписати іноземному імпорту чи не найголовнішу роль в індустріалізації Радянської країни.

Червоною ниткою через усю книгу О. Б. Слущького проходить ідея дружби і співробітництва робітників України, Російської Федерації та інших братніх республік. У праці висвітлюється та повсякчасна допомога, яку подавали УРСР Центральний комітет партії і Радянський уряд. З Ленінграда, Москви і Уралу на Україну надсилалися різні машини і складне устаткування. З свого боку українські робітники виконували замовлення для будівництва Магнітки, Кузнецького комбінату, Дзюгресу та інших важливих промислових об'єктів, посилали на підприємства братніх республік своїх найбільш досвід-

чених кваліфікованих робітників, здатних освоїти нову техніку.

Велику увагу приділив автор висвітленню діяльності комсомольських організацій, профспілок. Добре показана перебування профспілкових організацій «лицем до виробництва» і очищення їх від правопопартуністичних елементів. Глибоко розкриті в монографії проблема піднесення політичної активності робітничого класу України, зростання його класової зрілості й організованості. Тут досліджені недосить вивчені сторони діяльності робітників— їх участь у шефстві над державним апаратом і соцсумісництві, робота в Радах, контрольних органах, пресі, допомога робітників селянству в соціалістичній перебудові села, інтернаціональні зв'язки робітників України тощо.

Найоригінальніша частина праці О. Б. Слущького та, де вирішується проблема зміни кількісного і якісного складу робітників. У монографії вперше в історичній літературі глибоко висвітлюється зростання чисельності робітничого класу в роки будівництва фундаменту соціалістичної економіки, розподіл робітників по галузях, зміна його соціального, статевого, вікового і національного складу, партійності й професійної підготовки. Докладно проаналізовано автором і питання про джерела поповнення робітничого класу, роль кадрових робітників у згуртуванні виробничих колективів та вихованні робітничої молоді.

Проте праця О. Б. Слущького містить і окремі недоліки. Насамперед викликає заперечення структура монографії. Так, автор розриває єдиний період індустріалізації на дві частини: перший період індустріалізації і першу п'ятирічку. Звичайно, й така структура прийнятна, але вона приводить до певних повторень, що й спостерігається в книзі. Вдалішою, на наш погляд, була б побудова за проблемами всього періоду.

Хотілося б більше дізнатися з монографії про діяльність робітників легкої, харчової промисловості, будівельників і сільськогосподарських робітників. Правильно приділяючи переважну увагу провідній, важкій промисловості, автор інколи робить це на шкоду дослідженню решти галузей. Ширше можна було б показати і міжнародні зв'язки робітничого класу України. Не позбавлена книга й окремих прикрих неточностей і друкарських огріхів (стор. 15, 17, 48, 253 та ін.).

В цілому ж монографія О. Б. Слущького, даючи цілісне, всебічне висвітлення історії робітничого класу України за 1926—1932 рр., є значним вкладом в історичну науку.

Ф. С. ПАВЛОВ,
М. В. БЕЛЬСЬКА.

В. Я. БОРЩЕВСКИЙ. РАБОЧИЙ КЛАСС И СОВЕТЫ
ДОНЕЦКО-КРИВОРОЖСКОГО БАСЕЙНА В ОКТЯБРЬСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ, ч. I и II,

Днепрпетровск, 1962, 410 с.

Історики Радянської України готують-ся гідно зустріти славу дату — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цю почесну і відповідальну роботу включаються історики на місцях. Однією з перших праць у цьому напрямку є монографія В. Я. Борщевського.

Автор поставив перед собою важливе і складне завдання — дослідити й узагальнити історію боротьби робітничого класу за владу Рад у найбільшому промисловому районі України — Донецько-Криворізькому басейні. Спираючись на багатий, в значній мірі новий або ж мало відомий, фактичний матеріал, В. Я. Борщевський робить спробу всебічно розкрити процес виникнення і діяльності Рад робітничих депутатів, показати їх більшовізацію і перетворення в повнокровні органи диктатури пролетаріату.

Книгу В. Я. Борщевського вигідно відрізняє від інших подібних праць широке використання спогадів старих більшовиків, активних учасників боротьби за владу Рад. Це надає монографії свіжості, робить її більш цікавою і доступною для широкого кола радянських читачів. Проте в ряді місць книги (особливо в першому розділі) автор як основне джерело для оцінки тих чи інших подій використовує спогади, не підкріплюючи їх документальними джерелами. Це відчувається, зокрема, при висвітленні роботи більшовиків на селі в мирний період розвитку революції.

На сторінках книги зустрічається багато прізвищ активних учасників боротьби за владу Рад у Донецько-Криворізькому басейні. Перед нами яскраво постають сміливі і талановиті організатори і керівники робітників Донбасу — Г. І. Петровський, Ф. А. Сергєєв (Артем), В. К. Аверін, Є. І. Квірінг, С. І. Гоннер та ін. Автор розповів про багатьох борців за владу Рад, діяльність яких була незаслужено забута в роки культу особи Сталіна. Заслугою автора є те, що він не обходить складних питань боротьби за владу Рад, не замовчує труднощі в діяльності місцевих більшовицьких організацій. Протягом усієї книги В. Я. Борщевський показує напружену боротьбу більшовицьких організацій проти есерів, меншовиків, українських буржуазних націоналістів, бундівців та ін. В цій гострій боротьбі місцеві більшовицькі організації Донецького басейну, як це переконливо показано в книзі, весь час відчували постійну допомогу і дійову підтримку ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніна, братню допомогу російського робітничого класу.

У книзі приведено переконливі факти, які свідчать, що робітничий клас Донецько-

Криворізького басейну твердо стояв на інтернаціональних позиціях і вів успішну боротьбу проти українського націоналізму і великодержавного шовінізму.

Книга значно виграла б, якби автор дав ґрунтовний історіографічний огляд літератури з даної проблеми, а не обмежився простим переліком окремих праць. У монографії В. Я. Борщевського майже не зустрічаються полемічні і критичні зауваження щодо висвітлення окремих питань в літературі.

Автор висуває ряд нових положень, але не завжди їх обґрунтовує. Так, вперше в нашій літературі висувається положення, що «установлення Радянської влади в Донецько-Криворізькому басейні повсюдно, за винятком Катеринослава, здійснювалось мирним шляхом, без збройного повстання» (стор. 7). Гостра і напружена боротьба спочатку з корніловщиною, а потім з українськими буржуазними націоналістами і каледінщиною не дає підстав для такого висновку. Слід відзначити, що і сам автор книги не проявляє послідовності. У висновках він робить виняток ще й для Олександрівська (стор. 162).

Вперше в історичній літературі в книзі показано виникнення і діяльність Рад селянських депутатів у період мирного розвитку революції. Проте вже в наступних двох розділах автор до цього питання не повертається. Фактично тільки поставлене, але не розв'язане таке важливе питання, як виникнення і діяльність Рад солдатських депутатів. Досить нерівно, в ряді місць побіжно, розглядається створення Червоної Гвардії в Донецько-Криворізькому басейні. Не можна також виправдати і те, що автор обриває дослідження на висвітленні встановлення влади Рад у Катеринославі і Олександрівську, не спинається на питаннях остаточного визволення Донецько-Криворізького басейну від білогвардійських банд і зміцнення влади Рад.

Цікаві матеріали наведені в книзі (розділ I) про структуру і функції місцевих Рад у період мирного розвитку революції (березень — липень 1917 р.), розкриті особливості і характер діяльності Рад в різних районах Донбасу. Але не дуже переконливо говориться про роботу більшовиків на селі. Автор не наводить узагальнюючих даних про робітничий і селянський рух влітку 1917 р., тому залишається необґрунтованим положення про масовий робітничий і селянський рух у той час (стор. 121—124).

В. Я. Борщевський яскраво показав всенародний характер боротьби трудящих Донецького басейну проти корніловщини, провал планів українських буржуазних

націоналістів у цьому важливому промисловому районі України, навіть цінні дані антинародної діяльності меншовиків, есерів, українських буржуазних націоналістів і бундівців, зокрема цікаві факти про розклад партії есерів. На цікавому, часто новому, фактичному матеріалі показується своєрідність обстановки в Донбасі під час липневих днів і після них. Проте висловки по даному питанню суперечливі. На стор. 143 сказано, що в «період липневих подій, як ніколи раніше, в Радах зміцніли позиції більшовиків», а вже на стор. 145 говориться про «особливо серйозну кризу», яку нібито переживали більшовики. Наводячи цікаві дані про селянські виступи в той період, автор переоцінює їх організованість (стор. 175). На стор. 177 згадується про повстання 13 серпня 1917 р. в Синельниковому, але не говориться, що то було за повстання і хто ним керував. Залишається нез'ясованою діяльність Рад селянських депутатів на цьому етапі розвитку соціалістичної революції.

У книзі дано широку і яскраву картину героїчної боротьби робітничого класу Донецького басейну за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (розділ III), переконливо розкрито крах планів українських буржуазних націоналістів, які намагалися з допомогою меншовиків, есерів і бундівців не допустити встановлення радянської влади в Донецько-Криворізькому басейні. Чимало уваги приділе-

но в монографії боротьбі трудящих Донецького басейну за скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад.

З інтересом читаються сторінки, де показано допомогу російського робітничого класу робітникам Донбасу. Було б доцільним спинитися на результатах виборів до Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів у Донецько-Криворізькому басейні. Автор багато уваги приділив подіям Харкові і Катеринославі, хоч боротьба з владою Рад у цих промислових центрах широко висвітлена в історичній літературі. Тим часом він лише у загальних рисах говорить про перемогу пролетарської революції в Луганську, Кадіївці, Кривому Розі, Єнакієвому, Ясинуватій та в інших містах. Монографія слабо відредагована, і ній зустрічається чимало нечітких формулювань, невдалих стилістичних зворотів часті повторення (стор. 5, 6, 7, 10, 11, 12, 15, 16, 34, 58, 59, 63 та ін.).

В цілому книга В. Я. Борщевського є цікавим і цінним науковим дослідженням. В ній по-новому висвітлюється ряд важливих питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, дається ґрунтовне, багато документоване, марксистське узагальнення боротьби за владу Рад в одному з найважливіших промислових і пролетарських районів нашої країни.

П. І. ВОРОБЕЙ.

К. И. ШАБУН Я. АГРАРНЫЙ ВОПРОС И КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В БЕЛОРУССИИ В РЕВОЛЮЦИИ 1905—1907 гг., Минск, 1962, 450 с.

Являючи собою цілу історичну смугу в житті народів нашої країни, революція 1905—1907 рр.—перша народна революція епохи імперіалізму—збагатила марксизм новим історичним досвідом, сприяла зростанню і зміцненню марксистської революційної партії пролетаріату, була важливим етапом боротьби робітників і селян усіх національностей Росії за своє соціальне і національне визволення. В. І. Ленін надавав виняткового значення глибокому і всебічному вивченню історичного досвіду цієї революції. Виконуючи заповіді великого Леніна, радянські історики вже провели в цьому напрямі значну роботу. Лише за післявоєнні роки в нашій країні видано десятки збірників документів і праць, присвячених цій досить важливій проблемі. Значний вклад у вивчення історії першої російської революції внесли і історики Радянської Білорусії¹. Проте досі в історичній літературі не було спе-

ціального дослідження, присвяченого аграрному питанню і класовій боротьбі в білоруському селі в роки першої російської революції. Тому праця К. І. Шабуні привернула велику увагу як істориків, так і широкого кола радянських читачів. Автор вивчив велику кількість спеціальної літератури, статистичних збірників, археографічних видань, нарисів, мемуарів, періодичної преси, сотні справ ряду фондів центральних і обласних державних та партійних архівів Москви, Ленінграда, Мінська, Гродно та інших міст. Серед них найважливішими є справи з фондів Департаменту поліції, губернаторів, жандармських управлінь, окружних судів та інших відомств і установ, в яких зосереджені важливі документи про розвиток капіталізму в сільському господарстві Білорусії, становище селянства, його боротьбу проти поміщицько-капіталістичного гноблення, роботу більшовицьких органів

¹ Д. А. Дудков. Аб развіцці капіталізму у Беларусі у другой палове XIX і початку XX стагоддзя, Мінск, 1932;

В. В. Чепко. Крестьянское движение в Белоруссии в 1905—1907 гг., «Известия АН БССР», 1956, № 1, та ін.

зацій, спрямовану на створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства, та ін.

Зібраний автором великий і різноманітний матеріал, значна частина якого вперше вводиться у науковий обіг, дозволив йому ґрунтовно і, на нашу думку, в основному вірно висвітлити найважливіші питання теми. В цілому правильним є дослідницький метод, застосований К. І. Шабунею, який не обмежується загальним описом розвитку класової боротьби в білоруському селі, а ґрунтовно простежує її закономірності, розглядає позитивні й негативні фактори, які мали на неї відповідний вплив, визначає найголовніші етапи її розвитку.

Монографія К. І. Шабуні має чітку, добре продуману структуру, яка, на наш погляд, охоплює всі основні аспекти теми. Охарактеризувавши важливість проблеми, що досліджується, стан її розробки, автор правильно підкреслює, що «аграрно-селянське питання в Білорусії в період першої російської революції не одержало скільки-небудь широкого і систематизованого висвітлення» (стор. 15). Цілком слушними є критичні зауваження автора на адресу М. В. Довнар-Запольського, Д. А. Дудкова, В. І. Пічети та деяких інших дослідників, які припустили в своїх працях невірні твердження.

Автор аналізує землеволодіння в Білорусії на початку ХХ ст., висвітлює, з одного боку, складні процеси розвитку буржуазного землеволодіння за рахунок поступового скорочення площі дворянських земель і, з другого боку, нерівномірний розподіл земель між двома протилежними класами дореволюційного білоруського села — поміщиками і селянами, наявність на одному полюсі великих поміщицьких латифундій і на другому — гострого малоземелля основної маси селянського населення.

На основі цінного й цікавого фактичного матеріалу в книзі розкривається розвиток капіталізму в поміщицькому і селянському господарствах, показуються особливості буржуазної еволюції в білоруському селі, зростання застосування машин і вживання найманої праці в поміщицьких і куркульських господарствах, класове розшарування селянства. Автор наводить ряд цікавих таблиць, які вдало доповнюють основний зміст розділів, робить цінні узагальнення і висновки. Позитивною стороною розділів, в яких висвітлюється класова боротьба в білоруському селі напередодні і в період першої російської революції, є те, що в них не лише зписуються окремі, найяскравіші факти селянських виступів, а й дається кількісна характеристика розмаху і форм селянського руху, його наукова періодизація, розкриваються його особливості в різних районах Білорусії.

За спостереженнями автора, найбільш поширеною формою боротьби у біло-

руському селі були масові порубки селянами поміщицьких і державних лісів (більше одної шостої частини загальної кількості заворушень). Далі йшли страйки сільсько-господарських робітників, сутички селян з поліцією й військами, потрапили повісів і сінокосів, зняття з роботи робітників, підпали поміщицьких маєтків тощо.

В книзі чимало свіжих фактів і цінних висновків щодо роботи соціал-демократичних організацій на селі, їх боротьби за створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства; добре показано діяльність селянських комітетів, створених у ході революції. Автор робить ряд важливих узагальнень, які мають значну наукову цінність. Сильною стороною праці є викриття в ній безпідставності різних тверджень буржуазних націоналістів про нібито «єдиний потік» у розвитку білоруської нації, про її «безкласовість» і «безбуржуазність». На яскравих фактах у книзі викривається зрадницька роль білоруської буржуазії та її партій, її змова з царизмом, поміщиками і капіталістами панівної нації. В монографії правильно підкреслюється, що програма білоруських буржуазних націоналістів мала «буржуазно-реформістський характер і відповідала пруському шляху капіталістичного розвитку сільського господарства» (стор. 411).

Книга К. І. Шабуні, яка заслуговує цілком позитивної оцінки, не позбавлена і ряду недоліків. Непропорціонально висвітлюються окремі питання теми. Так, у монографії більш-менш ґрунтовно описані вибори до першої і другої державних дум, тоді як класова боротьба всередині селянства займає лише кілька сторінок книги. Дуже стисло дається огляд літератури і джерел: ряд спеціальних праць, присвячених досліджуваній проблемі, лише перелічується. Недостатньо і неповно аналізуються джерела, особливо архівні.

Недоліком монографії К. І. Шабуні є невизначене розкриття методики підрахування автором кількості селянських виступів. На стор. 18 книги сказано лише, що виступи селян з мішаними формами боротьби ділились за кількістю форм і лічилися роздільно, а також перелічено основні пункти картки обліку заворушень. Правда, автор опублікував спеціальну статтю, присвячену методиці свого дослідження¹. Проте ряд положень цієї статті, як і згадана вище думка автора щодо роздільного обліку виступів селян з мішаними формами боротьби, викликає заперечення. Неприйнятною, на наш погляд, є рекомендація автора щодо обліку кожної форми руху як окремого

¹ Див. К. І. Шабуня. Некоторые питання методики статистыснага даследавання селянскага руху у перыяд революцыі 1905—1907 гадоу, «Весті Академіі навук Беларускай ССР», 1963, № 1.

виступу, оскільки вона веде до штучного поділу одного і того ж виступу селян на кілька частин, що може привести до перебільшення розмаху селянського руху. Не важко зрозуміти, що, застосовуючи таку методику, можна протягом двох-трьох днів в одному селі налічити кілька виступів селян, тоді як насправді в ньому відбулося одне заворушення, але з кількома формами боротьби. На жаль, автор не врахував рекомендацій з цього питання Таллінської і Київської сесій міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії Східної Європи та методичних порад академіка М. М. Дружиніна.

Вимагають уточнення і деякі інші рекомендації автора, зокрема його категоричне заперечення проти терміну «сільськогосподарські страйки». Якщо вимоги страйкарів відображали інтереси як сільськогосподарських робітників, так і широким мас трудового селянства, тоді, на наш погляд, доцільно вживати термін «сільськогосподарський страйк». В тих же випадках, коли документи дають необхідні відомості як про напрям, так і про склад учасників страйку, слід застосувати терміни, пропонувані автором, — «страйк сільськогосподарських робітників», «страйк сільськогосподарських робітників і селян», «страйк селян» (якщо сільськогосподарські робітники в ньому не брали участі).

Викликає заперечення відділення автором від сільськогосподарських страйків фактів зняття з роботи так званих «прийшлих» робітників місцевими селянами. Адже це ті самі страйки, лише з більш активними формами боротьби, які, на нашу думку, слід саме так кваліфікувати й обчислювати. Спірною є рекомендація автора

щодо поділу масових виступів селян, в яких одноразово брали участь десятки сіл, на кількості волостей.

В ряді місць автор, захоплюючись, де-що перебільшує вплив соціал-демократичної пропаганди і агітації на селянський рух, забуваючи, що в цілому він, на жаль, ще був стихійним, розрізненим і неорганізованим. При висвітленні діяльності соціал-демократичних організацій К. І. Шабуня не завжди зазначає, до якої політичної течії вони належали — до більшовицької чи меншовицької.

У книзі недостежно переконливо обгрунтовано взаємозв'язок тих чи інших форм боротьби з особливостями соціально-економічного розвитку окремих районів. Автор нічого не сказав про національно-демократичні вимоги селян: навчання дітей рідною мовою, розвиток національної демократичної літератури тощо. Недостатньо показана в книзі робота організації Селянської спілки, а також ставлення селян до першої і другої Державних дум, їх зв'язок з депутатами-трудівниками, вимоги селян до Думи та деякі інші питання. В монографії зустрічаються і дрібні недоліки.

В цілому ж книга К. І. Шабуні є значним явищем не лише в білоруській, а й у загальносоюзній історіографії аграрного питання і селянських рухів 1905—1907 рр., становить певний вклад у дослідження цієї досить важливої проблеми. Її з великим інтересом прочитають не лише викладачі вузів, студенти, вчителі, партійні і радянські працівники, а й широкі кола радянських читачів.

М. Н. НИКИФОРОВИЧ

О. С. КОМПАНИ. МІСТА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.,
Вид-во АН УРСР, К., 1963, 388 с.

Виникнення і розвиток міст нерозривно зв'язані з процесом суспільного поділу праці, відокремленням промисловості і торгівлі від землеробства. Цей поділ був основою не тільки обміну, що дедалі зростав між містом і селом, а й дальшого соціально-економічного розвитку міста і села. Історія міст перебуває в тісному зв'язку з історією формування внутрішнього ринку. Головна роль у процесі формування єдиного внутрішнього ринку належить містам і їх промисловістю і торгівлею. З цього погляду праця О. С. Компан становить, безперечно, науковий інтерес. Значення її посилюється і недостатнім ще розвитком української радянської урбаністики. Більшість праць радянських істориків обмежувалась висвітленням цехового устрою, правового положення міст. Найменш висвітленою залишилася соціально-економічна історія міст України феодального періоду. Серед радянських істориків ще немає єдиної думки щодо визначення соціально-еко-

номічного змісту «нового періоду», а отже, і часу зародження та розвитку капіталістичних відносин, про що свідчать підсумки дискусії з питань генезису капіталізму¹. Існує також розбіжність думок відносно правомірності поширення лєнінської концепції «нового періоду» на історію України XVII ст. В зв'язку з цим автор монографії розглядає її «лише як початок великої і складної роботи по дослідженню історії українських феодальних міст» (стор. 6).

Насамперед слід відзначити велику документальність монографії О. С. Компан. Автор використала численні архівні матеріали, в тому числі Польської Народної Республіки.

У вступі дається критичний аналіз творів полемістів кінця XVI — початку

¹ «Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР», журн. «Вопросы истории», 1951, № 3, стор. 54—55.

XVII ст., записок іноземців, літописів (міських і козацьких), праць дворянсько-буржуазних істориків, показується криза буржуазної позитивістської та буржуазно-націоналістичної історіографії кінця XIX—початку XX ст. Автор відзначає, що новий, якісно відмінний етап у розвитку історіографії українських міст, як і взагалі історіографії, був зв'язаний із зародженням на Україні марксистської думки. Марксистський метод відкривав небачені перспективи перед урбаністикою: він обумовлював необхідність вивчення феодальних міст як центрів промислової і торговельної діяльності, зв'язував їх історію з історією певних соціально-економічних формацій.

У першому розділі монографії дається загальна характеристика міст України другої половини XVII ст. та їх населення, говориться про чисельність міст, про співвідношення міського і сільського населення. На основі власних підрахунків автор спростовує думку буржуазних учених про слабку населеність України в XVII ст., наводить дані про високий процент міст і міського населення. Середня кількість жителів більшості українських міст коливалась від одної до трьох тисяч. Значна увага в книзі приділена висвітленню соціального та національного складу міського населення України. В соціальному відношенні населення міст в основному поділялось на три соціальні групи: міську аристократію, що захопила в містах керівні позиції, міське посільство і міські низи («городова чернь»). Чимало в містах жило також козацтва, козацької старшини, шляхти та духовенства. В національному відношенні головну масу населення міст становили українці. Однак, чимало в них жило поляків, вірмен, греків, євреїв, татар та інших. Як відзначає автор, в найбільших містах України керівні економічні і політичні позиції перед визвольною війною опинилися в руках заможних міщан-іноземців, насамперед польського походження; міста, розчленовані на окремі національні юрисдикції, не могли становити скільки-небудь значної сили в захисті міських прав перед лицем наступу на них феодалів. Цим пояснюється, що великі міста України не змогли очолити боротьби народних мас проти феодальної роздробленості і національного гноблення.

Другий розділ присвячено висвітленню умов розвитку міст України. Автор окремо розглядає міста України в адміністративно-політичній системі Речі Посполитої і міста Лівобережної України в складі Російської держави. В розділі говориться, що переважна більшість міст Правобережної України належала шляхті, магнатам і духовенству; нерідко міста здавались у заставу, оренду, суборенду. Автор підкреслює, що магдебурзьке право було для українських міст закономірним етапом. Однак польська держава з її системою феодальних надань шляхті сприяла занепаду міської організації, перетворюючи її в ор-

гани влади феодалів. Отже, під кінець XVII ст. на Правобережній Україні в міському самоуправлінні намічались ознаки кризи. Міське населення Лівобережної України, яка перебувала в складі Російської держави, юридично й фактично було в кращих умовах. Міста Лівобережної України не становили власності окремих феодалів, ряд міст користувався магдебурзьким правом. Щодо виборності міських посад, то вони були привілеєм міської верхівки і козацької старшини.

У третьому розділі монографії дана характеристика міст як центрів ремесла й торгівлі. На основі вивчення багатого фактичного матеріалу автор показала різноманітність розвитку ремесла і торгівлі в українському місті другої половини XVII ст. За даними, що їх наводить О. С. Компан, наприкінці XVII—початку XVIII ст. в ремеслі і промислах України існувало близько 300 професій. Значна увага приділена цеховій організації ремесла і ролі цехів у подальшому розвитку продуктивних сил. О. С. Компан відзначає, що «більшість українських цехів виникла в XVI—першій половині XVII століття—тоді, коли на Заході цехи занепадали і їм на зміну приходило вільне виробництво, розчищаючи дорогу мануфактурі» (стор. 184). В зв'язку з цим на Україні старий цеховий лад також не міг зберегтися в недоторканому вигляді, особливо після визвольної війни, коли населення користувалося деякими свободами, завойованими в боях. Цеховий лад підживлявся. Цьому сприяло проникнення з-за кордону на Україну виробів мануфактури. Вони ламали старі навички праці і старі зразки продукції. В процесі виробництва першими вносили вдосконалення позацехові ремісники—партачі. Цехові усті підживляла і широко розвинута ярмаркова торгівля, яка не вкладалася в рамки цехової регламентації. Але в основі порушень цехової організації лежав дальший розвиток продуктивних сил в країні. Автор відзначає, що в окремих галузях ремесла делалі частіше з'являлися «великі майстерні, в яких застосовувались наймана праця і поділ праці в процесі виробництва» (стор. 211).

У XVII ст. в ремеслі спостерігався значний рівень поділу праці. А це, як вірно твердить автор, було не чим іншим, як існуванням масового виробництва на продаж, дальшим кроком якого було виникнення нових форм промисловості капіталістичного характеру. О. С. Компан приходить до висновку, що такими підприємствами на Україні в другій половині XVII ст. була децентралізована (розсіяна) мануфактура в своїй найбільш примітивній формі, яка з часом мала поступитися місцем «централізованої, або спочатку такої, в якій уже більшість окремих процесів виробництва відбувалась в одному місці, під одним дахом» (стор. 257).

Не можна не погодитися з висновком

автора, що промисли «становили незрівняно вищий етап порівняно з сільським домашнім промислом і навіть вищий порівняно з міським ремеслом» (стор. 285). Це були підприємства за своїми масштабами значно більші, ніж ремісничі майстерні, в них нерідко використовувалася найновіша техніка того часу і наймана праця. Промисли, як правило, належали не самим виробникам, а власникам певного капіталу, які експлуатували чужу робочу силу, одержуючи таким чином прибуток на свій капітал. Власниками промислів виступали шляхта, старшина і духовенство, які не були безпосередніми керівниками виробництва. Вони, як правило, здавали їх орендаторам, які переважно походили з міщан, простого козацтва і селян (в рідких випадках). Значну увагу приділяє О. С. Компан розвитку торгівлі в українському місті у XVII ст. Вона приходить до висновку, що «початки зародження капіталізму простежуються в ремеслі, промислах і в торгівлі. В тих умовах цехова ремісничая організація вже не могла задовольнити суспільство» (стор. 365).

Відзначаючи позитивні сторони монографії О. С. Компан, звертаємо увагу на окремі недоліки, які, на нашу думку, мають місце в праці. Автор обмежила рамки дослідження, давши загальну характеристику міст і розглянувши розвиток промисловості і торгівлі. Такі ж важливі питання, як класова боротьба в містах, політична ідеологія городян, ще чекають свого дослідника. В монографії дещо пере-

більшується роль міст у східній Європі у справі централізації країни. Централізація країн на сході Європи відбувалася на феодальній основі, країни східної Європи зберігали аграрний в основному склад, провідною силою в цих процесах був клас землевласників².

Хоч в розділі «Міське ремесло та його організація» О. С. Компан відзначає той факт, що цехові статuti відомі літературі, але, нам здається, необхідно було дати аналіз окремих статутів, щоб чіткіше прослідкувати, які функції виконували цехи, якою мірою цех регламентував виробництво і які зміни відбувалися в ньому. Значне місце у праці відводиться характеристичі використання найманої праці в міському ремеслі і промислах, проте джерела найму майже не розкриваються. Недостатню увагу приділено оренді та її ролі в розвитку виробництва. Більш докладного висвітлення вимагає торгівля, включення України в орбіту загальноросійського ринку. Істотним недоліком книги О. С. Компан є відсутність у ній іменного та географічного покажчиків.

Вказані недоліки не знижують загальної позитивної оцінки праці. Монографія О. С. Компан — результат багаторічної роботи, висновки в ній обгрунтовані великою кількістю фактичних даних. У ній вперше з марксистських позицій дано соціально-економічний аналіз міст України другої половини XVII ст.

Л. Г. МЕЛЬНИК, З. І. МУХІНА

Д. І. МИШКО. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН І АНТИФЕОДАЛЬНІ РУХИ НА УКРАЇНІ В XV—ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.).

Вид-во АН УРСР, К., 1963, 292 с.

Д. І. Мишко присвятив своє дослідження історії українського селянства в XV—першій половині XVI ст., коли складалась українська народність. Спеціальне дослідження на цю тему в радянській історіографії з'являється вперше. Автор використав велику кількість документів як опублікованих, так і архівних. Щоправда, ці документи стосуються головним чином тієї частини українських земель, яка входила до складу Великого князівства Литовського. Використані джерела дали автору можливість ґрунтовно дослідити аграрні відносини і становище селянських мас на Україні в часи Литовської держави. Автор не обмежився загальною характеристикою феодального ладу на Україні. Він показав особливості господарства, аграрних відносин і становище селянства в окремих частинах України. Особливо повно це вдалося йому зробити у відношенні тих земель, що перебували під владою великого литовського князя. Констатація місцевих рис соціально-економічних процесів, що вивчаються в праці, становить безумовне достоїнство дослідження.

Книга Д. І. Мишка складається з вступу, в якому розглядається історіографія проблеми і робиться короткий огляд використаних джерел, і шести розділів. Перший розділ має вступний, довідковий характер. Нам здається, що його можна було б опустити, оскільки висвітлені в ньому питання є загальновідомими. Другий розділ присвячений вивченню поземельних відносин. Тут розглядається феодальне землеволодіння і селянське землекористування. Особливо докладно досліджується дворянське і сяринне господарство і землекористування селян. Ці форми господарства і землекористування мали велике поширення в XV—XVI ст. на Україні, особливо в деяких її місцевостях.

Д. І. Мишко критично переоцінює погляди на сільську общину дореволюційних досліджень, в яких мали місце народницькі і ліберально-буржуазні уявлення про

² Див. Л. В. Черепнин. Образованіе Русского централизованного государства, М., 1960, стор. 8—9.

поземельні відносини в період, що досліджується в монографії.

Центральне місце в книзі займають III і IV розділи, в яких йдеться про наступ класу феодалів на селян, про форми феодальної залежності, висвітлюється процес покріпачення пауперизованих верств селянства, зростання феодальної ренти, ставовище невільників (дворової челяді). Всі ці питання автор розглядає досить ґрунтовно і аргументує свої положення великою кількістю посилань на джерела. Можна заперечити йому в деяких деталях, сперечатися з ним по питанню послідовності розгляду сюжетів, що вивчаються, але основні його положення незаперечні.

У п'ятому розділі рецензованої праці досліджуються сільське ремесло і промисли, які відігравали велику роль у господарському житті українського селянства, особливо починаючи з XV ст. На нашу думку, цей розділ повинен був відкрити монографію, а за змістом — бути значно ширшим. Треба було показати в одному розділі всю господарську діяльність українського селянства, зробивши головним предметом уваги не сільське ремесло і промисли, а землеробство, яке було основою основ української економіки того часу. Про землеробство Д. І. Мишко пише в різних місцях праці, а краще було б сказати в одному місці, щоб підкреслити типове для феодальної епохи панування землеробського побуту і натурального господарства.

Останній (VI-й) розділ монографії присвячений вивченню історії боротьби селянства проти феодально-кріпосницького гніту; написаний він переважно на основі архівних даних, що досі не були у науковому обігу. Такі структура і основний зміст рецензованої праці.

Праця Д. І. Мишка не позбавлена деяких недоліків. Автор розпочинає дослідження з XIV ст., коли литовські феодалі встановили своє панування на значній частині українських земель, роблячи в окремих випадках екскурси в історію древньої Русі (стор. 121, 125 та ін.). Однак ці екскурси не дають загального уявлення про феодалізм українських земель до XIV ст. Тим часом без розв'язання цього питання важко розглядати феодальний

лад XIV—XVI ст. Наприклад, автор зазначає, що на Україні основну масу селянства становили люди, які жили на державних землях. Не можна не погодитися з цим положенням, але тоді виникає питання, коли склалося таке кількісне співвідношення між державними і поміщицькими селянами, було воно впадковане від часів древньої Русі, чи з'явилося результатом тих умов, в яких опинилась Україна в XIII—XIV ст.? На жаль, це питання у праці Д. І. Мишка не тільки не розв'язане, а й не поставлене.

Дещо суперечливо автор характеризує становище «челяді невільної». Він правильно твердить, що в період раннього середньовіччя феодалами використовувались «деякі форми рабовласницької експлуатації трудящих мас», а кріпосне право зберігало риси стародавнього рабства (стор. 166). Однак, слідом за Б. Д. Грековим, Д. І. Мишко бачить у наділленні холопів землею перехід від рабовласництва до кріпосництва. Він забуває, що в таких випадках ще не виникало кріпосництва: земельний наділ та інші засоби виробництва, одержані рабом, треба розглядати як пекулій. Надання рабу пекулія не означало відмову від рабоволодіння, а було засобом вкріплення рабоволодіння. Водночас не можна погодитися з автором, що в XV ст. на Україні «зберігались пережитки патріархального рабства» (стор. 166). Б. Д. Греков знаходив патріархальне рабство у Київській Русі. Насправді ж патріархальне рабство зникло разом з первісно-общинним ладом. Розглядаючи збільшення феодальної ренти, Д. І. Мишко навів великий фактичний матеріал, але не дав загальної лінії розвитку феодального господарства у XV—XVI ст. Тим часом вивчення форм феодальної ренти мусить дати відповідь на це важливе питання¹.

Зазначені недоліки не знижують загального високого рівня, на якому написано монографія Д. І. Мишка. Вона є серйозним самостійним дослідженням і вносить значний вклад у вивчення історії селянства народів Східної Європи. Велике значення книга Д. І. Мишка має для вивчення соціально-економічних передумов формування української народності.

О. П. П'ЯНКОВ

И. М. КРАСНОВ. КЛАССОВАЯ БОРЬБА В США И ДВИЖЕНИЕ ПРОТИВ АНТИСОВЕТСКОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ (1919—1920 гг.),

Соцэргиз, М., 1961, 303 с.

Рецензована книга написана на основі глибокого вивчення праць В. І. Леніна, видатних діячів КППС і Радянського уряду, робітничого і комуністичного руху США. Джерельну базу праці становлять надзвичайно цінні, оригінальні документи з фондів Державного музею революції СРСР у Москві та Центрального держав-

ного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР, серед яких авторіві пощастило знайти звернення Радянського уряду до англійських та американських інтервенціоністських військ,

¹ Див. «Ежегодник по аграрной истории восточной Европы», К., 1962, стор. 560.

підписані В. І. Леніним та Г. В. Чічеріним, маловідомі прокламації, листівки та інші матеріали Комуністичної партії США, «Ліги друзів Радянської Росії», профспілкових та робітничих організацій США за 1918—1920 рр. Більшість з них уперше введено у науковий обіг. Поряд з тим у книзі використане широке коло радянських та американських документальних публікацій, статистичних довідників, матеріалів радянської і американської робітничої та буржуазної преси, а також численні праці радянських та зарубіжних дослідників.

Книга І. М. Краснова переконливо викриває теорії З. Перлмана, Ф. Тафта¹ та інших представників коммонсівсько-вісконсіської школи американських істориків, які намагаються представити піднесення робітничого руху в США 1919—1920 рр. якимсь епізодом чи «психологічним відхиленням» від «нормального» еволюційного розвитку американського робітничого руху.

Підкреслюючи величезний вплив на американський робітничий рух Великої Жовтневої соціалістичної революції і праць В. І. Леніна, автор переконливо показує, що ідейний перехід авангарду робітничого класу США на позиції марксизму-ленінізму здійснювався на основі власного історичного досвіду, набутого в жорсткій боротьбі проти імперіалістичної експлуатації та подолання тред-юніоністських, анархо-синдикалістських помилку і коливань, у боротьбі за створення Комуністичної партії США.

З великим інтересом читаються сторінки, присвячені боротьбі американських трудящих, що розгорнулася в той період, проти імперіалістичної інтервенції в Радянську Росію. Основними формами боротьби американських трудящих під лозунгом «Руки геть від Радянської Росії!» були страйки, демонстрації, мітинги, відмова від участі в інтервенції і навіть формування в Сполучених Штатах спеціальних загонів добровольців для вступу в радянську Червону Армію. Американський робітничий клас надіслав до Радянської Росії кращих своїх представників — Джона Ріда, Луїзу Брайант, Ріса Альберта Вільямса та багатьох інших, які, не шкодуючи сил і навіть життя, пліч-о-пліч з радянським народом боролися за торжество ленінських ідей, за справу Великої Жовтня.

Особливий інтерес для масового читача та істориків становлять включені в книгу Звернення Радянського уряду до американських і англійських робітників і солдатів за підписами В. І. Леніна і Г. В. Чічеріна, зокрема звернення «Навіщо ви прийшли на Україну?». В цьому зверненні в яскравій агітаційній формі глибоко викривається контрреволюційна імперіалістична суть антирадянської інтервенції, дається аналіз внутрішнього і міжнародного становища радянських республік, зокрема Радянської України, викривається мерзенна роль Скоропадського як маріонетки

міжнародного імперіалізму, висловлюється впевненість, що трудящі маси України неминуче «скинуть Скоропадського і встановлять Радянську Республіку».

На жаль, книга І. М. Краснова як наукове дослідження не позбавлена істотних недоліків. Один з них — відсутність огляду джерел та аналізу праць з історії робітничого руху в Сполучених Штатах Америки розглядуваного періоду.

Викликають певні заперечення і хронологічні рамки дослідження. Так, І. М. Краснов вважає за доцільне обмежитися розглядом американського робітничого руху в період його піднесення 1919—1920 рр. С. А. Ованесян² розглядає піднесення американського робітничого руху в 1919—1921 рр. Звичайно, право визначення досліджуваного періоду цілком належить авторові, особливо в разі, коли треба довести чи уточнити хронологічні рамки того чи іншого історичного процесу. Проте в даному випадку ця розбіжність здається невмотивованою. А вже в радянській і зарубіжній марксистській літературі встановлено, що революційне піднесення в Сполучених Штатах Америки визначається 1918—1923 рр. Цілком природно, що І. М. Краснов, розглядаючи частину проблеми, обмежує себе 1920 р. Але починати розгляд теми необхідно не з 1919, а з 1918 р. Тим більше, що американська інтервенція проти Радянської Росії і боротьба робітничого класу проти цієї інтервенції визначаються 1918—1920 рр.

До числа недоліків необхідно віднести також наявність повторень, особливо при висвітленні впливу Жовтневої революції на піднесення світового робітничого руху, ряду нечітких формулювань, надмірної деталізації у викладі деяких питань і т. п.

Проте, незважаючи на зазначені недоліки, книга І. М. Краснова з необхідною повнотою і силою викриває міф про неомовби особливий шлях розвитку американського капіталізму, про країну «класового співробітництва», про те, що Сполучені Штати Америки нібито були остеронь революційної бурі, що охопила під впливом Великого Жовтня капіталістичний світ. Автор рецензованої праці доводить, що хоча боротьба американського робітничого класу в той період і не досягла такої гостроти, як у деяких європейських країнах, разом з тим американський пролетаріат своєю наполегливою боротьбою проти імперіалістичного гноблення та антирадянської інтервенції, за мир і дружбу між американським і радянським народами довів, що його все зростаюча організованість та сила і надалі будуть спрямовані на боротьбу проти реакції, за мир, свободу, соціалізм.

О. А. МАКАРЕНКО

¹ С. Ованесян. Подъем рабочего движения в США в 1919—1921 гг., М., 1961.

ІІІ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС З ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

2—4 вересня 1963 р. у м. Карлові Варн (Чехословаччина) відбувся ІІІ Міжнародний конгрес з історії руху Опору в окупованих фашистською Німеччиною та її союзниками країнах Європи.

В конгресі взяли участь представники 22 країн — Радянського Союзу, Чехословаччини, Польщі, Югославії, Румунії, Болгарії, НДР, Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Італії, Греції та ін. З неєвропейських країн на конгресі були представлені США та Ізраїль. Всього в роботі конгресу брало участь понад чотиріста істориків, юристів, економістів, журналістів, з яких половина прибула до Чехословаччини за кордону.

Робота конгресу провадилася по секціях. Працювало три секції: політична, економічна та фашистського терору. На першій, політичній, секції було представлено та обговорено понад 15 доповідей і відомлень. Не всі вони були рівноцінними. Найбільш ґрунтовними дослідженнями виявилися наукові доповіді істориків Радянського Союзу, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії, Італії, Франції та Австрії.

Організатором конгресу виступала Міжнародна федерація учасників руху Опору, членом якої є Радянський Союз в цілому, крім радянські республіки, навіть Україна й Білорусія, в яких партизанський рух в роки війни набув найширшого розмаху, в цій організації ще й досі безпосередньо не репрезентовані. Тому в усіх секціях було представлено по одній спільній радянській доповіді. Вони склалися з трьох розділів: загального, підготовлено московськими науковцями, українського та білоруського. По суті кожен з розділів зв'язався з собою закінчену наукову доповідь.

Спільна радянська доповідь «Політика німецько-фашистських окупантів на загарбаних територіях СРСР у 1941—1944 рр.» була представлена на ранковому засіданні політичної секції конгресу 3 вересня. Перший її розділ — «Загальні питання німецько-фашистської окупаційної політики» — озробив професор Є. А. Болтін з участю Д. Ф. Заставенка, В. І. Грушка, О. Зверева та В. Р. Томіна (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК

КПРС). Другий розділ — «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» — написали Ф. П. Шевченко та В. С. Коваль (Інститут історії АН УРСР). Автор третього розділу — «Німецько-фашистський окупаційний режим в Білорусії» — професор І. С. Кравченко (Інститут історії АН БРСР). Побудована на основі дослідження великої кількості нових документальних джерел, радянська доповідь викликала загальний інтерес учасників конгресу.

Крім основної доповіді, радянські історики — члени першої секції — виступили також з рядом наукових повідомлень. О. Я. Недорезов (Москва) присвятив своє повідомлення гітлерівським планам винищення слов'янських народів. Д. Ф. Заставенко спинився на фашистській окупаційній політиці у прибалтійських радянських республіках. В. С. Коваль висвітлив питання про політичну кризу окупаційного режиму на Україні та її вплив на погіршення загального воєнно-політичного становища фашистської Німеччини в ході війни.

На засіданнях економічної секції висвітлювалися питання про пограбування фашистською Німеччиною окупованих нею країн. У доповіді професора Д. Ф. Вірника та А. В. Бондаревського (Інститут економіки АН УРСР) було наведено багато нових узагальнюючих цифрових даних про розграбування народного господарства України гітлерівцями.

Головуючий відзначив насиченість доповідей радянських учених, зокрема про пограбування Української РСР, новими важливими фактами й цифровими даними. За цими даними, німецько-фашистськими загарбниками за роки окупації України було знищено 16150 промислових підприємств, на яких працювало 2,3 млн. робітників, знищено і вивезено 81,6 тис. металорізальних верстатів, зруйновано 1916 залізничних станцій, 14 тис. поштово-телеграфних установ, 18 тис. лікувальних установ, 32 930 шкіл, технікумів та інших учбових закладів, 19,2 тис. бібліотек, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС. Гітлерівці вивезли 56 128 тракторів, 24 128 комбайнів, 7594 тис. голів великої рогатої худоби,

331 тис. коней, 9333 тис. голів свиней, 7317 тис. овець і кіз.

Велике враження на учасників конгресу справила підготовлена І. М. Рознатовським та О. І. Ганусцем (Сектор держави і права АН УРСР) доповідь про національний терор та беззаконня на окупованій території УРСР, представлена на третій секції. Зал завмер, слухаючи про страшну трагедію Бабиного Яру, а також українського села Козари, де 11—12 березня 1943 р. було знищено все населення — 4268 чоловік, та про інші нечувані злочини, вчинені гітлерівцями на Україні.

Конгрес проходив у спокійній, суто діловій обстановці. Слід відзначити добру роботу секретаріату, завдяки якій конгрес працював зладжено й чітко. Всі доповіді, одержані секретаріатом конгресу задалегідь, були розмножені ним у перекладах російською, чеською, англійською та французькою мовами. Під час засідань здійснювався синхронний переклад усіх виступів на ці мови. Тексти доповідей роз-

давалися, і автори у своїх виступах лише стисло викладали їх зміст. Це дало змогу приділити більше часу обговоренню доповідей та провести весь конгрес у стислі строки.

III Міжнародний конгрес з історії руху Опору став значною подією наукового і культурного життя. Він відразу перетворився на суд над агресивною політикою фашистської Німеччини. Нечувані лиха і страждання, що їх заподіяв європейським народам кривавий німецький імперіалізм в ході розв'язаної ним другої світової війни, 55 млн. людських жертв фашизму не можна стерти з пам'яті народів. Викриваючи страхітливі злочини імперіалістичної політики фашистських агресорів, історики роблять важливий вклад у справу боротьби проти нової війни, за мир у всьому світі.

В. С. КОВАЛЬ,

А. В. БОНДАРЕВСЬКИЙ,

В. В. КУЗЬМЕНКО

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ

11 вересня 1963 р. в Інституті історії партії ЦК КП України відбувся урочистий збір співробітників інституту з участю старих більшовиків, присвячений 75-річчю з дня народження визначного діяча Комуністичної партії та Радянської держави В. П. Затонського.

Вшанувати пам'ять Володимира Петровича прийшли працівники ЦК КП України, Міністерства освіти УРСР, Інституту історії Академії наук УРСР, Київського філіалу музею В. І. Леніна, Вищої партійної школи при ЦК КП України, Київського державного ордену Леніна університету ім. Т. Г. Шевченка, Архівного управління УРСР, представники преси та ін. У складі президії урочистих зборів були Д. В. Затонський (син) та Н. В. Рапп (дочка Затонського).

Збори відкрив вступним словом заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України кандидат історичних наук М. Р. Доній. Доповідь «В. П. Затонський — визначний діяч Комуністичної партії та Радянської держави» зробила кандидат історичних наук У. І. Рядніна. Вона відзначила, що полум'яний революціонер, видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, академік Академії наук УРСР (з червня 1929 р.) В. П. Затонський все своє життя присвятив служінню народowi, боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму. Доповідач докладно розповіла про багатогранну діяльність Володимира Петровича в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, в період утворення, зміцнення Радянської

влади та громадянської війни на Україні, у відбудовний період і в роки соціалістичного будівництва. В доповіді була висвітлена величезна діяльність, яку проводив В. П. Затонський у різний час як голова Укоопспілки, Народний комісар освіти, член Реввійськради Українського військового округу, Секретар ЦК КП(б)У, Голова ЦКК КП(б)У, Голова хімізації УРСР, директор Інституту радянського будівництва та ін. В. П. Затонський був членом Політбюро ЦК КП(б)У в 1925—1927 і 1933—1937 рр., членом Президії ЦВК і ВУЦВК усіх скликань. І куди б не посилали Володимира Петровича партія, він залишався справжнім лєнінцем.

Про свої зустрічі та спільну роботу з В. П. Затонським розповіли старі більшовики і колишні працівники ЦКК КП(б)У та Народного комісаріату освіти УРСР. Член КПРС з 1917 р. В. М. Федоров розповів про зустрічі з В. П. Затонським під час роботи і з'їзду КП(б)У, де Володимир Петрович твердо проводив лєнінську лінію на створення справді більшовицької партії, та про зустрічі в роки громадянської війни на Поділлі. Колишній працівник апарату ЦКК КП(б)У, член КПРС з 1917 р. Я. Н. Андрухін — головний редактор Київської кіностудії ім. Довженка, колишній працівник ЦК ЛКСМУ Т. О. Медведєв у своїх виступах вказували на лєнінський стиль роботи В. П. Затонського, на його простоту і людяність партійну принципиовість. Про спільну роботу з В. П. Затонським у Наркоматі освіти України розповіли в своїх виступах член КПРС з 1919 р. І. К. Матусевич і

тра В. Я. Чубаря, член КПРС з 20 р. І. Я. Желебенко. Вони відзначили соку культуру В. П. Затонського, його збічну обізнаність з роботою Наркомату зітти, величезне піклування, яке він виявляв про підростаюче покоління, про ови життя і праці вчителів. З спогада-

ми про В. П. Затонського виступив також письменник П. С. Ходченко.

Бібліотека Інституту історії партії ЦК КП України влаштувала виставку, присвячену 75-річчю з дня народження В. П. Затонського.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА.

ЗБОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ 75-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Е. І. КВІРІНГА

1 (13) вересня 1963 р. минуло 75 ро- з дня народження Е. І. Квірінга — од- го з видатних діячів Комуністичної пар- ті Радянської держави. Цій даті були присвячені урочисті збори співробітників Інституту історії партії ЦК КП України — тіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У зборах взяли участь старі більшовики, співробітники Інституту еко- міки та Інституту історії АН УРСР, Ви- ші партійної школи при ЦК КП України, ржполітвидаву УРСР, представники укових закладів міста. Для участі в зрах були запрошені син, дочка і онука Е. І. Квірінга. Всього було присутніх по- д 100 чоловік.

Збори відкрив короткою промовою ди- стор Інституту доктор філософських ук І. Д. Назаренко.

З доповіддю «Видатний діяч Комуні- стичної партії і Радянської держави» висту- в старший науковий співробітник Інсти- ту кандидат історичних наук П. П. Ба- ниський. Доповідач докладно висвіт- в життя і діяльність Е. І. Квірінга, йкого боря за робітничу справу, вихо- ного лєнінської партією, який пройшов вору школу класової боротьби. Е. І. Кві- рінг був делегатом I з'їзду КП(б)У, очо- вав Комуністичну партію України в пе- ред громадянської війни і відбудови на- дного господарства.

Діяльність Е. І. Квірінга як вченого- ономіста висвітлив у своєму виступі на- увий співробітник Інституту економіки АН РСР кандидат економічних наук Ф. Дробнохот, який підкреслив заслу-

ги Е. І. Квірінга в розвитку економічної науки в СРСР.

Із спогадами про Е. І. Квірінга висту- пили старі більшовики. Член КПРС з 1917 р., учасник I з'їзду КП(б)У І. М. За- харченко розповів про роботу Е. І. Квірінга як керівника Катеринослав- ської більшовицької організації, про його участь у роботі I з'їзду КП(б)У. Член КПРС з 1914 р. П. А. Єгоров присвятив свій виступ роботі Е. І. Квірінга на посту секретаря Донецького губкому КП(б)У у 1921—1922 рр. Яскравий образ полум'яно- го більшовика, невтомного пропагандиста, талановитого вихователя молоді відтворив у своєму виступі доктор історичних наук М. А. Рубач.

Член КПРС з 1917 р. С. С. Степа- нов висвітлив роль Е. І. Квірінга як ор- ганізатора Червоної Гвардії і Червоної Ар- мії. Про непримиренну боротьбу Е. І. Кві- рінга проти троцькізму розповідав у сво- єму виступі член КПРС з 1917 року Й. Л. Яковенко. Член КПРС з 1906 ро- ку Т. С. Вишневська говорила про Е. І. Квірінга як про вірного лєнінця, чу- дову людину, талановитого організатора мас.

Своїми спогадами про батька з прису- німи поділився Віктор Емануїло- вич Квірінг. Він з любов'ю говорив про батька як про старшого товариша, вмі- лого вихователя, доброго радника, щиро- й чесну людину.

Учасники зборів внесли пропозицію про розробку додаткових заходів по увічнен- ню пам'яті Е. І. Квірінга.

Д. С. ЩЕДРИНА

НАУКОВА СЕСІЯ В БАКУ

17—20 вересня 1963 р. в Баку відбу- я наукова сесія, присвячена 60-річчю I з'їзду РСДРП і загальних страйків у Баку та на півдні Росії влітку 1903 р. Сесія була організована Інститутом історії Азербайджанської РСР та Інститутом історії партії ЦК КП Азербайджану — тіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В її роботі поряд з ораторами Азербайджану взяли участь

вчені Москви, Києва, Ростова-на-Дону, Тбілісі, Єревана, Ленінакана, Ашхабада, Махачкалі. На сесії були присутні старі більшовики — учасники революційного ру- ху в Азербайджані, наукові працівники, викладачі вузів, студенти, пропагандисти й численні представники інтелігенції.

Сесію відкрив віце-президент АН Аз. РСР М. А. Дадаш-Заде. Потім голо- вуючий академік І. І. Мінц (Москва)

після короткого привітального слова, в якому він вказав на найважливіше завдання радянських істориків, що випливає з рішень червеного Пленуму ЦК КПРС (1963 р.), надав слово промовцям.

Доповідь на тему: «60-річчя II з'їзду РСДРП» зробив заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС професор Д. М. Кукін (Москва). Охарактеризувавши історичну обстановку в Росії періоду боротьби за скликання II з'їзду партії, доповідач докладно спинився на подіях, пов'язаних з його підготовкою та проведенням, на ролі В. І. Леніна в боротьбі за створення партії нового типу.

Ряд виступів було присвячено діяльності партійних організацій на місцях у боротьбі за скликання II з'їзду РСДРП. Це доповіді кандидата історичних наук М. С. Іскандерова (Баку) «Бакінська організація РСДРП в період створення марксистської партії в Росії», професора Г. Б. Гарібджанян (Ленінакан) «Листування та зустрічі В. І. Леніна з кавказькими ленінцями в період II з'їзду РСДРП», кандидата історичних наук Н. Б. Махарадзе (Тбілісі) «II з'їзд РСДРП і ленінсько-іскрівські організації Грузії» та кандидата історичних наук А. І. Васильєва (Ростов-на-Дону) «Роль Донського комітету РСДРП в підготовці II з'їзду партії». Про роль ленінської «Искры» у створенні партії нового типу та її вплив на розвиток революційного руху в країні говорилося в доповідях кандидатів історичних наук К. Н. Тарновського (Москва) «Російська організація «Искры» та Г. М. Деренковського (Москва) «Ленінська «Искра» й селянський рух».

Однією з головних на сесії була доповідь професора А. Л. Сидорова (Москва) «Переміщення центру революційного руху в Росію». В своїй доповіді «Про спадкоємність фабрично-заводської праці в Росії в кінці XIX — початку XX ст.» професор Л. М. Іванов (Москва) торкнувся важливого питання про власне

відтворення робочої сили з лав пролетарських кадрів у процесі розвитку капіталістичного виробництва.

Доповідь «Загальний страйк у Баку і липні 1903 р.» — початок літніх страйків! Закавказзі й на півдні Росії» зробив професор А. Н. Гулієв (Баку). З цікавими доповідями, що висвітлюють історію страйкового руху на Україні та в Грузії влітку 1903 р., виступили професор Ф. Є. Лосі (Київ) — «Страйки на Україні влітку 1903 р.» та А. Я. Кіквідзе (Тбілісі) — «Липневі дні 1903 р. в промислових центрах Грузії». Повідомлення на тему «Ді питання про ставлення Бакінського комітету РСДРП до виборів фабричних старост влітку 1903 р.» зробив кандидат історичних наук Д. Д. Гаджинський (Баку). Докладному огляду архівних джерел про липневий страйк бакінських робітників присвятила свою доповідь «Загальний страйк у Баку влітку 1907 р.: документальні матеріали ЦДІА Аз. РСР» начальник ЦДІА Аз. РСР Ш. Г. Рзаєва (Баку).

На сесії було також заслухано доповіді професора А. А. Рослякова (Ашбад), «Роль Бакінського комітету РСДРП у створенні перших парторганізацій в (середній Азії (1903—1904 рр.))» та кандидата історичних наук С. М. Алієва (Москва) «Деякі факти про зв'язки Бакінської організації РСДРП з іранським революційним рухом напередодні та в роки першої російської революції».

Товариші І. І. Мінц, А. Л. Сидоров, А. І. Васильєв, І. В. Стригнов, А. С. Гаджинський, Л. М. Іванов і інші учасники сесії, що виступили потім у дебатах, відзначили її важливе політичне і наукове значення й висловили цілряд думок щодо обговорюваних на сесії питань.

Робота сесії закінчилася прийняттям резолюції, в якій, поряд з іншими рекомендаціями, було ухвалено рішення про надання Академією наук Аз. РСР спеціального збірника за матеріалами сесії.

Д. Д. ГАДЖИНСЬКИЙ

КИЇВСЬКОМУ МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА — 25 РОКІВ

У 1936 р. ЦК КПРС прийняв постанову про створення філіалу Центрального музею В. І. Леніна в Києві, а 29 серпня 1938 р. в урочистій обстановці музей було відкрито для відвідування. З нагоди 25-річного ювілею в серпні 1963 р. у конференц-залі музею відбулись урочисті збори колективу філіалу спільно з представниками громадськості столиці України. Доповідь зробив директор музею А. І. Горобей. На зборах також виступили секретар Київського промислового обкому КП України О. П. Ботвин, завідувач відділом Центрального музею В. І. Лені-

на А. П. Максимов, пропагандист Ф. М. Козинцев, наладчик заводу муніципальної праці «Точелектроприл» Б. Г. Марголін, військовослужбовець М. Н. Рудаков, ректор Київського літехнічного інституту О. С. Плигун, старий комуніст О. П. Пирогов, центральний Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка Ф. П. Осипенко.

Доповідач і ті, хто виступав, відзначили, що створення музею В. І. Леніна в Києві було знаменним подією в ідейно-життєвій українського народу. Комуністи

партія України одержала чудову скарбницю ленінської спадщини, могутній засіб пропаганди безсмертного і всепермагаючого вчення марксизму-ленінізму, політики нашої партії, дійовий засіб комуністичного виховання трудящих.

У 17 залах музею розміщено близько семи тисяч експонатів — фотокопії рукописів великого вождя, оригінали більшовицьких газет, листівок та плакатів, перші видання творів Ілліча, його особисті документи і речі, протоколи з'їздів, конференцій, пленумів, нарад партії. Тут же — твори радянських майстрів живопису та скульптури, які відтворюють незабутній образ вождя.

У залах представлено понад 500 документів, що розповідають про зв'язок Леніна з більшовиками України, про історичну роль Володимира Ілліча у створенні Компартії України, в утворенні та зміцненні Української РСР, про палку любов трудящих України до великого вождя. Тут, зокрема, є цікаві ленінські документи про вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, спеціальні розділи про перебування сім'ї Ульянових у Києві, про I і II з'їзди КП України та багато матеріалів про торжество ленінських ідей. Експозиція музею весь час збагачується. Вона відповідає конкретним завданням, які розв'язує Комуністична партія і радянський народ на сучасному етапі.

Різноманітні форми роботи музею: лек-

ції-екскурсії, доповіді, лекторії, групові та індивідуальні консультації, семінарські заняття з пропагандистами і студентами, виступи старих комуністів, які зустрічалися з Леніним, тощо. Пропагандистська діяльність працівників музею не обмежується стінами музею. Вони читають лекції про Леніна з пересувною виставкою у віддалених районах республіки — на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, школах.

Музей В. І. Леніна в Києві — це не тільки пропагандистська установа. Його працівники ведуть і науково-дослідну роботу, виступають із статтями в журналах та газетах, працюють в архівах, підтримують тісний зв'язок з багатьма науковими установами нашої країни і за рубежом. Тільки за останні п'ять років працівники музею створили 8 книжок, написали 325 статей, видали «Наукові записки», путівник по музею, фотонарис про музей п'ятьма мовами.

В залах музею завжди багатолюдно. З дня його відкриття тут побувало близько 6 млн. чоловік, проведено з відвідувачами понад 100 тис. лекцій.

Здійснюючи рішення червеного (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС та липневого Пленуму ЦК КП України, колектив Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна ще наполегливіше працює над тим, щоб музей і далі був справжнім вогнищем виховання трудящих у душі комунізму.

Ш. І. ЛЕВІТ.

ЗУСТРІЧ УЧНІВ З Г. Я. ЛОЗГАЧОВИМ-ЄЛІЗАРОВИМ

Визначною подією в житті колективу Лебединської середньої школи № 1 Сумської області була хвилююча зустріч з автором відомої книги «Незабутнє» Г. Я. Лозгачовим-Єлізаровим — названим сином старшої сестри В. І. Леніна — Ганни Іллівич. 19 травня 1963 р. Георгій Якович прибув із Саратова до Лебединського районного Будинку культури, де зібралось понад 500 вчителів та учнів. З затамованим подихом слухали вони яскраву розповідь Г. Я. Лозгачова-Єлізарова, якому пощастило довгі роки жити в сім'ї Ульянових, бачити Леніна в робочому кабінеті, вдома, на засіданнях, зборах, торжествах. В уяві всіх постає світлий образ вождя. За допущенням ради піонерської дружини учні зв'язують Георгію Яковичу піонерський

галстук, підносять букети квітів, вручають подарунок — твори великого українського поета Т. Г. Шевченка. Георгій Якович побатьківськи цілує дітей, передає шкільному Ленінському музею книги «Ілля Миколайович Ульянов», «Заради життя на землі!» (про героїв-саратовців) і набір листівок з видами його рідного міста.

Г. Я. Лозгачов-Єлізаров виступав також перед студентами училищ, радянсько-партійним активом м. Лебедина, відвідав учнів М. Висторпської восьмьрічної школи та студентів сільськогосподарського технікуму. Всі присутні від щирого серця дякували Георгію Яковичу за приїзд і виступи з спогадами про незабутнього В. І. Леніна, ім'я якого житиме у віках.

М. В. КУЗЬМЕНКО.

НАЗУСТРІЧ 400-РІЧНОМУ ЮВІЛЕЮ ВІТЧИЗНЯНОГО КНИГОДРУКУВАННЯ

На початку 1964 р. вся наша країна відзначатиме 400-річний ювілей російсько-ю книгодрукування. З метою підготовки до свята Державна публічна бібліотека

Академії наук УРСР 10 червня 1963 р. провела наукову конференцію по обговоренню серії збірників «Книга. Исследования и материалы» (Москва), на якій були

розглянуті питання розвитку книгознавчої думки в республіці. На конференції підкреслювалося, що у світлі нової Програми КПРС книгознавство, як одна з важливих ділянок наукової роботи в галузі культурного будівництва, набуває великого значення і що воно незаслужено було заперечене в роки культу особи.

У роботі конференції взяли участь 127 чоловік, серед них — наукові співробітники Інститутів історії, літератури, мистецтвознавства АН УРСР, викладачі вузів, працівники бібліотек, книговидавництв, книготоргівлі. Виступило 18 провідних діячів книгознавства з Москви, Києва, Львова, Харкова, які говорили про всебічний розвиток книгознавства та історії книги на Україні. Змістовний виступ члена-кореспондента АН СРСР О. О. Сидорова (Москва) був присвячений підготовці СРСР до святкування 400-річчя російського книгодрукування як свята всіх народів Радянського Союзу. Директор Державної публічної бібліотеки АН УРСР В. С. Донічак висвітлює роль книги в умовах побудови комуністичного суспільства.

Доктор філологічних наук О. І. Дей і кандидат історичних наук О. В. Молодчиков поставили питання про дослідження процесу розвитку видавничої справи і книги, як важливих факторів культурного виховання будівників комуністичного суспільства. Член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов обґрунтував необхідність створення на Україні для потреб наукової та культурно-освітньої роботи Музею української книги.

Розгорнута постановою конференції закликала до поширення наукового дослідження книговидавничої справи і значення книги у будівництві комуністичного суспільства. Було також підкреслено роль збірників «Книга...» в розвитку книгознавчої думки в країні, зокрема в Українській РСР.

За постановою бюро Секції суспільних наук АН УРСР від 9 травня 1963 р. Державна публічна бібліотека АН УРСР готує наукову сесію з участю провідних учасників книгознавців республіки, яка буде присвячена 400-річчю російського книгодрукування.

О. В. МОЛОДЧИКОВ

ПО ІСТОРИЧНИХ МІСЦЯХ БОЙОВОЇ СЛАВИ

У вересні 1953 р. група ветеранів війни, генералів і офіцерів запасу за завданням Військово-наукового товариства при Київському окружному будинку офіцерів, Республіканського комітету ДТСААФ і товариства «Знання» виїздили на місяця бойової слави, звідки в період Великої Вітчизняної війни Радянська армія розгорнула бойові дії за форсування Дніпра, за визволення столиці нашої республіки — Києва від німецько-фашистських окупантів.

Серед учасників поїздки були генерал-лейтенанти І. І. Петров, К. П. Кулик, Герой Радянського Союзу К. В. Свиридов, І. С. Пузіков, генерал-майори Герой Радянського Союзу Т. Ф. Уманський, О. Л. Кронік, генерал-майор артилерії Д. М. Краснокуцький, полковники К. В. Маковей, Д. А. Мишта та ін. Вони побували в Переяславі-Хмельницькому, в селах В'юнці, Григорівці, в районі колишнього Букринського плацдарму та ін., зустрічалися з колгоспниками, робітниками, з колишніми воїнами

і партизанами, розповідали про героїчні ратні подвиги радянського народу в 1941—1945 рр.

В хвилюючій, урочистій обстановці відбувся вечір бойової слави в Переяславі-Хмельницькому Будинку культури, на якому зустрілися генерали і офіцери, що відвідали місяця боїв, з населенням міста. Після розповідей ветеранів війни про окремі епізоди легендарного героїзму воїнів усіх родів військ виступили учасники форсування Дніпра — місцевий робітник тов. Старостін, директор школи тов. Славковий та ін.

Наприкінці поїздки славні воєначальники відвідали величну споруду Київської ГЕС, що швидко зростає на місцях колишніх запеклих боїв і становитиме невмирущий пам'ятник воїнам-героям, які віддали своє світле життя за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

П. А. ГАВРЮК,
підполковник запасу

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ
В 1963 р.

СТАТТІ	№ журналу
Важлива віха на шляху до комунізму	6
Розум, честь і совість нашої епохи	4
Бондар А. Г.— Перші підсумки викладання суспільствознавства в школах	5
Волянюк М. М. (<i>Львів</i>) — Зв'язки російської соціал-демократії з прогресивними діячами Галичини (1894—1904 рр.)	3
Горбунова М. І.— Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП	3
Горобей А. І.— В. І. Ленін про контроль і перевірку викопання	2
Грушецький І. С. (<i>Львів</i>) — Перші радянські фірми	1
Гуржій І. О.— Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60—90-і роки XIX ст.)	5
Дрозденко В. І.— Перебудова партійного керівництва промисловістю — в дії	3
Касименко О. К.— За нові успіхи українських істориків	2
Коломійченко І. І.— Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України	1
Королівський С. М. (<i>Харків</i>) — Надзвичайне посольство Радянської України до РСФСР у квітні 1918 р.	5
Лещенко М. Н., Сарбей В. Г.— Питання історії нашої батьківщини в працях Ф. Енгельса	6
Любченко Г. А.— Журнали «Мысль» і «Просвещение» та їх поширення на Україні	2
Макаренко О. А.— В. І. Ленін і рух солідарності зарубіжного пролетаріату з Радянською країною (1921—1923 рр.)	4
Михайлюк О. Г. (<i>Луцьк</i>) — Діяльність більшовиків України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства (1907—1910 рр.)	5
Олійник Л. В.— З історії російсько-українських і польських відносин (1660—1665 рр.)	2
Петров В. П.— Давні слов'яни та їх походження	4
Рибалка І. К. (<i>Харків</i>) — Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади (кінець 1918 — початок 1919 р.)	2
Рубач М. А.— Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції	5
Слюдікова Т. Б.— Обговорення та поширення на Україні першої Програми партії	3
Тронько П. Т.— До написання історії міст і сіл Радянської України	2
Швидак О. М. (<i>Луцьк</i>) — Партійні організації України в боротьбі за дієвість науково-атеїстичної пропаганди — в період між XX і XXII з'їздами КПРС	6
Шостак П. В.— Роль політвідділів МТС у зміцненні колгоспного ладу на Україні (1933—1934 рр.)	6
Щербак В. М. (<i>Москва</i>) — Форми агітаційно-пропагандистської роботи Комуністичної партії (жовтень 1917 — березень 1919 рр.)	3
Юрченко О. Т.— В. І. Ленін про виникнення і основні етапи розвитку і будівництва революційно-марксистської робітничої партії в Росії	4

До 100-річчя польського повстання

Барабой А. З.— Історичне значення повстання 1863—1864 рр.	1
Павелко В. У.— Участь українців у повстанні	1

ПОВІДОМЛЕННЯ

Бабко Ю. В.— З історії боротьби комуністів України за зміцнення обороноздатності СРСР (1933—1937 рр.)	1
Белінська О. Ф.— Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921—1925 рр.)	4
Беренштейн Л. Ю., Шульга І. В.— Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства в 1953—1963 рр.	5

Варгатюк П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>) — Боротьба соціал-демократичних організацій України за скликання I з'їзду РСДРП (дс 65-річчя I з'їзду РСДРП)	2
Голодняк О. Т., Морозов М. Б. — Про застосування кібернетики при вивченні питань історії	4
Гур'янов П. Д. — Червоне козацтво в боротьбі за Радянську владу на Україні (січень 1918 — травень 1919 рр.)	2
Жужундає О. Г. (<i>Тбілісі</i>) — З історії класової боротьби в Київській Русі кінця XI ст.	6
Замковий П. В. — Більшовики України — організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р.	5
Зибіна Г. Г. — До питання створення агресивного воєнного блоку на Близькому та Середньому Сході	1
Кожукало І. П. — Ідеологічна робота сільських партійних організацій Української РСР (1953—1958 рр.)	3
Косолапов В. В. — Факти та їх роль в історичному дослідженні	2
Литвиненко О. І. — Революція 1952 р. і аграрна реформа в Болівії	4
Мельник С. М. (<i>Москва</i>) — Зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва	3
Мишко Д. І. — Про розвиток міського ремесла на Україні в XV — першій половині XVI ст.	3
Пархомчук С. М. — З історії антифашистської боротьби румунського народу під час другої світової війни	3
Петренко В. С. — Зростання освітнього рівня колгоспного селянства України (1958—1961 рр.)	2
Плисюк В. П. (<i>Львів</i>), Талан Є. П. — Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства	1
Романцов В. О. — Рух винахідників та раціоналізаторів у Донбасі в 1958—1961 р.	3
Садовін М. В. — Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників	5
Степаненко Т. Н. — Роль Організаційного Комітету по скликанню II з'їзду РСДРП	4
Столяренко В. П., Сас І. Х. — Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947—1950 рр.)	5
Тимченко Ж. П. — Трудячі жінки Києва у боротьбі за владу Рад	6
Трищенко В. С. — З досвіду організації масового контролю місцевими органами ЦКК КП(б)У — РСІ УРСР (1926—1929 рр.)	2
Філіпенко Д. М. — Радянсько-турецькі відносини (1920—1922 рр.)	3
Фрейліхер Д. Я. (<i>Харків</i>) — З історії руху прогресивних сил Франції на захист Радянської Росії в 1920 р.	6
Шевченко Л. А. — Участь громадськості України в розвитку шкільної освіти (1959—1961 рр.)	5
Янюк А. О. — Зростання сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.)	1

До історії зв'язків слов'янських народів

Борис В. О. (<i>Львів</i>) — З історії міжслов'янських зв'язків в 30-х і на початку 40-х років XIX ст.	4
Грозієнчик Й. (<i>Чехословаччина</i>) — До питання про єдність слов'янських народів у боротьбі проти фашизму	4
Калениченко П. М. — Революціонізуюча діяльність польських трудящих, що повернулися з Країни Рад (1918 р.)	4
Семенчук М. Д. — З інтернаціоналістичних традицій комуністичної преси Чехословаччини	4
Сохань П. С. — Георгій Димитров і Україна	4
Христов Х. (<i>Болгарія</i>) — Деякі питання культурних зв'язків південнослов'янських країн та України до 70-х років XIX ст.	4
Шлепаков А. М. — Солідарність слов'ян Америки з радянським народом в роки Вітчизняної війни	4

З історії дружби і співробітництва народів СРСР

Кравчук М. І., Ширязданов Ш. Х. (<i>Фрунзе</i>) — Співробітництво народів СРСР у розвитку промисловості Киргизії (1941—1945 рр.)	6
Лемещук М. М. (<i>Брест</i>) — Участь українців в обороні Брестської фортеці	6
Фініков В. Ф. (<i>Чернівці</i>) — Діяльність КП України по поданню допомоги кадрами цілиним районам Казахської РСР (1954—1956 рр.)	6
Чирко В. А. — Створення і діяльність Українського відділу Наркомнацу (1918—1919 рр.)	6

Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу

Коваль М. В.—Співробітництво діячів науки і культури Радянської України та інших республік СРСР під час війни	3
Попрощький М. В. (<i>Умань</i>)—Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни	3
Шевченко Ф. П.—Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941—1944 р.)	3

До історії міст і сіл Радянської України

Балковий П. М.—Знаменівка в роки громадянської війни	3
Біла Церква	5
Гарнага І. В. (<i>Хмельницький</i>)—Питання організації і методики підготовки історії міст і сіл	2
Данішев С. О. (<i>Полтава</i>)—Обласний центр Радянської України	5
Денчик О. Х. (<i>Суми</i>)—Підготовка історії міст і сіл Сумщини	2
Дмитрієнко В. С. (<i>Борислав</i>)—Нафтовики Борислава в роки Великої Вітчизняної війни	4
Костенко В. С.—Сторінки з історії села Дернівки	3
Кривко Я. О.—Минуле і сучасне села Дубовичі	4
Момонт А. Г. (<i>Полтава</i>), Жук В. Н. (<i>Полтава</i>)—Диканька	6
Огоневський В. П. (<i>Львів</i>)—Індустріальний Червоноград	4
Панченко В. П. (<i>Чернігів</i>)—Перші підсумки роботи і плани на майбутнє	6
Петренко В. С.—Черняхівка	6
Сакун К. А.—З історії села Драбова	2
Тимошук В. О. (<i>Чернівці</i>)—З минулого Хотинської фортеці	3
Толочок П. П.—Копирів кінець древнього Києва	5
Халапсін В. М. (<i>Херсон</i>), Корольова О. Н. (<i>Херсон</i>)—Про роботу редколегії по створенню історії міст і сіл Херсонської області	3

ЗАМІТКИ

Безкоровайна А. Т.—М. К. Криленко—перший радянський Верховний Головнокомандуючий	4
Владимиров С. В.—Виховувати підрастаюче покоління на героїчних традиціях радянського народу	6
Гостев І. Ю.—Вірний син партії і народу	5
Жушков Г. С. (<i>Ленінград</i>)—Про невідоме видання книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»	2
Замковий П. В.—Більшовизація фабзавкомів України в 1917 р.	1
Іванова А. О. (<i>Вінниця</i>)—Діяльність Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі	1
Ісаєвич Я. С. (<i>Львів</i>)—Бойові прапори козацького війська	1
Каплун С. С. (<i>Рига</i>)—До питання про революційну діяльність Г. І. Петровського в 1906 р.	5
Ковмір Ю. О. (<i>Глухів</i>)—Семен Олійничук	6
Колегаєва О. Г. (<i>Москва</i>)—Наркомзем України в 1919 р. (спогади)	5
Коломійченко І. І.—До питання про участь комуністів України в загальнопартійній дискусії (1927 р.)	4
Лозовський Б. А. (<i>Чернігів</i>)—З історичної топографії Чернігова	5
Лоладзе-Селіванов П. М.—II з'їзд 7-ої армії Південно-Західного фронту	1
Лукашенко С. Т., Барладян А. С. (<i>Львів</i>)—З історії колективізації на Україні (Спогади учасників)	2
Ляшенко Л. Г.—Сторінки культурних зв'язків України з Сербією в XIX ст.	6
Мірошников І. Я. (<i>Харків</i>)—Ю. Д. Мельников в Астрахані	3
Новиков П. О. (<i>Новосибірськ</i>)—Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—1907 рр.)	2
Огарін Д. А. (<i>Луцьк</i>)—Боротьба селян Волині за здійснення ленінського декрету про землю	1
Олійниченко О. К.—Бібліотечне будівництво на Україні в 1921—1923 рр.	5
Островерхий І. І. (<i>Запоріжжя</i>)—Україна—Кубі	6
Резнікова Ш. Є.—Деякі форми зв'язків партизанів України з радянським тилом	1
Сидоренко-Зелезінська Г. М.—Перші лікарі і лікарні на Київщині	4
Слинько І. І.—Партійна нарада в тилу ворога	3
Тищенко М. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст.	6

Худяк Р. А.— Піднесення матеріального добробуту робітників вугільної промисловості Донбасу (1951—1955 рр.)	6
Чайчук Р. Д. (<i>Одеса</i>)— Про роль сільських клубів у політичному вихованні селян	2
Черевань А. С. (<i>Полтава</i>)— До перебування О. Пугачова на Україні і в Білорусії	3
Щербина П. Ф. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)— Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р.	5
Ямковий А. А. (<i>Комунарськ</i>)— До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921—1925 рр.)	5
Ярошенко А. Д.— З історії українсько-кубинських зв'язків	2
Яценко Г. Я. (<i>Комунарськ</i>)— Питання комуністичного виховання трудящих у багатотиражній газеті «За металл»	4

НАШ КАЛЕНДАР

Бистренко П. П.— Група «Визволення праці» і Україна (до 80-х роковин створення організації)	5
Галушко Є. М. (<i>Львів</i>)— Г. В. Іваненко (Бараба) (до 70-річчя з дня народження)	6
Гнип П. І.— Учений-металург — В. П. Іжевський (до 100-річчя з дня народження)	4
Гольдін Ф. Л. (<i>Одеса</i>)— Поет, патріот, революціонер (до 150-річчя з дня народження М. П. Огарьова)	6
Горlach М. І.— А. Ф. Радченко— відомий партійний і громадський діяч	1
Горlach М. І.— Борець за народне щастя (до 80-річчя з дня народження М. Є. Чувирина)	6
Гостев І. Ю.— Військовий комісар М. П. Амелін	6
Гречко А. В.— Полум'яний борець за щастя народу (до 75-річчя з дня народження В. П. Затонського)	3
Дрожжин Л. П.— Вихований партією (до 60-річчя з дня народження М. О. Вознесенського)	6
Коваль М. К.— Видатний історик і державний діяч М. М. Покровський (до 90-річчя з дня народження)	4
Колотуха Я. Я.— Полум'яний борець за комунізм, видатний вчений (до 80-річчя з дня народження Д. З. Мануїльського)	5
Кольяк Т. М., Шерстюк Ф. Ю.— Шлях революціонера-більшовика (до 75-річчя з дня народження К. О. Кіркїжа)	5
Костриба П. М.— А. С. Бубнов— невтомний борець за щастя трудящих	1
Кравченко О. Г.— Видатний радянський педагог (до 75-річчя з дня народження А. С. Макаренка)	2
Куницький О. С.— Слово про Івана Манжуру (до 70-річчя з дня смерті)	3
Кисельова Т. А., Целларіус О. М.— Ольга Володимирівна Пілацька (до 80-річчя з дня народження)	5
Ланда С. Ш. (<i>Первомайськ</i>)— Партійна і державна діяльність А. В. Іванова на Одещині в 1922—1925 рр.	4
Марахов Г. І.— Видатний польський революціонер-демократ (до 100-річчя з дня загибелі Сигізмунда Сераковського)	3
Межлаук Ф. К. (<i>Москва</i>)— Активний діяч Комуністичної партії (до 70-річчя з дня народження В. І. Межлаука)	1
Мойсеев О. В.— Бойові операції радянських військ і партизанів проти німецько-фашистських загарбників (березень— квітень 1943 р.)	2
Мойсеев О. В.— Форсування Дніпра (вересень— жовтень 1943 р.)	5
Олійник Л. В.— І. П. Котляревський (до 125-річчя з дня смерті)	6
Перельман М. Б. (<i>Москва</i>)— Полум'яний борець за щастя народу (до 80-річчя з дня народження Н. Є. Вілонова)	1
Плотников В. М. (<i>Харків</i>)— Дружба, скріплена кров'ю	2
Попов Л. К. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Хотюн Г. Т. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)— До історії Кам'яця-Подільського	1
Русанівський В. М.— Відомий український філолог-історик (до 75-річчя з дня народження Л. А. Булаховського)	2
Савчук О. Д. (<i>Одеса</i>)— Відданий син Комуністичної партії Й. Г. Правдін	1
Сарбей В. Г.— Провісник свободи і братерства народів (до 50-річчя з дня смерті Лесі Українки)	4
Семенчук М. Д.— Національний герой Чехословаччини (до 60-річчя з дня народження Юліуса Фучіка)	1
Слинько І. І.— Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (січень— лютий 1943 р.)	1
Случевська С. Я.— Видатний борець за комунізм (до 75-річчя з дня народження Е. Й. Квірінга)	4

Соловйова А. А.—К. В. Сухомлин—видатний партійний і радянський діяч	2
Чарновський О. О. (<i>Львів</i>)—Матейко і Україна	3
Шенін А. Д.—Визволення Донбасу (до 20-річчя з дня розгрому гітлерівських військ у Донбасі)	4
Ярошенко А. Д.—Невтомний солдат революції (до 80-річчя з дня народження П. Ю. Дятлова)	1

НА ДОПОМОГУ ВІКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кацевал О. І. (<i>Запоріжжя</i>)—Картини на лекціях з історії КПРС	6
Ковальчук Ф. К. (<i>с. Підлужи, Житомирської області</i>)—Формування атеїстичних переконань учнів 10—11 класів	3
Онищенко І. З. (<i>с. Олександрівка, Чернігівської області</i>)—Вивчення в 7 класі розвитку української культури першої половини XIX ст.	3
Примірне планування уроків з суспільствознавства (підготував І. М. Скрипкін)	1, 2
Скрипкін І. М.—Про викладання курсу суспільствознавства у середній школі	1
Стануліоніс А. В. (<i>Овідіополь, Одеської області</i>)—Виховувати школярів на подвигах героїв	2
Уховська П. Л., Цвікальська Г. О.—За високу ефективність викладання історії в школі	2
Шулик П. М. (<i>Вижниця, Чернівецької області</i>)—Розкриття історико-хронологічної послідовності подій і взаємозв'язків між ними як засіб активізації учнів	6

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Борщевський В. Я. (<i>Дніпропетровськ</i>)—Джерела з історії Жовтневої революції в гірничорудному промисловому районі України	5
Гостічка В. (<i>Чехословаччина</i>)—Сучасна чехословацька історична наука про історію України і чехословацько-українські зв'язки	4
Карцовник Е. Б. (<i>Бердянськ</i>)—Література про перевця індустріалізації країни—Дніпровську гідроелектростанцію ім. В. І. Леніна (короткий бібліографічний огляд)	4
Ростикус Р. П. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Висвітлення питань історії Буковини в науково-популярній літературі	4
Санцевич А. В.—Висвітлення трудових звершень молоді України в післявоєнний період	1
Теодорович І. М. (<i>Чернівці</i>)—Питання відновлення незалежності Польщі у сучасній історіографії	3
Шовкопляс І. Г.—Визначна історична пам'ятка України (до завершення дослідження мізинської стоянки на Десні)	1

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Апанович О. М.—М. А. Алекберлі. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI—первой половине XVII века	4
Барабой А. З.—«Положение крестьян и крестьянского движение в Бессарабии (1812—1861 годы). Сборник документов, ч. I»	5
Бачинський П. П., Самофалов В. М.—Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства	1
Бачинський П. П., Іванов-Потьомкін І. М., Коновалов М. А., Кудлай О. С.—Славний шлях боротьби і перемог	2
Бельфор Д. С. (<i>Одеса</i>), Греков І. О. (<i>Одеса</i>), Чайчук Р. Д. (<i>Одеса</i>)—«Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919 рр.)»	4
Білан В. Т.—«Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года»	2
Білецький С. Т. (<i>Львів</i>), Шекера І. М.—В. В. Грабовецький. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII—першій половині XVIII ст.	1
Боровой С. Я. (<i>Одеса</i>)—В. Т. Чунтулов. История народного хозяйства СССР (эпоха социализма). Учебное пособие для студентов экономических вузов и факультетов УССР	6
Ватуля Б. С. (<i>Харків</i>)—«Полтавщина. Довідник-путівник»	2
Введеньський А. О., Стрельський В. І., Мельник Л. Г.—М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР, вып. I. С древнейших времен до конца XVIII в. Учебное пособие	3
Власов І. Г., Ганусець О. І.—«Экономическая роль государства при социализме»	3
Воробей П. І. (<i>Одеса</i>)—В. Я. Борщевський. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции	6

- Галушко Є. М. (*Львів*), Юрчук В. І.—М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР 2
- Ганжа І. Х., Ганжа Л. М.—Б. Ковалевський. Могутня сила побудови комунізму 2
- Гриценко А. П.—М. Я. Запорожен. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти 3
- Гутянський С. К.—«Говорят погибшие герои» 1
- Гутянський С. К., Павлов Ф. С. (*Дніпропетровськ*)—Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961 рр.)» 3
- Денисовець П. М. (*Полтава*)—«Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, том І. Колгоспне будівництво на Україні 1917—1927 рр.» 4
- Дзира Я. І.—Р. П. Дмитриева. Библиография русского летописания 2
- Дядиченко В. А., Шекера І. М.—І. Г. Шульга. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. 5
- Єжов В. А. (*Ленінград*)—Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны 1
- Івасюта М. К. (*Львів*), Ісаєвич Я. Д. (*Львів*)—«Советская историческая энциклопедия», т. 1, 2 3
- Івашин В. І. (*Мінськ*), Мелешко В. І. (*Мінськ*), Стрельцов М. Е. (*Мінськ*), Компан О. С., Санцевич А. В.—«История Белорусской ССР», т. I и II 2
- Кізченко А. Ф., Петерс І. А.—І. Дзюбко. Перемога соціалізму в Чехословаччині 5
- Кірюпанов Ю. І. (*Москва*)—И. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках 4
- Колішер Т. М.—«В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация» 4
- Компан О. С.—«Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России» 3
- Кулінич І. М.—В. Д. Кульбакин. Очерки новейшей истории Германии 4
- Куліченко М. І. (*Харків*)—«Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів» 3
- Курносів Ю. О.—В. Питов. Высшая школа Украинской ССР в период перестройки 1
- Лещенко Л. О., Черніков І. Ф.—«Антологія літератур Сходу» 5
- Лисенко М. М.—Л. О. Медведська. Сергій Іванович Муравйов-Апостол 3
- Макаренко О. А.—И. М. Краснов. Классовая борьба в США и движение против антисоветской интервенции (1919—1920 гг.) 6
- Маркіна В. О., Лугова О. І.—І. О. Гуржій. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні 2
- Марценюк С. П. (*Чернігів*)—«Використання краєзнавчих матеріалів з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 7-ому класі» 5
- Мельник Л. Г., Мухіна З. І.—О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. 6
- Мітев Іоно (*Болгарія*)—М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм 6
- Мришук Л. Д.—В. Т. Зінич. Соціалістичні перетворення, паростки нового, комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України 6
- Никифорович М. Н.—К. И. Шабуня. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 гг. 6
- Олійник Л. В.—«Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов» 1
- Павлов Ф. С. (*Дніпропетровськ*), Бельська М. В. (*Дніпропетровськ*)—А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.) 6
- Петряєв К. Д. (*Одеса*)—П. С. Сохань. Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова 2
- Пінгір'ян Г. П. (*Єреван*)—Я. Р. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX вв. 2
- Плющ Н. В.—П. Гарчев, С. Малкієль. Колгосп ім. Леніна Лебединського району на Сумщині 5
- Полевой Ю. З. (*Москва*)—О. А. Парасушко. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.) 5
- Премислер І. М.—«Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—

1944 гг.)». «Преступлення німецько-фашистських окупантів в Белоруссии 1941—1944 гг.» «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів»	6
Пруниця С. Ю. (<i>Ужгород</i>), Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>) — Шляхом Жовтня	1
П'янков О. П. (<i>Мінськ</i>) — Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності	6
Рубач М. А., Стоян П. К. — В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.)	4
Саженик С. Н., Сергієнко Г. Я. — Д. Ф. Григорович. Київ — город-герой	3
Сарбей В. Г. — «Істориографія історії СРСР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции»	3
Слободенко А. М. — «Новітня історія», ч. 1—2	3
Сороковська С. В. — Багмут Й. А. і Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик	3
Сташевський Д. М. — І. С. Хміль. З прапором миру крізь полум'я війни (Дипломатична діяльність Української РСР. 1917—1920)	4
Сидорчук М. Т. (<i>Львів</i>), Нестерова М. Д. (<i>Львів</i>) — «З історії Одеської партійної організації. Нариси.»	1
Сирота Н. Й. (<i>Чернівці</i>) — «З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні»	5
Троїцький С. М. (<i>Москва</i>) — А. А. Введенский. Дом Строгановых в XVI—XVII веках	5
Червінкіч-Корольов І. І. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Р. Г. Симопенко. Імперіалістична політика Антанта і США щодо України в 1919 році	5
Шевченко Ф. П. — М. Й. Сиротук. Український радянський історичний роман	1
Шиян К. К. (<i>Харків</i>) — О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці	5
Шостак П. В. — «Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис»	3

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ананян Ж. А. (<i>Єреван</i>) — До українсько-вірменських наукових зв'язків	5
Белінський Є. Ф., Хмелівська В. С. — Засідання наукової ради історії робітничого класу	1
Бевзо О. А. — Нарада з питань видання пам'яток	1
Богун Г. Г. — Нові знахідки римських монет	1
Вольський С. А. (<i>Одеса</i>) — Конференція з питань оборони Одеси	1
Винокур І. С. (<i>Чернівці</i>), Богун Г. Г. (<i>с. Бистрик, Житомирської області</i>), Липко С. А. (<i>м. Любар, Житомирської області</i>) — Краєзнавці збирають археологічний матеріал	3
Гаврюк П. А. — По історичних місцях бойової слави	6
Гаджинський Д. Д. (<i>Баку</i>) — Наукова сесія в Баку	6
Гарнодій Г. П. (<i>Ужгород</i>) — XVII підсумкова наукова конференція Ужгородського державного університету	4
Голубова Г. Г. — Славний ювілей	3
Григор'ян В. Р. (<i>Єреван</i>), Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>) — Друга наукова сесія істориків України і Вірменії	1
Захарчишина П. І. (<i>Львів</i>) — Семінар з питань джерелознавства і спеціальних дисциплін історії	4
Іоаніді А. Л. — Слов'янській писемності — 1100 років	5
Калениченко П. М. — У польських істориків	5
Катренко А. М. — Семінар з спеціальних історичних дисциплін	5
Коваль В. С., Бондаревський А. В., Кузьменко В. В. — III Міжнародний конгрес з історії європейського руху Опору	6
Кузьменко М. В. — Зустріч учнів з Г. Я. Лозгачовим-Єлізаровим	6
Лавров Ю. П. — 145-річчя з дня народження К. Маркса	4
Левіт Ш. І. — Київському музею В. І. Леніна — 25 років	6
Лещенко Н. М. — Обговорення посібника з історії СРСР для 7 класу	3
Л. Л., Мороз Л. З. — Захист докторських дисертацій	3
Л. М., М. К. — Захист кандидатських дисертацій	1
Лукін В. П. — Славний ювілей	4
Ляшенко Л. Г. — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р.	3
Міщенко К. Ф., Решодько П. Ф. (<i>Харків</i>), Щербак П. І. (<i>Одеса</i>), Шаповалов В. А. (<i>Суми</i>), Грушко О. В. (<i>Донецьк</i>) — Наукові конференції і сесії, присвячені 60-річчю II з'їзду РСДРП	5
М. К., Л. М. — Захист кандидатських дисертацій	2
Молодчиков О. В. — Назустріч 400-річному ювілею вітчизняного книгодрукування	6

Мороз Л. З., Яковлев О. С.—Захист докторських дисертацій	4
Плющ Н. В.—Захист докторської дисертації	2
Рябенський В. І.—Науково-популярна конференція у Кракові	5
Піщанський А. Й.—Експедиція піонерів і школярів України, присвячена 60-річчю II з'їзду РСДРП	1
Случевська С. Я.—Славний ювілей	6
Трусевич С. М. (<i>Львів</i>)—Історики Львова вшановують пам'ять повстанців 1863 р.	3
У головній редколегії «Історії міст і сіл Української РСР»	5
Філатова О. М. (<i>Суми</i>)—Зліт юних істориків Сумщини	4
Щедрина Д. С.—Збори, присвячені 75-річчю з дня народження Е. І. Квірінга	6
Ю. Л.—Сесія, присвячена 100-річчю польського повстання	4

Наукові сесії, конференції, семінари

Гриценко А. П.—Славна сторінка історії (45-річчя Жовтневого збройного повстання в Петрограді)	2
Кожукало І. П., Талан Є. П.—Знаменна дата	2
Маркевич О. В. (<i>Львів</i>)—Львівський екслібрис	2
Павленко П. Д.—45-річчя Червоного козацтва	2
<u>Леонід Костянтинович Полухін</u>	2

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ В № 5

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
2	11—12 зв.	до комуністичної праці бригад	до бригад комуністичної праці
30	27 зв.	4939 працівниць	49,3 працівниць
35	10 зв.	є 334,4 тис.	334,4 тис.
37	2 зн.	113,2 тис. шахтарів	80,7 тис. шахтарів
79	22 зн.	500 кв. м	500 кв. км
149	22 зн.	Так,	—
150	26 зн.	пламені	племені

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. Важная веха на пути к коммунизму. **Н. Н. Лещенко, В. Г. Сарбей.** Вопросы истории нашей Родины в трудах Ф. Энгельса. **О. М. Швыдак.** Партийные организации Украины в борьбе за действенность научно-атеистической пропаганды в период между XX и XXII съездами КПСС. **П. В. Шостак.** Роль политотделов МТС в укреплении колхозного строя на Украине (1933—1934 гг.). Сообщения. *К истории дружбы и сотрудничества народов СССР.* **В. Ф. Фиников.** Деятельность КП Украины по оказанию помощи кадрами целинным районам Казахской ССР (1954—1956 гг.). **М. И. Кравчук, Ш. Х. Ширязданов.** Сотрудничество народов СССР в развитии промышленности Киргизии (1941—1945 гг.). **Н. М. Лемешук.** Участие украинцев в обороне Брестской крепости. **В. А. Чирко.** Образование и деятельность Украинского отдела Наркомнаца. — **Ж. П. Тимченко.** Трудящиеся женщины Киева в борьбе за власть Советов. **О. Г. Жузунадзе.** Из истории классовой борьбы в Киевской Руси конца XI ст. **Д. Я. Фрейлихер.** Из истории движения прогрессивных сил Франции в защиту Советской России в 1920 г. *К истории городов и сел Советской Украины.* **В. П. Панченко.** Первые итоги работы и планы на будущее. **В. С. Петренко, Черняховка, А. Г. Момонт, В. Н. Жук, Диканька.** Заметки. **И. И. Островерхий.** Украина — Кубе. **Р. А. Худяк.** Подъем материального благосостояния рабочих угольной промышленности. **С. В. Владимиров.** Воспитывать подрастающее поколение на героических традициях советского народа. **Ю. А. Ковмир, Семен Олейничук, Н. Ф. Тищенко.** Об участии Левобережной Украины во внешней торговле России в XVIII ст. **Л. Г. Ляшенко.** Страницы культурных связей Украины с Сербией в XIX в. Наш календарь. В помощь преподавателю истории. Критика и библиография. Хроника и информация. Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1963 г.

CONTENTS

Articles. An Important Landmark on the Road to Communism. **N. N. Leschenko, V. G. Sarbei.** Problems of the History of Our Country in F. Engels' Works. **O. M. Shvydak.** Party Organizations of the Ukraine in the Fight for the Efficacy of Scientific Atheistic Propaganda in the Period between the XX and XXII Congresses of the CPSU. **P. V. Shostak.** Role of the Machine-and-tractor Station Political Departments in the Consolidation of the Collective-farm System in the Ukraine (1933—1934). Communications. *On the History of Friendship and Cooperation of the Peoples of the USSR.* **V. F. Finikov.** Activity of the CP Ukraine in Rendering Aid to the Personnel of the Virgin Lands of the Kazakh SSR (1954—1956). **M. I. Kravchuk, Sh. Kh. Shiryazdanov.** Cooperation of the Peoples of the USSR in the Development of the Industry of Kirghizia (1941—1945). **N. M. Lemeshchuk.** Participation of Ukrainians in the Defence of Brest Fortress. **V. A. Chirko.** Formation and Activity of the Ukrainian Division of the People's Commissariat of Nationalities. **Zh. P. Timchenko.** Working Women of Kiev in the Fight for the Power of the Soviets. **O. G. Zhuzhunadze.** From the History of the Class Struggle in Kiev Rus at the Close of the XI c. **D. Y. Freilicher.** From the History of the Movement of the Progressive Forces of France in Defence of Soviet Russia in 1920. *On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine.* **V. P. Panchenko.** First Results of Work and Plans for the Future. **V. S. Petrenko, Chernyakhovka, A. G. Momont, V. N. Zhuk, Dikanka.** Notes. **I. I. Ostroverkhly.** The Ukraine to Cuba. **R. A. Khudyak.** Improvement of the Material Welfare of the Coal Industry Workers. **S. V. Vladimirov.** Educate the Growing Generation in the Heroic Traditions of the Soviet People. **Y. A. Kovmir, Semen Oleinichuk, N. F. Tishchenko.** On the Participation of the Dnieper Left-bank Area of the Ukraine in the Foreign Trade of Russia in the XVIII c. **L. G. Lyashenko.** Cultural Relations of the Ukraine with Serbia in the XIX c. Our Calendar. Aid to the History Teacher. Criticism and Bibliography. News and Information. Alphabetic Index of the Matter Published in the Journal in 1963.